Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 37

Київ
2012

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 37. – К.: УНІСЕРВ, 2012. – 128 с.

Редакційна колегія:
КОЛЕСНИК В.Ф., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В.П., д-р іст. наук, проф., (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В.К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М.В., д-р іст. наук, доц.;
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., д-р іст. наук, проф.;
СКРИПНИК Г.А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М.Г., д-р іст. наук, доц.;
СЕРГІЙЧУК В.І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю.М., д-р іст. наук, доц.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О.П., канд. іст. наук, доц.;
КАЗАКЕВИЧ Г.М., канд. іст. наук, доц.;
КОНТА Р.М., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В.В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н.В., канд. іст. наук, доц.

Адреса редакційної колегії:
01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com

Рецензенти:
д-р іст. наук М.В.КУГУТЯК
д-р іст. наук О.М.ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 5 від 20.05.2011 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 10 березня 2010 р. № 1-05/2 збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки".

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 4.)

Реєстраційне свідоцтво **№ 11061**, серія **КВ**

© УНІСЕРВ, 2012

ЗМІСТ

Борисенко Мирослав. Утопічні уявлення про життя людини в комуністичному суспільстві в ідеології раннього більшовизму. ***5***

Левчук Костянтин. Основні напрями діяльності Федерації профспілок України в умовах запровадження ринкових відносин (1992 – 1996 рр.). ***12***

Терес Наталія. Розвиток сільського зеленого туризму та його вплив на збереження етнокультурної самобутності українського народу. ***18***

Sogu Hong. Ukrainian Ethnic Jokes in Canada.
Соґу Гонґ. Українські народні жарти у Канаді. ***27***

Йилдиз Берат. Міграція черкесів з Північного Кавказу: історіографія проблеми. ***36***

Рудь Микола. Руянські корсари на Балтиці у другій половині XI – середині XII століття. ***41***

Рубель Костянтин. Етнорелігійний фактор у партійно-політичній еволюції сучасної Мелільї. ***47***

Коцур Галина. Три святині, даровані кошовим отаманом Петром Калнишевським. ***51***

Конта Ростислав. Наукові здобутки Зенона Кузелі як етнолога – члена Наукового товариства ім. Шевченка: діаспорна історіографія. ***57***

Ігнатенко Ірина. Роль та функції жінок похилого віку в традиційній культурі українців: соціобіологічний підхід. ***63***

Савченко Григорій. З історії діяльності міжнаціональних військових органів у Російській армії в 1917 році. ***67***

Кузіна Наталія. Проблеми розвитку освіти в Україні на початку XX століття у висвітленні "Літературно-наукового вісника". ***74***

Воробєй Ольга, Бобир Ростислав. Місце дитини-аутиста в сучасному українському суспільстві. ***79***

Вербовий Олексій. Повстання декабристів на Київщині у спадщині В.М.Базилевича. ***83***

Овчаренко Володимир. Регіональні особливості розвитку етнополітичних процесів в Україні (1991 – 2010 рр.). ***89***

Круглова Людмила. Товариство "Знання" Київського університету та його внесок у розвиток нтелектуального потенціалу України. ***95***

Онищук Стелла. Субкультура київських панків. ***99***

Синиця Євген. Ще раз про склавинів та антів. ***104***

Кошовий Сергій. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня "Ши цзі, Історичні записи". ***109***

Буравченков Анатолій. Рецензія на книгу Сегеди С.П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття): монографія. – Рівне: Овід, 2012. – 504 с. ***122***

Коцур Анатолій. Один в полі не воїн… Рецензія на монографію Могильного Леоніда Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті України. – К.: ТОВ ПанТот, 2011. – 296 с. ***124***

Наші автори ***126***

Мирослав БОРИСЕНКО
Київ

УТОПІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В КОМУНІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ В ІДЕОЛОГІЇ РАННЬОГО БІЛЬШОВИЗМУ

В статті розглядається основний концепт більшовицької утопії – комуністичне суспільство. Автор аналізує дискусію навколо перебудови побуту 1920-х років як своєрідний міфологічний текст. Розглядається також вплив християнських та ранньомодерних утопічних сюжетів на формування більшовицької ідеології.

Ключові слова: утопія, ідеологія, християнство, комунізм, комуністичне суспільство, спосіб життя.

Ідеологія більшовизму, як різновиду тоталітаризму, сьогодні продовжує цікавити дослідників. Ще з середини ХХ ст. опрацьовуються різні аспекти цього феномену – політичний устрій, економічна система, соціальна структура, культура та мистецтво тощо. Однак сьогодні найбільш актуальним став мікрокосмос "радянської людини", її переживання, сподівання, духовний світ, повсякденність у ширшому розумінні цього поняття. Зрозуміти світ радянської людини, без об'єктивної картини ідеологічного оточення, що проникало у всі сфери життя, неможливо. Більшовицька ідеологія була еклектичною, догматичною близькою за своєю універсальністю до релігійного вчення, в якому особливе місце займало уявлення про майбутнє життя людини. Концепт футуристичної утопії більшовиків, відомий як комуністичне суспільство, став центральною частиною радянського міфу. Найважливіше місце в цій утопії займала картина майбутнього побутового раю, що і є предметом дослідження запропонованої статті.

Вивчення радянської ідеології та, насамперед, уявлень про комунізм як форму існування людства майбутнього, починається ще в перші роки існування більшовицької влади. М.Бердяєв розглянув більшовицьку догматику як форму крайнього, перекрученого християнського вчення[1]. Й по сьогодні вчені відшукують певні паралелі в догматах, символах та обрядах між цими двома глобальними і на перший погляд такими різними ідеологіями. Зокрема, варто виділити праці російської дослідниці Ж.Коновалової, яка вивчає складну систему більшовицької ідеології через призму семіотичного аналізу[2]. Семіотичні конструкції радянської релігії цікаво трактує український вчений М.Смоляр[3]. В останні роки зростає інтерес до цієї проблеми також і серед етнографів та фольклористів які розглядають фольклорний текст радянського періоду як своєрідне відображення міфологічних конструкцій[4].

Одночасно варто згадати праці істориків які розглядають спроби втілення утопічних концепцій в життя у 20 – 30-х роках ХХ ст. та вплив футуристичних уявлень на повсякдення. В працях Н.Гогохії, О.Коляструк, О.Трубенок[5] та багатьох інших, показано велику різницю між уявленнями про "ідеальний світ" та реаліями буденного світу радянської людини. В руслі досить популярних, на сьогодні, гендерних досліджень вивчає предмет і Ю.Гусева.

Джерельною базою дослідження служать праці більшовицьких ідеологів, політичних діячів, митців, архітекторів в яких висвітлювалось їхнє ставлення до проблеми перебудови побуту. Пошуки нових форм колективного побуту дуже жваво обговорювалися на сторінках газет в 1920-х роках, насамперед, через увагу до цього питання більшовицької партії[6]. В кінці 1920-х років до обговорення цієї проблеми активно узялися архітектори та економісти.

Як стверджували радянські соціологи: "якщо в 20-х роках теоретичні дослідження проблем побуту випереджали реальні перетворення, то в 50-х роках рівень розробки теоретичних проблем сфери побуту, навпаки, відставав від реального розвитку"[7]. З першої половини 1930-х, до першої половини 1950-х років, майже не було публікацій про сферу побуту, ця тема зникла

© Борисенко Мирослав

зі сторінок радянської преси як загальної так і спеціалізованої[8]. В усякому разі, дискусії навколо пошуку нових шляхів побутового обслуговування були зупинені.

Вже на початку 1960-х років, інтерес до цієї теми знову зростає. З одного боку, революційні декларації М.Хрущова про наближення комунізму стимулювали інтерес до цієї проблеми, а з іншого, зростання міст та загострення урбанізаційних проблем, примушували архітекторів шукати нових шляхів розвитку міського середовища. На цій хвилі відбувається обмежена реабілітація експериментів 1920-х років. Архітектор В.Мойсеєнко вперше детально дослідив реалізовані проекти радянських архітекторів, здійснивши навіть натурні обстеження[9] (майже всі експериментальні будинки 20-х років були знищенні або повністю перебудовані).

Звичайно, цікавим джерелом є майже забутий пласт радянської фантастичної літератури в якій "комуністичний рай майбутнього" став центральним сюжетом і мав багато спільних із ідеологією рис.

Незважаючи на показовий сцієнтизм, ідеологія раннього тоталітаризму була просто просякнута різними архаїчними конструкція, що дає підстави говорити про панування міфологічної світоглядної картини світу в 1920 – 30-х роках. Як пише Н.Гогохія: "Саме в цей час були винайдені настільки ефективні механізми міфологізації масової свідомості, що завдяки ним вдалося змінити радянську людину в найкоротший час. Радянська міфологізація були комплексом заходів, спрямованих на створення у масовій свідомості нової міфологічної картини світу…"[10].І як кожен міфологічний світогляд він мав завершену картину потойбічного існування, адже виникнення релігій пов’язане саме із намаганням дати відповідь людини на питання, що ж відбудеться із нею після смерті, чи можливе переродження, на зразок відродження природних явищ в системі календарного циклу. Віра радянських людей у комуністичне майбутнє була настільки сильною, що збереглася і в пострадянському світі, але вже як уявлення про "втрачене царство", ставши частиною історичного міфу. Відображення ліберального (західного) способу життя в ЗМІ, для людей старшого покоління, є нагадуванням про "рай на землі", який побудований, десь там, за морем і який у них просто вкрали[11].

Радянська ідеологія цілком відверто стверджувала, що саме за страждання, матеріальні злидні, безправність, голодування трудящим буде дароване світле майбутнє – комунізм. Щоправда, слово "дароване" не зовсім вірно передає сенс переходу до раю, адже більшовицькі лідери та офіційна пропаганда не заперечували, що таке право потрібно отримати через переродження. По-суті, людина проходить шляхом ритуальної смерті, що полягає у відмові від свого минулого життя, родини, друзів, релігії тощо. Подібно до того, як в християнській традиції смерть лише надає сенс життю і є не кінцем а початком нового шляху[12], так і в комуністичній утопії головною цінністю буття є переродження через ритуальну смерть. Радянське кіно та література постійно зображували героя, який в результаті складної внутрішньої боротьби поривав із своїм минули оточенням і за допомогою медіаторів (ними могли виступати комсомольський осередок, кохана дівчина, старший партієць) перероджувався. Без такого символічного розриву із старим світом потрапити до світлого майбутнього було неможливо.

Більшовицька модель майбутнього мала багато спільного із утопічними теоріями XVIII – XIX ст. Багато було запозичень із праць соціалістів утопістів Фурє, Сен-Сімона, Прудона, Кампанели та інших. Утопічні теорії XIX ст., за словами П.Рікера, були збудовані за принципом антисвіту або світу перевернутого з ніг на голову[13]. Подібний антисвіт формувався і в побутових концепціях 1920-х років. Цікаво, що повсякденне життя городян часів сталінізму історики сьогодення також називають – "світом навпаки"[14].

Світ навиворіт помітно у фактичній підміні опозицій "внутрішнє-зовнішнє", "приватне-суспільне", "індивідуальне-колективне". Зокрема, ми бачимо як простір комунальної квартири перетворює приватну й навіть інтимну сферу на публічну. Цей "антисвіт" помітно в утопічних проектах 1920-х років. Герої антиутопії "Ми" Є.Замятіна мешкають у новітніх будинках, що складаються із прозорих кабінок. Вхідні двері та навіть стіни між кабінами зроблені зі скла. Лише для інтимних зустрічей, які також регламентуються державою, мешканцям фантастичного світу видають право на штори. Цікаво, що проти стін які відділяють внутрішній приватний простір помешкання, виступили також і радянські архітектори. Зустрічаються пропозиції зробити стіни із цупкого брезенту, який влітку просто згортають, повністю відкриваючи помешкання на вулицю. Відкриті помешкання позбавленні приватності, з’явилися як антитеза до буржуазного ставлення до квартирного простору. В міських помешканнях на рубежі XIX – XX ст. зберігався чіткий поділ на приватний та публічний простір. В окремі приміщення гостей просто не допускали. Іноді, навіть домашні світлини, або інші занадто інтимні предмети, перед приходом сторонніх переносили із вітальні в більш потайні місця. В міських квартирах цього часу, приватна зона (спальні, дитячі кімнати) були відокремлені від входу численними переходами, коридорами, непомітними дверима. Для більшовицьких дизайнерів культури цей закритий простір став предметом нищівної критики.

Іншим джерелом уявлень про світле майбутнє, звичайно ж, були поширенні серед широких мас неписьменного населення релігійні уявлення. Не викликає сумніву, що при показному відреченню від народницької традиції, більшовики багато чого запозичили у своїх попередників. Російській утопічний проект – народницький, общинно-соціалістичний, що бачив прообраз майбутнього у патріархальній родині був переосмислений більшовиками та в тій чи іншій формі вплинув на формування радянського утопічного проекту[15].

З приходом до влади, більшовики не ставили собі завданням перебудувати докорінно побут робітників. Побут розглядався як система задоволення щоденних потреб, що в умовах більшовицького експерименту вело до максимальної централізації. В програмі РКП(б) в 1919 р. з цього приводу було сказано, що завданням є організація усього населення в єдину мережу споживчих комун, що можуть швидко, планомірно, вигідно розподіляти усі необхідні продукти, дотримуючись принципів суворого централізму усього апарату[16]. Звідси випливало, що міське населення мало бути організоване в споживчі комуни. Правда, залишалося незрозумілим за яким принципом буде відбуватися це об’єднання – за територіальним чи професійним.

З приходом більшовиків в Україну, починається активна боротьба за вплив на роботу домових комітетів які виникли, ще в 1917 р. після повалення самодержавства в Росії. Головним завданням своєї житлової політики першої половини 1920-х років, влада бачила встановлення контролю над формами самоорганізації мешканців, з метою використати їх в майбутньому для перебудови побуту на нових засадах. В центральній та головним чином в місцевій пресі, розгортається широка пропаганда різних нових акції – створення житлових кооперативів із усуспільненням побутових функцій та підтримка різних "червоних куточків", комуністичних їдалень, дитячих садочків й інших форм "усуспільненого побуту". Вважалося, що вони мають не тільки опікуватися забезпеченням повсякденних потреб людини але й проводити масову виховну роботу. По-суті, на домові комітети та новостворені кооперативи, покладалося завдання здійснити перевиховання мешканців комунальних квартир. Однак фантазії, що новий тип комуністичного співмешкання – комунальна квартира, створить і нову людину, носія високо розвинутої побутової культури – комунара, розвіялися вже в середині 1920-х років.

Спроби створити зразки комуністичного суспільства в "окремо узятій квартирі" провалилися. Побутові комуни, на які покладали сподівання новітні утопісти, були явищем поодиноким і більшість із них поступово вироджувалася, або в типову "комуналку", або в тимчасову артільну спілку. Але більшовики не збиралися відмовлятися від обраного шляху та здавати позиції. В роки НЕПу, ідеологічні основи більшовизму, які в цей час ще перебували у стадії формування, зазнавали нападів та деструкції внаслідок уживання із капіталістичними елементами в соціально-економічній сфері. Вплив більшовицької партії на пролетаріат був високим через масові кампанії на виробництві, однак більшу частину свого часу робітники проводили в межах житлового середовища, спілкуючись із сусідами, родиною. Більшовицькі ідеологи побоювалися, що робітники та партійці, будуть потрапляти під неконтрольований вплив стихійного міщанського середовища. Вважалося, що "непманський стиль життя", який спостерігала свідома молодь, штовхне їх на шлях деградації. Л.Троцький відверто писав, що молоді партійці під впливом непманівського сусідства розкладаються, серед них поширюється тяга до накопичення матеріальних благ, комфорту і вони підпадають під вплив "дрібнобуржуазних елементів"[17]. Звичайно, Л.Троцький, який також в повсякденному житті не був аскетом, не згадував, що "бацила" міщанства виникла серед більшовицької партії саме в період узаконених грабунків 1917 – 1922 рр.

Таким чином, пошуки нової форм житла в другій половині 1920-х років, особливо з початком індустріалізації, отримали новий імпульс. В цей час, сама ідея подальшого розвитку індивідуального житла, шляхом удосконалення міської квартири, не розглядалася. Індивідуальна житлова площа із яскраво вираженим закритим приватним простором вважалася проявом відсталості та некультурності. Навіть в програмі-завданні на будівництво житлово-побутової комуни в Запоріжжі зазначалося: "окремі квартири, що розраховані на відокремлене мешкання родини, усією своєю організацією прирікають мешканців на напівкультурне існування"[18]. Як писав архітектор Н.Пижов особливість нових будинків є те, що в них майже зовсім немає хатнього господарства. В них устатковуються тільки загальні ванні кімнати та душі, вбиральні та загальні телефонові приміщення. Всі інші ділянки хатнього господарства колективізовано й зосереджено частково на фабриках кухнях, а частково в тих самих будинках, де влаштовано хатні буфети та їдальні[19].

Найбільше діставалося відокремленим кухням. В архітектурно-будівельній практиці XIX ст. кухонні приміщення розташовувалися на кордоні домоволодіння і зберігали статус інтимного, закритого середовища. Кухня мала також і чітку соціальну функцію, відокремлюючи простір соціальних низів від власників квартири. Намагаючись, за висловом В.Леніна, "вбити домашнє господарство"[20], влада задекларувала справжню війну кухням. У своїх звинуваченнях кухні вони дійсно не мали меж: "Про кухню. До цього часу ще існують противники спільних кухонь, які мотивують своє негативне ставлення до них конфліктами серед мешканців. В просторих кухнях, де стоять кип’ятильники з гарячою водою, немає місця побутовим драмам, немає жорстокої боротьби за вільне місце на плиті"[21]. Конфлікти та сутички, що часто виникали в пролетарському середовищі, в комунальних квартирах, просто оголошували "спадщиною царату" та "залишками поневолення трудящого люду"[22]. Описуючи труднощі буття в комунальній квартирі, радянські діячі часто повторювали слова В.Леніна, який говорив що коріння ексцесів, які полягають у порушенні правил співжиття, лежить у експлуатації мас, їх нужденному становищі[23].

Боротьба із кухнею була не просто бажанням зекономити гроші "неефективного індивідуального домашнього господарства". Завданням цих глобальних перетворень було ліквідація сім"ї як господарської одиниці. Дійсно, в міському соціумі родинні зв’язки слабшали через ліквідацію внутрішньо сімейної господарської спеціалізації, скорочення житлової площі, міграційну активність населення. Родина для більшовицьких мрійників викликала незрозумілу відразу яка межувала з явною патологією. Один із таких дизайнерів так висловився з цього приводу: "Усі близькі та дальні родичі є по-суті наростом на фізіологічній родині. Цей наріст – ознака старої капіталістичної громіздкої родини – може бути безболісно зрізаний і тоді усій цій групі населення можна дати таку ж форму житла як і одинакам"[24].

Наступ на родину продовжувався не тільки на "кухонному фронті" але й в сфері виховання дітей. Родинне виховання оголошувалося ледь не злочинним. Л.Сабсович відверто говорив, що причиною сьогоднішнього відсталого побуту є вплив батьків на свої дітей, котрі не мають спеціальної педагогічної освіти а отже виховують своїх дітей неправильно. При чому, він вважав, що заклади в яких будуть утримувати та виховувати дітей – "дитячі містечка", можна розташовувати подалі від поселень в яких живуть та працюють їхні батьки[25].

Складовою міфу було переконання, що новий світ не знатиме голоду. Більшовицька пропаганда підкреслювала, що незабаром має настати ера ситого життя, в якому процес здобування та приготування їжі взагалі щезне. Створення масової, централізованої системи громадського харчування вважалося ключовою умовою "культурної революції". До речі, приготування та споживання їжі займали найбільше часу в структурі повсякдення городян на початку XX ст.[26].

В утопічній концепції майбутнього, люди взагалі не переймаються харчуванням. Усе, що їм потрібно дає сам Едем. Хоча, варто звернути увагу на одну особливість. В релігійних уявленнях харчування в Едемському саду буде мати виключно святковий характер – усі наїдки не тільки в безмежній кількості але й дуже вишукані, екзотичні та фантастичні, недоступні в реальному житті більшості. Комуністична утопія, навпаки, наголошує на простоті їжі, вважаючи її головною перевагою – доступність. Їжа буде калорійна та збалансована. Крім того, повинен бути вибір із кількох страв. Картини майбутнього ситого світу просто вражали своїм розмахом. Наприклад, П.Хаустов у своєму баченні майбутнього м. Запоріжжя, малює картину велетенської зали їдальні, в якій не буде ні повара ні офіціанта. Спеціальними транспортерами та ліфтами будуть переміщуватися тонни котлет та вінегрету, сотні літрів борщу[27]. Вважалося, що та частина населення яка зайнята в системі обслуговування, просто зникне і це дозволить вивільнити робочі руки для важкої промисловості. Навіть в офіційних програмах-завданнях на будівництво "соцмістечок" вказувалося, що кількість людей які будуть зайняті у сфері обслуговування буде незначною.

Сам процес споживання в той час бачили приблизно так: "У місті стовідсоткового комунізму це питання вирішиться дуже просто: громадянин комуністичного міста, прийшовши до громадської їдальні візьме в ній, без усілякої плати, ту їжу яку в ній знайде і яка йому сподобається й буде здаватися йому корисною, в тій кількості, що потрібна для відновлення сил"[28]. Звичайно, виникало питання: чи не виникне проблема надмірного споживання? Вважалося, що спочатку люди будуть брати більше їжі чим їм потрібно, але з часом звикнуть, якщо переконаються, що їжі не стає менше і її вистачає на всіх. Хоча дещицю людського залишали і для комунарів: "Маленьке виключення може доведеться зробити для солодких страв та напоїв (кава, молоко), які видаватимуть по твердо встановленим пропорціям"[29].

Загалом, життя в комуністичній утопії дійсно наближалося до ранньохристиянських описів райськх садів. В християнській традиції існували дві паралельні концепції райського майбутнього – сад Едем та місто-рай. На перший погляд здається, що бачення повсякдення мешканців майбутніх соціалістичних містечок наближене до середньовічних утопічних уявлень про райське місто, що виникли ще давніх цивілізаціях Межиріччя і були запозичені та інкорпоровані до європейського християнського світогляду в епоху середньовіччя. Захоплення культом машини в ідеології більшовизму було досить коротким. Як вважає К.Кларк, в мистецтві, насамперед, у літературі, культ машини взагалі продовжувався лише рік, або трохи довше[30]. З часом, концепцію Е.Говарда про місто-сад, в радянських мареннях витісняє її антипод: сад-місто. Природа, зелені насадження, простори, світло, чисте повітря та сам природній, "первинний" спосіб існування людини, виходять на перший план. Місто, або точніше містечко, розчиняється у навколишньому аграрному світі, знищуючи, насамперед, найголовнішу складову урбанізаційної культури попередніх епох – міські мури, що захищали окультурений світ міського соціуму від навколишнього хаосу. Варто зауважити, що Ж.Коновалова вважає, що уявлення про рай, як про сад або як про місто, що існували в християнській традиції окремо, в більшовицьких умовах навпаки зблизилися, створивши певне симбіотичне утворення – міста-саду[31].

Погоджуючись із правом на існування такого припущення, хочеться звернути увагу на образ міста та машини як об’єктів рукотворного походження та їх роль у формуванні комуністичного міфу. В утопічній моделі майбутнього, світ матеріального (машини, будинки, складні механізми), трактується як вічна беззаперечна реальність, що виникла і підтримується надлюдською силою. І хоча людина постійно живе та користується благами свого фантастичного світу, вона не є його творцем. Завжди існує якась сила вищого порядку. Буття ж людини мислилось зовсім інфантильним, вона перестала бути суб’єктом повсякдення і стала просто споживачем благ які їй дає навколишнє середовище. Вона відмовляється від еволюції, повертаючись до природнього свого існування. Футуристична картина майбутнього нагадує чимось концепцію благородного дикуна, що виникла в часи просвітництва: не існує соціальних, майнових, гендерних суперечностей, людина живе у гармонії із природою та іншими членами соціуму, навколишній світ є домом, колискою, що дає їй все необхідне для існування. Вона немов повертається у часи до "гріхопадіння" під яким марксисти розуміли виникнення приватної власності[32].

Підсумовуючи, можна сказати, що в радянському ідеологічному проекті концепт комунізму займав ключову роль. На відміну від суто релігійних утопій, образ комуністичного майбутнього отримав детальну прорисовку, квазінаукову основу та надзвичайно реалістичні риси. В той же час, зберігалися численні паралелі із релігійними уявленнями широких верст напівграмотного населення. Футуристичне бачення комунізму, як потойбічного буття, наближалося до ранньохристиянських уявлень про райський сад, в якому людина повертається до втраченого в результаті культурної еволюції первісного часу.

---

[1] Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – 224 с.

[2] Коновалова Ж. Советский "рай на земле" / Образ рая. От мифа к утопии / Серия Simposium. – Вип. 31.

– СПб., 2003. – С. 176 – 179.

[3] Смоляр М. Религия советской цивилизации. – К., 2010. – 178 с.

[4] Современная российская мифология. Сост. М.В.Ахметова. Серия "Традиция – текст – фольклор: Типология и семиотика". – М., 2005. – 285 с.

[5] Гогохія Н. Міфологічна картина світу радянської людини. 1920 – 1930-ті роки // Бахмацький шлях. – 2008. – № 3 – 4. – С. 117 – 123; Кокорська О. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки XX століття). Дис.… канд. іст. наук. – К., 1995; Гогохія Н. українське "соцмісто" 1930-х років: мрії та реальність // Вісник державного Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2003. – № 6. – С. 195 – 201; Трубенок О. Підвищення життєвого рівня робітників в 1926 – 1932 рр.: міфи і реальність в інтерпретації вітчизняних і зарубіжних істориків // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. VI. – С. 102 – 128; Колялструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – Харків, 2010. – 385 с.

[6] Сип И. Рабкоры и быт // Пролетарская правда. – 1925. – № 99 (5 мая).

[7] Исмаилов А., Исмаилова Э. Социалистический быт советского народа. – М., 1986. – С. 18.

[8] Там само. – С. 19.

[9] Моисеенко В. Коллективное жилище на Украине в 1923 – 1933 гг. (исследования взаимосвязи между социальными и архитектурными структурами. Автореф. дис.… канд. архитектуры. – М., 1968. – 19 с.

[10] Гогохія Н. Міфологічна картина світу радянської людини. 1920 – 1930-ті роки // Бахмацький шлях. – 2008. – № 3 – 4. – С. 118.

[11] Неклюдов С. Структура и функция мифа / Современная российская мифология. Сост. М.В.Ахметова / Серия "Традиция – текст – фольклор: Типология и семиотика". – М., 2005. – С. 22.

[12] Ильченко В., Шелютко В. Феномен сакрального в историко-культурному пространстве. – К., 2002. – С. 77.

[13] Рікер П. Ідеологія та утопія. – К., 2005. – С. 353.

[14] Орлов И. Мир, вывернутый наизнанку: Коммунальное жилье как "неотъемлемая норма жизни" рабочих семей // Солидарность. – 2002. – № 12. – С. 14 – 15.

[15] Вишневский А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998. – С. 29.

[16] Программа и устав РКП (большевиков). – М. – Б.Г. – С. 139.

[17] Троцкий Л. Вопросы быта. Эпоха культурничества и ее задачи. М. – Б.Г. – С. 163.

[18] Программа жилищно-бытовой коммуны на 1500 человек. – Запорожье, 1930. – С. 9.

[19] Пижов Н. Радянське місто взавтра. – Харків, 1930. – С. 35.

[20] Гусева Ю. Политика "нового быта" в СССР. Режим доступу: http:// www el-history.ru/node/323

[21] Рейн Б. Новый быт в новых жилищах // Революция и культура. – 1929. – № 2. – С. 71.

[22] За культуру // Вісті ВУЦВК. – 1928. – № 39 (15 лютого).

[23] Внуков В. Лицо современной преступности // Революция и культура. – 1929. – № 6. – С. 14.

[24] Муравьев И. Квартал-коммуна // Проектировка и стандартизация строительства. – 1932. – № 1. – С. 42.

[25] Сабсович Л.М. СРСР через 15 років. – Харків, Одеса, 1930. – С. 120.

[26] Иткинд Г., Горчаков Б. Бюджет времени рабочего в СССР // Вопросы профдвижения. – 1922. – № 7. – С. 27.

[27] Хаустов П. Великое Запорожье. – М., 1930. – С.28.

[28] Колчинский В. Капиталистической кафетерии не место в социалистическом городе // Культура и революция – 1930 – № 13 – 14. – С. 41 – 42.

[29] Там само.

[30] Кларк К. Советский роман: история как ритуал. – Екатеринбург, 2002. – С. 89.

[31] Коновалова Ж. Советский "рай на земле"… – С. 177.

[32] Смоляр М. Вказ праця. – С. 32.

В статье рассматривается основной концепт утопии большевизма – коммунистическое общество. Автор анализирует дискуссию вокруг переустройства быта в 1920-х годах как своеобразный мифологический текст. Рассматривается также влияние христианских и раннемодерных утопических сюжетов на формирование большевистской идеологии.

Ключевые слова: утопия, идеология, христианство, коммунизм, коммунистическое общество, способ жизни.

This article discusses the basic concept of utopia of Bolshevism – a communist society. The author examines the debate around the transformation of everyday life in the 1920s, as a kind of mythological text. It is considered the influence of Christian and early modern utopian stories on the formation of the Bolshevik ideology also.

Key words: utopia, ideology, Christianity, communism communist society, way of life.

Костянтин Левчук
Вінниця

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗАПРОВАДЖЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН
(1992 – 1996 рр.)

У статті досліджуються напрями і форми діяльності Федерації профспілок України у початковий період суспільно-економічних трансформацій України.

Ключові слова: профспілка, соціальний захист, тарифна угода, соціальне страхування.

Із проголошенням незалежності України розпочався перехідний період в її історії. Він полягав у проведенні докорінних змін у політичній та економічній системах українського суспільства. Найбільш глибокі зміни мали відбутися в економічній сфері. Це відродження різноманітних форм власності та господарювання, що потребувало врахування інтересів усіх верств населення. Ґрунтовні зміни соціально-економічного курсу держави супроводжувалися різким зниженням рівня життя громадян, нездатністю в умовах соціально-економічної кризи забезпечити необхідну концентрацію матеріальних та фінансових ресурсів задля швидкого реформування галузей економіки.

За роки економічної кризи (1990 – 1999 рр.) валовий внутрішній продукт (ВВП) України скоротився на 59,2 %, обсяги промислової продукції – на 48,9 %, сільського господарства – на 51,5 %, реальна заробітна плата зменшилася у 3,82 рази, а реальні виплати пенсій – у 4 рази. Найбільш відчутних втрат українська економіка зазнала у 1990 – 1994 роках. За цей час обсяги ВВП зменшилися на 45,6 %, промислового виробництва – на 40,4 %, сільського господарства – на 32,5 %. Протягом 1994 року падіння ВВП склало 22,4 %. Повністю розбалансованою виявилася фінансова система. Особливо болючими були наслідки рекордної за світовими стандартами гіперінфляції, яка у 1993 році перевищила 10 000 %. Дефіцит державного бюджету покривався прямою грошовою емісією Національного банку України. Тільки у 1994 році валютний курс українського карбованця у доларах США знизився у 8,3 рази[1]. За розрахунками фахівців Федерації профспілок України, за 1991 – 1994 роки купівельна спроможність заробітної плати працівників державного сектору економіки знизилася в 4 рази. Середній рівень заробітної плати у травні 1994 року був рівноцінний 59 крб. 1990 року[2].

Неспроможність державних структур забезпечити дотримання основних конституційних і законодавчих гарантій у сфері праці, зайнятості, соціального захисту населення посилювало напругу у суспільстві, призводило до зростання невдоволення як інститутами влади, так і характером здійснюваних ними економічних перетворень. У цих умовах профспілкові організації як найбільш представницькі громадські організації трудівників мали довести до владних структур свою позицію, своє бачення напрямків подолання кризи і подальшого суспільного розвитку. Для цього профспілкам України потрібно було змінити концепцію діяльності, виробити її нову стратегію і тактику в умовах демократизації суспільства та економічних реформ.

Метою публікації є дослідження напрямів діяльності Федерації профспілок України в умовах соціально-економічних трансформацій перших років незалежності України.

З'ясуванню форм і методів діяльності Федерації профспілок України (ФПУ), ролі профспілкового руху у процесі соціально-економічних перетворень в Україні впродовж 1992 – 1997 років присвячено наукові пошуки Г.Стоян. Дослідниця наголошує на тому, що ФПУ залишалася основною профспілковою організацією, з якою рахувалися урядові структури і яка впливала на суспільно-економічне життя держави[3]. Якісно новий період в історії профспілкового руху, що позначений його поверненням до первісного призначення профспілок – соціального захисту прав працівників розпочався у 1990 році – вважає О.Стоян, який є

© Левчук Костянтин

співавтором фундаментального історичного дослідження "Нариси історії професійних спілок України"[4]. Головну увагу автор приділив аналізу стратегії і тактики ФПУ в умовах запровадження ринкових відносин. Висвітлено непросту діалектику стосунків профспілкових центрів з державними структурами. Разом з тим, у дослідженні не приділено уваги створенню та діяльності профспілок, що не входили до ФПУ. Лакуну в історії профспілкового руху заповнили О.Голубуцький, Ю.Докукін та В.Кулик, які досліджували історію становлення та особливості взаємовідносин між ФПУ та альтернативними профоб'єднаннями в Україні протягом перших років незалежності[5].

На еволюцію профспілкового руху в умовах незалежної Української держави впливали дві тенденції. Перша полягала в посиленні відцентрових процесів у профспілковому середовищі та утворенні нових профоб'єднань. У жовтні 1990 року на базі Української республіканської ради профспілок було створено Федерацію незалежних профспілок України (з листопада 1992 року – Федерація профспілок України). Деякі галузеві профспілкові організації утрималися від вступу до ФНПУ і стали діяти автономно (профспілка працівників залізничного транспорту та транспортного будівництва). Шляхом відокремлення від профспілки авіапрацівників України утворилися профспілки диспетчерів, льотного складу та інженерно-технічних працівників[6]. Протягом 1990 – 1991 років на базі страйкових комітетів було створено нові профспілкові об'єднання: Незалежна профспілка гірників, Солідарні профспілки України, Вільні профспілки трудящих.

Друга тенденція проявлялася у зменшенні чисельного складу профспілок. Федерація профспілок України об'єднувала 67 галузевих організацій та 26 регіональних міжспілкових об'єднань із загальним членством 20 млн. 800 тис. осіб[7]. Ця профспілкова структура була правонаступником радянських профспілок, до складу яких на початку 1989 року входило 25 млн. 700 тис. робітників та службовців[8]. Головною причиною виходу зі складу традиційних профспілок, на думку голови ФПУ О.Стояна, була зневіра окремих трудівників у можливості профспілкових структур і, в першу чергу, профкомів відстоювати інтереси людей в умовах різкого зниження життєвого рівня[9].

Найвпливовішою серед профспілкових об'єднань залишалася Федерація професійних спілок України. На другому (позачерговому) з'їзді у листопаді 1992 року було ухвалено Програму та Статут ФПУ. У програмі було висловлено нові концептуальні підходи щодо місця та ролі профспілок у нових суспільно-політичних умовах. Перший – визначення ролі профспілок як організацій соціального захисту людей найманої праці, на відміну від доктрини "школи комунізму". Другий – домінування у взаємовідносинах з органами державної влади принципів соціального партнерства, які передбачають укладання Генеральної та галузевих угод, колективних договорів. Використання за потреби методів силового тиску – акцій протесту, страйків, вимог до уряду. Третій – проголошення нейтральності профспілок щодо політичних партій і рухів та співробітництво з ними з конкретних питань соціально-економічного захисту трудівників. Четвертий – використання у разі необхідності політичних методів діяльності з метою захисту законних інтересів членів профспілок. П'ятий підхід – надання організаційній структурі і принципам побудови профспілок федеративних принципів, розмежування повноважень різних рівнів профспілкових організацій[10].

Згідно із статутом, свою головну мету ФПУ вбачала у домаганні від органів державної влади, роботодавців та їх об'єднань проведення економічної та соціальної політики, що забезпечила б ефективну економіку і нормальний життєвий рівень членів профспілок, що базується на справедливій винагороді за працю і соціальному захисті малозабезпечених. Федерація виробляла і здійснювала політику професійних спілок, виражала, представляла та захищала інтереси членів профспілок, членських організацій, що входять до неї, в органах державної влади, місцевого і регіонального самоврядування. Як зазначалося у статуті, членами ФПУ могли бути всеукраїнські галузеві профспілки; об'єднання (асоціації) профспілок України, обласні та міжспілкові об'єднання. Стаття 17 статуту гарантувала свободу дій та збереження повноважень колективним членам Федерації згідно зі своїми статутами та рішеннями. При цьому головну увагу галузеві профспілки та об'єднання – члени ФПУ мали зосереджувати на питаннях заробітної плати, умовах охорони праці трудівників, правового захисту первинної профспілкової організації, проведенні переговорів з роботодавцями та укладанням галузевих тарифних угод[11].

Таким чином, профспілкові організації в незалежній Україні здобули право укладати колективні договори з адміністрацією підприємств, установ та організацій; право на страйк, як цивілізовану форму протесту, та право розпоряджатися своїм майном. При цьому у статутах об'єднань, що входили до ФПУ, була відсутня стаття про заборону представникам адміністрації підприємств та установ бути членами профспілок, що створювало умови для переходу профспілкових організацій під неформальний контроль роботодавців.

ФПУ у спадок від Укрпрофради отримала значну матеріальну базу, що включала розгалужену мережу санаторіїв, баз відпочинку, будинків культури та спортивних споруд. У 1991 році у підпорядкуванні Української республіканської ради по туризму та екскурсіях профспілок діяли 117 готелів, баз та кемпінгів на 50 тис. місць, 139 бюро подорожей та екскурсій, 26 автопідприємств, 29 ресторанів та кафе, будівельні організації[12]. Зокрема, майно ФПУ у першій половині 90-х років – це акціонерні товариства "Карпаткурортбуд", "Старт", "Одесатурист", "Акціонерна страхова компанія "Енергополіс", "Готель Слов'янський" тощо. Лише одне акціонерне товариство "Укрпрофтур" принесло ФПУ за 1994 рік понад один трлн. крб. прибутку[13]. Наприкінці 1991 року ФПУ та Фонд соціального страхування України створили акціонерне товариство закритого типу "Укрпрофоздоровниця", до статутного фонду якого було передано всі санаторно-курортні заклади, що перебували у віданні Укрпрофради[14]. За підсумками 1995 року і шести місяців 1996 року, профспілкові підприємства і установи отримали 48 трлн. крб. валового прибутку. У системі підприємств Федерації профспілок України було забезпечено роботою близько 50 тис. працівників. За 1995 рік та 9 місяців 1996 року профспілкові лікувальні, санаторно-курортні заклади ФПУ пролікували та оздоровили понад один млн. трудівників при вартості путівок на 30 – 40 % нижчій, ніж в аналогічних закладах інших відомств. За підрахунками представників ФПУ профспілкові оздоровниці мали лише 30 % від загальної кількості місць у санаторно-курортних закладах України, але забезпечили своїми послугами 63 % усіх відпочивальників, у тому числі 90 % дітей[15].

Завдяки комерційному використанню майна, ФПУ послуговувалася ресурсами, необхідними не лише для утримання понад 20 тис. звільнених профспілкових функціонерів[16]. Постійні фінансові надходження створювали сприятливі умови для успішного виконання статутних завдань. Так, на оздоровлення дітей під час літніх канікул 1996 року Держбюджетом України було передбачено 2 трлн. 360 млрд. крб. Тоді як, завдяки Фонду акумульовано понад 7 трлн. крб., що були направлені на дитячий відпочинок[17].

Протягом першої половини 90-х років ХХ ст. найбільшу увагу було приділено захисту соціально-економічних прав трудівників. ФПУ виходила з того, що в умовах соціально-економічної кризи роль держави не обмежується допомогою непрацездатним і малозабезпеченим прошаркам населення. Соціальні виплати держави мали стати важелем формування соціально-економічної інфраструктури. Існуюча за радянських часів система оплати праці не відшкодовувала частини витрат, пов'язаних як з простим, так і з розширеним відтворенням робочої сили, своїм органічним доповненням вона передбачала соціальні виплати держави. Перехід до вартісної оцінки соціальних витрат і їх грошового відшкодування в умовах відсутності багатьох товарів та послуг сприяв інфляції, що перетворювало соціальні витрати на фікцію. Тому головними цілями соціальної політики ФПУ декларувала активізацію трудової та господарської політики населення, надання кожному працездатному робочого місця і створення умов, які залежно від результатів праці забезпечили б кожному працівнику та його сім'ї добробут. Для забезпечення нормальних умов праці робітників, соціального захисту малозабезпечених ФПУ використовувала можливості впливу на нормотворчий процес у державі, здійснювала експертизу законопроектів, інших нормативних актів, розробляла власні законопроекти. Так, у 1993 – 1994 роках фахівцями ФПУ опрацьовано понад 40 законопроектів, було підготовлено 10 власних проектів. Серед них – проекти законів "Про оплату праці", "По межу малозабезпеченості", "Про профспілки", "Про мінімальний споживчий бюджет".

Під тиском профспілок з кінця 1993 року в Україні було запроваджено 40-годинний робочий тиждень. Концепція цінової лібералізації, яка втілювалася урядами в 1992 та першому півріччі 1993 років, не включала лібералізацію заробітної плати, що викликало різке падіння рівня життя населення, посилило соціальну напругу в суспільстві. У січні 1993 року Рада ФПУ разом із Комісією Верховної Ради України з питань соціальної політики та праці ухвалили спільну постанову, в якій було висловлено стурбованість станом справ із соціальним захистом населення. У ній піддавалися критиці дії уряду по стримуванню інфляційних процесів за рахунок урізання соціальних програм, втраті низки гарантій, якими користувалися малозабезпечені громадяни. Зокрема, рішенням уряду наприкінці 1992 року було скасовано індексацію грошових доходів населення, пільги пенсіонерам на проїзд у міському та приміському транспорті. Кабінету Міністрів було рекомендовано встановити фіксовані ціни на продовольчі товари першої необхідності; офіційно затвердити розмір мінімального споживчого бюджету та межу бідності не нижче фізіологічного прожиткового мінімуму; збільшити розміри допомоги громадянам з низькими доходами; встановити пенсіонерам пільги на проїзд у міському та приміському транспорті, оплату житла та комунальних послуг тощо[18].

Ринкові відносини вимагали створення нових принципів соціального партнерства, встановлення правової моделі взаємодії між урядом, роботодавцями та профспілками, які представляли найманих працівників. З липня 1993 року вступив у дію розроблений за участю ФПУ Закон України "Про колективні договори та угоди", згідно з яким соціально-трудові відносини були поставлені на договірну основу. За наполяганням профспілок було створено тристоронній орган постійного узгодження позицій – Національну раду соціального партнерства. Але протягом 1993 – 1996 років Генеральна угода укладалася лише між урядом та профспілками.

У травні 1993 року Кабінет Міністрів і профспілкові об’єднання України уклали Генеральну тарифну угоду на 1993 рік. Згідно з угодою Кабінет Міністрів зобов’язувався приймати рішення з питань оплати праці, формування та регулювання фонду споживання за участю профспілок; розробити та запровадити за погодженням з профспілковими організаціями механізм коригування мінімальної заробітної плати, пенсій, стипендій у залежності від зростання цін на споживчі товари і послуги; розробити межу малозабезпеченості як соціальний норматив для визначення осіб, що потребують допомоги з боку держави тощо. Уряд взяв на себе зобов’язання спільно з профспілками вивчити стан неповної зайнятості та виробити пропозиції щодо механізму соціальних гарантій для працівників, які втратили роботу. У свою чергу профспілки зобов’язувалися сприяти діяльності трудових колективів підприємств по забезпеченню збільшення обсягів виробництва, зміцнення трудової дисципліни, утримуватися від організації страйків з питань, вирішення яких не передбачалося угодою[19]. Профспілкові комітети здійснювали моніторинг виконання Генеральної угоди. Так, у лютому 1996 року президія ФПУ розглянула перебіг виконання Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів і профспілковими об’єднаннями у 1995 році. З 68 положень угоди, які підлягали контролю, повністю були виконані 20, частково – 19. Реалізація положень Генеральної, галузевих та регіональних угод, колективних договорів, уперше за роки кризи, сприяла зростанню реальної заробітної плати в народному господарстві (за 1995 рік – на 131,4 %). Водночас, унаслідок ухилення уряду від дійового регулювання фінансового обігу, кризи неплатежів підприємств протягом другого півріччя 1995 року стрімко зросла кількість порушень чинного законодавства щодо строків виплати заробітної плати. Затримки виплати заробітної плати сягали 3 – 4 місяців, сума заборгованості становила 86 трлн. крб., або дві третини місячного фонду заробітної плати в Україні. На державних підприємствах продовжувало поширюватися приховане безробіття у вигляді скороченого робочого дня та вимушених безоплатних відпусток. Додатковим фактором посилення соціального напруження стало підвищення урядом з січня 1996 року тарифів на житлово-комунальні послуги. У відповідь президія ФПУ 21 лютого 1996 року закликала профспілки усіх галузей провести Всеукраїнську акцію протесту, під час якої близько 5 тис. підприємств та установ призупинили роботу на одну годину. На центральних майданах міст і селищ України відбулося 250 мітингів. Незважаючи на масштабність протестних дій, їх ефективність була низькою та не створювала для влади реальної загрози. Кризові явища в економіці України продовжувалися, що викликало другу хвилю протесту профспілок – восени 1996 року. У ній брало участь близько 1,5 млн. осіб. У резолюції учасників всеукраїнської акції протесту зазначалося, що хибна соціальна та економічна політика уряду, основу якої складають урізування соціальних програм і гарантій, призводить до зростання бідності не лише серед соціально вразливих верств населення, але й основи суспільства – громадян, що працюють[20].

ФПУ у першій половині 90-х років позиціонувала себе як нейтральна по відношенню до політичних партій та рухів громадська структура. Цьому сприяв значний авторитет спілки у суспільстві, розгалужена мережа профспілкових організацій, фінансова самодостатність завдяки накопиченому за десятки років майну. Це дозволяло брати активну участь у суспільно-політичному житті країни. У Платформі профспілок до виборів Верховної Ради України наголошувалося, що "профспілки не є політичною організацією, вони не прагнуть влади. І тільки катастрофічне становище трудівників України змушує нас боротися за належне представництво у парламенті"[21]. Під час виборчої кампанії профспілковими організаціями було підтримано 240 кандидатів, серед них 129 профспілкових працівників. У результаті виборів народними депутатами України було обрано лише сім функціонерів ФПУ. Під час роботи Верховної Ради України другого скликання спеціалісти ФПУ через своїх депутатів подали шістнадцять проектів Законів, опрацювали тринадцять проектів державних програм, понад 360 законопроектів, що стосувалися соціально-економічного захисту населення. Депутати від профспілок брали участь у розробці Конституції України. Завдяки їх наполегливості було ухвалено Статтю 36, в якій гарантується право громадян на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових та соціально-економічних інтересів, що була відсутня у першому варіанті проекту Основного Закону. Загалом представники профспілок внесли до спеціальної комісії по доопрацюванню проекту Конституції понад 300 узагальнених зауважень та пропозицій. Разом з тим, профспілки втратили право законодавчої ініціативи, право звітування керівників підприємств перед профспілками і визначення останніми доцільності перебування на посаді того чи іншого керівника[22].

Протягом 1995 – 1996 років загострився конфлікт навколо Фонду соціального страхування України. Фонд був створений у лютому 1990 року завдяки спільній постанові Ради Міністрів УРСР та Ради Федерації незалежних профспілок України "Про управління соціальним страхуванням". Фонд перебував у віданні професійних спілок та накопичував кошти, що йшли на оплату лікарняних листів, на допомогу при народженні дитини, здешевлювали вартість путівок трудящим на лікування та оздоровлення. У складі правління фонду були представники Незалежної профспілки гірників, Ради федерації працівників кооперації ті інших форм підприємництва, Ради профспілок митних органів України, профспілки залізничників, але вирішальне слово в розподілі коштів, акумульованих фондом, належало представникам ФПУ. У 1995 році діяльність фонду охоплювала 17 млн. працівників з бюджетом у 644,2 млн. грн., що було у 15 разів більше, ніж бюджети відповідних фондів незалежних від ФПУ профспілкових об'єднань. Основною статтею виплат залишалися виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності – 282,2 млн. грн. Значну увагу було приділено оздоровленню трудящих та членів їх родин. У 1996 році серед профспілкових комітетів було розподілено 150 тис. пільгових (з оплатою 10 – 20 % вартості) путівок для відпочинку та лікування в оздоровчих закладах, які були побудовані профспілками з використанням залучених коштів. Представники профспілки "Солідарність" та Солідарних профспілок України звинувачували ФПУ у нецільовому використанні коштів фонду, наголошуючи на тому, що отримати пільгову путівку для відпочинку та лікування мають можливість лише функціонери ФПУ та адміністрація підприємств та установ. У відповідь, з ініціативи членів ФПУ, народних депутатів України О.Стояна, Л.Вернигори, Ю.Донченка, Н.Піменової Комісія з питань соціальної політики та праці у грудні 1995 року звернулася до Генеральної прокуратури з проханням перевірити використання фондів соціального страхування незалежними від ФПУ профспілками. ФПУ відмовилася брати участь у розробці законопроекту "Основи законодавства України про соціальне страхування", згідно з яким Фонд соціального страхування мав стати самостійною державною структурою. Представники ФПУ аргументували свою позицію відсутністю в держави в умовах економічної кризи необхідних організаційних та матеріальних ресурсів, що призведе до руйнації фонду, та необхідністю збереження за профспілками права на управління частиною коштів соціального страхування[23].

Таким чином, головним напрямом діяльності профспілок України в умовах реформування економіки було декларовано соціальний захист трудівників. Повною мірою виконати поставлене завдання заважала відсутність єдності профспілкового руху, конфлікти між лідерами профспілкових об'єднань, зневіра частини працівників у можливостях профспілок як захисників їх інтересів. Найбільшою за чисельністю, фінансовими та організаційними можливостями залишалася Федерація профспілок України. ФПУ брала активну участь у політичних процесах в Україні, виявляючи певну стриманість у контактах з політичними партіями та віддаючи перевагу діалогу з урядом.

---

[1] Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. – К., 2001. – С. 25 – 26.

[2] Про тактику дій Федерації профспілок України по забезпеченню соціальних гарантій трудящих: доповідь голови Федерації профспілок України О.М.Стояна на III Конгресі ФП України (29 червня 1994 року) // Профспілкова газета. – 1994. – № 26. – 6 липня.

[3] Стоян Г.О. Професійні спілки України (1992 – 1997 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – Донецьк, 1998. – С. 13.

[4] Нариси історії професійних спілок України: [Гол. ред. О.М.Стоян; керівник авторського кол. О.П.Реєнт]. – К., 2002. – С. 575.

[5] Голубуцький О. Сучасний профспілковий рух в Україні. – К., 1996. – 63 с.

[6] Нариси історії професійних спілок України: [Гол. ред. О.М.Стоян; керівник авторського кол. О.П.Реєнт]. – К., 2002. – С. 574.

[7] 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: м-ли наук. конференції ["Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності"], присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996. – С. 7.

[8] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2650. – Арк. 186.

[9] Профспілковий рух в Україні: історія та сучасність: збірка матеріалів про відзначення 90-річчя виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996. – С. 22.

[10] Про хід виконання програми професійних спілок України, прийнятої на II (позачерговому) з'їзді Федерації профспілок України: доповідь голови ФПУ, народного депутата України О.М.Стояна на V конгресі ФПУ (11 квітня 1996 року) // Профспілкова газета – 1996. – № 16 – 18 квітня.

[11] Статут Федерації професійних спілок України (ФПУ) // Профспілкова газета. – 1993. – № 9. – 6 березня.

[12] Нариси історії професійних спілок України. [Гол. ред. О.М.Стоян; керівник авторського кол. О.П.Реєнт]. – К., 2002. – С. 691.

[13] Піховшек В. Розвиток демократії в Україні 1994 – 1996 роки. – К., 1998. – С. 64.

[14] Вернигора Л. Майно Федерації профспілок України працюватиме на благо трудящих // Профспілкова газета – 1996. – № 45. – 6 листопада.

[15] Щодо майна організацій: виступ голови ФПУ О.Стояна на сесії Верховної Ради України (1 листопада 1996 року) // Профспілкова газета – 1996. – № 45. – 6 листопада.

[16] Піховшек В. Розвиток демократії в Україні 1994 – 1996 роки. – К., 1998. – С. 65.

[17] ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3609. – Арк. 75.

[18] Там само. – Спр. 1906. – Арк. 11 – 14.

[19] Генеральна тарифна угода між Кабінетом Міністрів України і профспілковими об'єднаннями України на 1993 рік // Профспілкова газета – 1993. – № 17. – 8 травня.

[20] Стоян О. Про акцію – з офіційних джерел // Профспілкова газета. – 1996. – № 43. – 23 жовтня.

[21] Платформа профспілок України до виборів Верховної Ради у 1994 році // Профспілкова газета. – 1993. – № 36. – 20 листопада.

[22] Стоян О. "Закон про профспілки потрібен!" // Профспілкова газета. – 1996. – № 38. – 18 вересня.

[23] Про хід виконання програми професійних спілок України, прийнятої на II (позачерговому) з'їзді Федерації профспілок України: доповідь голови ФПУ, народного депутата України О.М.Стояна на V конгресі ФПУ (11 квітня 1996 року) // Профспілкова газета. – 1996. – № 16 – 18 квітня.

В статье исследуются направления и формы деятельности Федерации профсоюзов Украины в начальный период общественно-экономических трансформаций в Украине.

Ключевые слова: профсоюз, социальная защита, тарифное соглашение, социальное страхование.

The article examines the ways and forms of the activities of the Federation of Trade Unions of Ukraine in the initial period of social and economic transformations in Ukraine.

Keywords: trade unions, social security, tariff agreement, social insurance.

Наталія ТЕРЕС
Київ

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Стаття присвячена проблемам розвитку сільського зеленого туризму в Україні, ролі громадських організацій у популяризації і впровадженні цього виду діяльності, його впливу на відновлення історико-культурної спадщини та збереження етнокультурної самобутності народу.

Ключові слова: сільський зелений туризм, сільська громада, неурядові громадські організації, благодійництво.

Наприкінці XX – початку XXI ст. в Європі відбуваються радикальні і швидкі зміни на селі, пов’язанні зі зміною соціально-економічної ситуації, розвитком глобалізаційних процесів. Від характеру цих змін залежить подальший розвиток сільських місцевостей та їх мешканців, незважаючи на наявну різноманітність та відмінності у природних та соціокультурних характеристиках.

Розвиток сфери туристичних послуг на селі є характерною особливістю європейських регіонів другої половини XX століття, в Україні ця тенденція набула системного характеру з кінця XX століття. Відповідно, історіографічна традиція вивчення цієї теми перебуває на стадії становлення. Першим знайомством з цією проблематикою є посібник з сільського зеленого туризму П.А.Горішевського, В.П.Васильєва та Ю.В.Зінька, де є розділи, присвячені історії його становлення в Європі[1]. Природні краєзнавчо-туристичні ресурси України представлені в навчальному посібнику В.Л.Петранівського та М.Й.Рутинського[2]. Важливими для теми є ряд праць з розвитку туристичної справи в Карпатському регіоні[3]. Вивчення проблем розвитку сільського зеленого туризму та його впливу на збереження етнокультурної самобутності народу України є відносно новою темою, що й обумовило підготовку даної статті.

До 1980-х рр. для багатьох сільських, віддалених прикордонних та гірських регіонів Європи був характерним відтік населення через вузьку спеціалізацію економіки села та слабкий її розвиток. Першочергове значення сільських районів полягало у виробництві продуктів харчування за низькими цінами. Проте згодом відбулося корегування спільної аграрної політики країн ЄС, яка характеризувалася увагою до зміцнення добробуту селян, диверсифікацією економіки сільських регіонів, створенням умов для організації дозвілля та відпочинку на селі, розвитком природоохоронної справи, збереженням історико-культурної спадщини, національної традиційної культури.

Головними документами щодо впровадження нової політики підвищення добробуту сільських регіонів стали ключові документи: комунікація Європейської комісії "Про майбутнє сільського суспільства" (1988), доповідь Єврокомісії "Майбутнє аграрного суспільства" (15.11.1990); Декларація сільської політики (м. Корк, 1995).

Після вступу до ЄС країн Центрально-Східної Європи у "Програмі 2000", ухваленій на Берлінському саміті (березень 1999 р.), була запропонована стратегія на 2000 – 2006 рр., в якій розвиток сільських територій розглядався з позиції скорочення фінансової підтримки виробництва, переробки та експорту продуктів харчування, натомість пропонувалась альтернативна політика "другого стовпа" (другої основи) – принципово нових підвалин розвитку села, що передбачає збалансований процес сталих економічних, соціальних, політичних, культурних змін, спрямованих на поліпшення якості життя місцевого населення в сільських регіонах.

© Терес Наталія

Сучасна концепція розвитку села передбачає, перш за все, інтереси місцевого населення, успішне втілення яких призведе до зростання загальнонаціонального добробуту. Цей підхід відрізняється від практики попереднього періоду, коли загальнодержавні інтереси домінували над потребами селян. Передбачалося, що країни-члени ЄС мають розробляти та впроваджувати власні програми розвитку села залежно від особливостей регіонального та соціально-економічного розвитку, розвиток нових видів діяльності, одним з яких є сільський зелений туризм.

Раціональне використання ресурсів сільської місцевості України є одним з важливих компонентів розв’язання проблем економічного розвитку, збереження історико-культурних традицій, народних ремесел та природного середовища. Сільський зелений туризм є компонентом комплексного розвитку сільських територій та сільської інфраструктури, а також чинником стратегії подолання бідності на селі. Це один з видів мало масштабного туризму, як альтернатива спустошливому масовому туризму, зорієнтованому в першу чергу на економічні цілі. Його розвиток здатен позитивно вплинути на вирішення соціально-економічних проблем села, зменшення рівня безробіття, розширення самозайнятості, підвищення культурно-освітнього рівня сільського населення, покращення благоустрою сільських садиб і сіл. Пам’ятки історії та культури, національні традиції, традиції господарювання і ремесел є важливою складовою для розвитку сільського зеленого туризму в Україні. Архітектурні комплекси малих міст та сіл України є потенційно привабливими для розвитку зеленого сільського туризму. Водночас сільські райони, прилеглі до міст, швидко змінюються завдяки спорудженню нового житла і тенденції проживання городян у приміській зеленій зоні.

Загальна кількість економічно активного населення на селі становить 6,4 млн. осіб, серед яких більшість безробітних або частково зайнятих. Існує також проблема із збутом сільськогосподарської продукції, 2/3 якої виробляються приватними господарствами. З-поміж приватних житлових будівників на селі близько 1 млн. можуть використовуватися для надання туристичних послуг Таким чином, розвиток туризму в Україні є одним з дієвих засобів на шляху до подолання бідності, створення робочих місць. Це один із шляхів створення сприятливого бізнес-середовища і покращення соціально-економічної ситуації в українських селах.

Нині кожна країна прагне створити власну національну модель розвитку сільського зеленого туризму. Правовою основою розвитку СЗТ є низка законодавчих актів України: Закон України "Про туризм" (1995 р.) де у ст. 4 сільський туризм, зелений туризм визначені як окремі види туризму; у ст. 5 наголошено право фізичних осіб, які не є суб’єктами підприємницької діяльності, надавати послуги з тимчасового розміщення і харчування. У ст. 6 серед пріоритетних напрямків державної політики в сфері туризму визначено сільський, зелений туризм[4].

Законом України "Про особисте селянське господарство" (2003 р.) у ст. 1 при характеристиці особистого селянського господарства зазначається, що це господарська діяльність, яка "проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму"[5]. Законом "Про внесення змін до Закону України "Про туризм" надано право фізичним особам надавати послуги з тимчасового розміщення. Регулює цей процес низка постанов КМ України: "Зміни, що вносяться до постанов Кабінету міністрів України з питань підтримки індивідуального житлового будівництва на селі" (№ 1196 від 15 грудня 2005 р.); "Порядок надання послуг з тимчасового розміщення (проживання)" (№ 297 від 15 березня 2006 р.).

Особливе значення для прискорення розвитку СЗТ мало Розпорядження КМ України "Про затвердження заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006 – 2010 роки" № 373-р від 3 липня 2006 р. У цьому документі, зокрема, передбачено вивчення стану інфраструктури СЗТ в регіонах з метою визначення його найпривабливіших об’єктів; проведення регіонального моніторингу для виявлення перспективних територій для СЗТ; розробку регіональних програм створення, реконструкції та модернізації об’єктів соціальної інфраструктури у сільській місцевості; розробку системи дорожніх знаків, які інформують про об’єкти сільського туризму та туристичну інфраструктуру; формування позитивного іміджу регіонів шляхом створення на громадських засадах інформаційно-довідникових центрів сільського туризму; висвітлення цих питань у ЗМІ; підтримка проведення Всеукраїнської та регіональних ярмарок-виставок сільського зеленого туризму та ін. З метою підготовки фахівців відповідної кваліфікації у постанові наголошено на необхідності вивчення питання щодо створення спеціалізації "Зелений туризм" та розроблення кваліфікаційних характеристик спеціальностей "фахівець з розвитку сільського туризму" і "робітник з надання послуг у сфері зеленого туризму" та внести їх до класифікатора професій[6]. Положення про розвиток сільського зеленого туризму внесено у Програму розвитку туризму в Україні до 2012 р., і відповідні кошти передбачені в державному бюджеті. Головними регіонами розвитку СЗТ є Карпати і Крим, де сільський зелений туризм є важливою складовою регіональної політики.

В Україні розвиток СЗТ відбувається за рахунок активної діяльності неурядових громадських організацій. У 1994 р. з метою активізації міжрегіональної транскордонної співпраці та економічного розвитку, формування добросусідських відносин, соціальної стабільності, сприяння економічному прогресу у прикордонних територіях України, Угорщини, Румунії, Польщі, Словаччини була створена громадська організація "Карпатський фонд" (м. Ужгород, Україна). Він надає фінансову та технічну підтримку проектам, результатом яких є покращення якості життя людей в громадах Карпатського регіону.

Від 1996 р. діє "Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні", яка складається з регіональних і місцевих осередків. Станом на 2012 р. вона має 20 обласних, 47 районних, 70 сільських відділень та осередків, які об’єднують 956 власників садиб та 42 юридичні особи. Спілка вивчає міжнародний досвід організації сільського зеленого туризму та соціально-економічні передумови його розвитку в Україні. Члени Спілки популяризують СЗТ, розробляють пропозиції щодо нормативно-законодавчої регламентації діяльності, поширюють інформацію про потенціал сільських територій та послуг, сприяють самоорганізації сільських господарів в кластери та осередки за місцем проживання, проводять навчання господарів садиб в рамках Школи сільського туризму.

За 2005 – 2007 рр. кількість власників садиб, які стали членами Спілки, зросла в Україні на 22 %, а в Карпатському регіоні – на 32 %. У 2005 р. кількість агросадиб для прийому відпочиваючих на селі в цілому по Україні становила 570, у 2007 – 870 садиб. З них у Карпатському регіоні – 356 садиб у 2005 р. та 528 садиб у 2007 році[7]. В цьому регіоні сконцентровано до 60 % домогосподарств, які надають послуги із сільського туризму в Україні. Від 1998 р. Спілка видає науково-практичний журнал "Туризм сільський зелений", каталоги-карти ("Відпочинок у селі на Вінниччині", "Українське село запрошує" та ін.). У 2003 – 2009 рр. Спілкою були організовані виставки-ярмарки сільського туризму "Українське село запрошує", в яких брали участь представники 23 областей та АР Крим. Від 1997 р. Спілкою реалізовано понад 30 проектів з розвитку сільського зеленого туризму.

Для сприяння умовам і набуттю навичок такої діяльності була започаткована низка міжнародних фінансових та навчальних програм. В рамках програми EuropeAid – Програми розвитку інституційного партнерства (ВРР)/ Сприяння розвитку громадянського суспільства і місцевих ініціатив у 2006 р. був реалізований проект "Розвиток сталого сільського туризму/ зміцнення спроможності лідерів сільського розвитку" з метою набуття знань щодо європейського досвіду розвитку сільського туризму, впровадження найкращих практик, створення "пілотної групи", навчання плануванню, менеджменту і реалізації проектів з розвитку сільського туризму.

У 2003 р. Асоціацією економічного розвитку Івано-Франківщини, Івано-Франківською обласною організацією Спілки сприяння розвитку зеленого туризму в Україні та Радою з туризму Карпатського регіону був створений Регіональний туристично-інформаційний центр (РТІЦ) – неприбуткова громадська організація, метою діяльності якої є реалізація програм розвитку туризму в Карпатському регіоні, поширення інформації про історико-культурні та рекреаційно-туристичні ресурси регіону та ін. В результаті розвитку організації на Івано-Франківщині створено 12 туристично-інформаційних центрів (у містах: Городенка, Долина, Калуш, Косів, Надвірна, Яремче, селах: Татарів, Богородчани та ін.). У 2004 – 2008 рр. організація взяла участь у втіленні важливих проектів: "Розвиток бізнес-можливостей музейної справи в Західній Україні (2004 – 2005 рр.; спільно з фондом "Євразія"); "Еко-туризм в Карпатах: відпочинок з повагою до природи" (2007 р.); "Сприяння економічному розвитку жіночих ініціатив в галузі сільського зеленого туризму Івано-Франківщини" (2008 р.) та ін.

У травні 2006 р. у м. Яремче Івано-Франківської області Карпатським фондом і Асоціацією Євроакадемія (м. Афіни, Греція) було організовано Літню школу для лідерів сільського туризму. Асоціація Євроакадемія – це європейська організація, членами якої є 15 організацій та 200 окремих осіб з Євросоюзу та сусідніх з Україною країн, діяльність яких пов'язана з сільським туризмом. Діяльність спрямована на підвищення лідерських якостей керівників сільських громад, підтримку активістів сільського туризму. Слухачами школи були представники регіональних, районних та місцевих влад, громадських організацій, менеджери сільського туризму, фермери, викладачі університетів з 14 регіонів України[8].

Українсько-швейцарська співпраця в Закарпатті у сфері подолання наслідків стихійних лих та реконструкції за допомогою Швейцарської Гуманітарної Допомоги (SNA) розпочалася після руйнівних повеней на Закарпатті у 1998 та 2001 роках з метою підтримки лісового господарства, яке є джерелом доходів місцевого населення, зокрема від туризму. Швейцарсько-український проект розвитку лісового господарства у Закарпатті FORZA був реалізований у 20003 – 2008 рр. на територіях Рахівського та Хустського районів. Проект мав комплексний характер, передбачав заходи щодо підтримки місцевої ініціативи щодо розвитку туристично-рекреаційного потенціалу та повністю фінансувався швейцарським урядом через Швейцарську дирекцію розвитку та співробітництва. У 2004 р. в рамках проекту розроблена концепція Закарпатського туристичного шляху – мережі туристичних шляхів, які проходять через Бескиди,195ржави, Полонину Красна, Свидовець, Чорногору та Гуцульські Альпи (Рахівські гори). Здійснювалася робота з поєднання пішохідного та сільського зеленого туризму з метою економічного розвитку регіону та віддалених гірських сіл. Концепція розроблялася з позицій "свідомого туризму" – із збереженням природних, ландшафтних та історико-культурних особливостей краю.

У 2006 – 2008 рр. за сприянням проекту Forza та фонду Євразія було ознаковано більше 110 км маршруту на території Рахівського та Воловецького районів. У с. Костилівка Рахівського району з метою збереження та популяризації традиції гуцулів на полонині Берлебашка, що знаходиться на території Карпатського біосферного заповідника, силами сільради села Костилівка та за фінансової підтримки проекту Forza було створено традиційне вівчарське господарство. Воно розраховане на прийом туристів з відповідною програмою ознайомлення з полонинським господарством та гуцульською культурою[9].

Одним з шляхів подолання бідності на селі є розвиток та підтримка традиційних видів господарювання Після зруйнування соціалістичної системи господарювання робота в індивідуальному господарстві стала чи єдиним джерелом доходів населення цього краю. Традиційними галузями сільського господарства Гуцульщини завжди було конярство, скотарство та вівчарство. Історично в регіоні сформувалися такі породи тварин, які добре пристосовані до специфіки місцевих природо кліматичних та господарських умов Це гуцульські коні, бура карпатська худоба, українські гірськокарпатські вівці. Вони відзначаються достатнім рівнем продуктивності, добре використовують високогірні пасовища, невибагливі до умов годівлі та утримання. Однак чисельність чистопородних тварин значно скоротилася, а відсутність програм їх вдосконалення поставила ці породи на межу деградації. Альтернативи їм практично немає, оскільки породи, завезені з низинних районів, дуже погано адаптуються у горах. Гуцульську породу коней, яка одержала свою назву від регіону України, де вона створена, успішно розводять у Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині, проте в Українських Карпатах вона практично зникла. Та ж сама ситуація з бурою карпатською худобою, українськими гірськокарпатськими вівцями.

Тому міжнародні громадські організації системно працювали над підтримкою розвитку сільського зеленого туризму. Зокрема, Міжнародна благодійна фундація "Добробут громад" (МБФ ХПІ) впровадила ряд проектів у Карпатах, спрямованих на збереження унікального генофонду місцевих порід сільськогосподарських тварин "Відродження зникаючих порід на Гуцульщині" і "Агроекологічна ініціатива – відродження гуцульського коня". Метою проектів було сприяння збереженню генофонду гуцульської породи коней, бурої карпатської худоби, та українських гірськокарпатських овець, покращення добробуту населення шляхом використання коней у кінному туризмі, реалізації молочних продуктів та виробів з овечої вовни.

В рамках проектів закуплено та передано сільським родинам 49 кобил гуцульської породи, 20 сідел та три брички, імпортовано з Польщі три племінних жеребця.

В рамках проекту "Демонстраційна модель сталого розвитку в Українських Карпатах", що фінансувався Фондом Євразія, сільські мешканці отримали знання про нові технології у веденні підсобних господарств, вирощування ягід та декоративних рослин на присадибних ділянках, організації переробки ягід, грибів, про організацію сільського зеленого туризму. У 2004 – 2005 рр. у Косівському та Рахівському районах проведено тренінги для сільських громад, розроблено 10 кінних туристичних маршрутів, видано перший в Україні посібник з кінного туризму "У Карпати на конях" та ін. В рамках Карпатського проекту сільські родини отримали 20 кобил, 2 племінних жеребців гуцульської породи, 60 нетелів, 200 овець та 17 баранів, 50 бджолопакетів, а також насіння, саджанці плодових та декоративних рослин. Наприклад, родина Івана Гуралюка із с. Вербовець Косівського району Івано-Франківської області отримала кобилу гуцульської породи, два сідла і бричку, 330 саджанців чорної смородини. Вони брали активну участь у навчанні з розвитку сільського господарства і сільського зеленого туризму, стали активними ініціаторами розвитку та популяризації кінного туризму на Косівщині, провели реконструкцію власної садиби, в якій приймають гостей[10].

У березні 2004 р. для мешканців с. Неліпине Свалявського району Закарпатської області на основі донорської програми організацією "Добробут громад" було завезено в Україну високоякісні породи кіз Альпінської і Зааненської порід для розвитку молочного козівництва; у червні 2004 р. громаді с. Кваси Рахівського району було передано 20 нетелів бурої карпатської породи[11]. В Криму одним з благодійних проектів було сприяння відновленню традиційної галузі тваринництва – вівчарства, яке з давніх часів було важливим джерелом доходів татарських родин. Тому для громади селища Судак було закуплено будівельні матеріали та споруджено кошару для овець на гірському пасовищі, передано 230 голів овець та племінних баранів цигайської породи; подаровано 3 машини для стрижки овець і 15 ткацьких верстатів.

Створення агросадиб відбувається по всій території України. Наприклад, у 2000 р. М.Череп розпочав створення садиби "Соколиний хутір" у с. Петрушівка Ічнянського району Чернігівської області. Робота тривала майже 10 років, її власник розповідав: "Ми не спали більше, ніж одну – дві години на добу. Робили все своїми руками. Довелося бути будівельниками, ландшафтними дизайнерами". Нині це приватна територія площею 5,5 га на р. Смож, яка включає декілька садиб для проживання в стилі XVIII – XX ст., етнографічний музей, є стайня, кузня, козацький тир, літній та зимовий шинки. На спорудження комплексу були витрачені всі власні кошти. Незважаючи на те, що є Фонд підтримки індивідуального житлового будівництва на селі, селянам отримати матеріальну допомогу або кредит на розвиток бізнес-справи в селі достатньо складно.

Тому розвиток сільського зеленого туризму став складовою програм діяльності кооперативів та кредитних спілок на селі. У 2003 р. Кредитна спілка "Громада" створила кооператив з розвитку сільського зеленого туризму "Оберіг Херсонщини" в рамках проекту "Розвиток села шляхом кредитної кооперації" за підтримки Міжнародної Фінансової корпорації (IFC) та канадської програми FARM, у співпраці з Асоціацією сільськогосподарських дорадчих служб України, Спілкою сприяння сільському зеленому туризму в Україні. Були розроблені програми та проекти, які сприяли диверсифікації сільськогосподарської діяльності, дозволили селянам отримати дохід від альтернативних видів бізнесу у туристичній сфері. Основними напрямками співпраці були: фінансування проектів з розвитку супутніх туризму видів бізнесу у сільський місцевості; організація та проведення навчальних семінарів з навичок організації та ведення туристичного бізнесу; розвиток лідерських навичок сільської молоді та ін.

Під час дії програми проведена "інвентаризація" місцевості села, на якій розташовані вікові хати під очеретяними стріхами, старовинний православний храм, рибальський промисел, історичні місцевості козацької доби, Чорноморський біосферний заповідник та Дніпро-Бугський лиман. "Родзинкою" майбутнього туристичного маршруту став унікальний козацький старовинний сольовий промисел. Господарі, які виявили зацікавленість в організації "зеленої садиби", отримали необхідні знання та кредити від кредитної спілки "Громада".

Інноваційні проекти сільського зеленого туризму в регіонах України (2009 р.)

	Назва проекту	Зміст
1	**Вінницька область**	
	"Золоте кільце Поділля"	Туристичні послуги у сільській місцевості Барського та Жмеринського районів.
2	**Волинська область**	
	"Золота діадема Волині"	Туристичний маршрут містом Володимир-Волинський, садиба І.Стравінського, Низкиничівський монастир, поле Берестейської битви.
3	**Дніпропетровська область**	
	Міжрегіональний навчально-методичний центр з питань сільського та зеленого туризму АЗТС "Дніпро".	Створення навчально-методичного центру з питань розвитку сільського та зеленого туризму у с. Кринички "Садиба понад ставом".
	"Ландшафтно-рекреаційний парк "Кринички" базі сіл Криничанського району Дніпропетровської області.	Створення всеукраїнського модельного агротуристичного культурно-етнографічного та навчально-методичного парку "Щедра Криничка" на відстані 40 км від Дніпропетровська на площах сільських громад Криничанського району Дніпропетровської області, на базі приватних садиб та об'єктів, що належать приватним інвесторам.
	Історико-культурний маршрут "Стежками козака Мамая".	Маршрут у Царичанському районі: козацькі церкви XVIII ст., гора Калитва, старовинні хати господаря М.Тягнирядна, озера "Мальовничі куточки Приоралля".
	Туристичний маршрут "Моя квітуча Петриківка".	Петриківський розпис, край, пов'язаний з останнім отаманом Запорізького козацтва П.Калнишевським.
	"Садиба над ставом"	Інноваційні проекти Дніпропетровського регіону.
4	**Житомирська область**	
	Всеукраїнський модельний практично діючий агротуристичний та дорадчий центр "Хутір Полісся".	Створення практично-діючої моделі (взірець) хутора з використанням архітектурних та історичних традицій Полісся"; створити умови для розвитку несільськогосподарських видів діяльності і надання агротуристичних послуг.
5	**Закарпатська область**	
	"Стан та перспективи сільського туризму Закарпаття, досвід транскордонного співробітництва".	Розробка туристичних продуктів, що базуються на культурно-традиційній спадщині області, співпраця з організаціями сільського туризму країн-сусідів. Закарпатський туристичний шлях.
	"Сталий розвиток громади села Костилівка на основі комплексного сільського туристичного продукту".	Костилівка – традиційне гуцульське село, громада надає послуги з сільського туризму, організує щорічний фестиваль "Берлибашський бануш".
	"Дідів млин"	Традиції млинарства; старий млин у с. Богданівка Приазовського району, болгарська національна кухня, майстер-класи.
	"Мала Батьківщина Федора Конюхова".	Село Чкалово Приазовського району Запорізької області, де народився Ф.Конюхов; морські прогулянки, майстер класи з виготовлення сувенірів (з глини, ракушок, гаптування).

6	**Івано-Франківська область**	
	Програма категоризації "Українська гостинна садиба".	Розвиток різних форм поселення у сільських садибах, підвищення якості обслуговування туристів, сприяння розвитку сільських територій.
7	**м. Київ**	
	"Тепло трипільської печі"	Діючий макет трипільської печі, проведення майстер-класу, презентація трипільських сувенірів.
8	**Київська область**	
	"Нові можливості відпочинку навколо Києва, "Садиба отамана".	Тури вихідного дня з ночівлею у "Садибі отамана", екскурсія по Богуславу.
9	**Одеська область**	
	"Бессарабське подвір'я"	Об'єкт сільського зеленого туризму – садиба в с. Стара Некрасівка, заснована старообрядцями – донськими козаками. Ландшафтний парк "Ізмаїльські острови", майстер класи з декоративно-прикладного мистецтва.
	"Багата садиба"	Створення історико-культурного еко-етнічного турцентру "Багата садиба" з метою надання туристичних послуг. Етнографічний музей, вулиця народних майстрів, конюшні, жаб'яча ферма, фазана ферма, дендропарк, ресторан бессарабської кухні.
	"Бессарабське село Фрумушика-Нова".	Комплекс створено на базі овочевої ферми: музей під відкритим небом; 9 подвір'їв класу "люкс" в національному стилі народів, які проживають у Бессарабії; краєзнавчий музей; національна кухня.
	Спортивно-пізнавальний маршрут "На коні і на коня".	Комбінований тур у Білгород-Дністровському районі Одеської області, екскурсія на конеферму; Шабський винний завод.
10	**Тернопільська область**	
	Горошівський карнавал "Маланія".	Карнавал у ніч з 13 на 14 січня у с. Горошова Борщівського району. Фестиваль Маланок.
	"Впровадження комплексних підходів щодо забезпечення сталого розвитку Личковецької територіальної громади та підвищення якості життя її членів".	Збереження сталих тенденцій розвитку громади сіл Личківці та Трибухівці, вдосконалення інфраструктури, створення умов для розвитку сільського зеленого туризму.
11	**Харківська область**	
	"Осинове плесо"	Стилізований комплекс на березі р. Сіверський Донець у м. Чугуїв – місце щорічного проведення міжнародних Репінських пленерів; українська хата-музей, колекція виробів декоративно-прикладного мистецтва.
	"Водні туристичні маршрути Зміївщини".	Унікальні туристичні маршрути Зміївщини по р. Сіверський Донець.

12	**Херсонська область**	
	Сільський туристичний маршрут "Ягорлицька затока"	Подорож до легендарної Гілеї, древніх курганів, мандри по єдиній в Європі пустелі, до гейзеру, до колишнього маєтку Фальц-Файна.
13	**Черкаська область**	
	Туристичний маршрут "Гайдамацький шлях"	
14	**Чернівецька область**	
	Туристичний маршрут "Прогулянка старими слов'янськими шляхами Буковини"	Маршрут від м. Кострижівка до Новодністровська через буковинські села Баламутівка, Погорілівка.

Джерело: Матеріали круглого столу "Сільський зелений туризм – пріоритетна сфера розвитку туризму у період економічної кризи", 21 лютого 2009 р.

Досвід показує, що у розвитку сільського зеленого туризму не існує типових рішень і проектів. Члени кооперативу "Оберіг Херсонщини" обрали стратегію розвитку сільських фестивалів та одноденних туристичних маршрутів з наданням різноманітних послуг: екскурсійних, харчування, перевезення, продаж сувенірів та ін. Так був розроблений одноденний туристичний маршрут "Старовинний соляний промисел" у с. Геройське. Одночасно сільський осередок розробив проект створення сільських фестивалів "Солі та риби", "Старі Баби". Метою проведення таких фестивалів є пошук та збір національних старожитностей; виявлення обдарованих виконавців старовинних пісень, танців, фольклорних творів, майстрів народних ремесел, знавців національного костюму та традиційної кухні; організація роботи з сільською молоддю щодо збереження та популяризації української спадщини. Члени кооперативу приймали активну участь у всіх міжнародних всеукраїнських та обласних заходах з розвитку сільського зеленого туризму з метою популяризації та переймання найкращого досвіду, був виданий зелений вісник "Оберіг Херсонщини" та кілька путівників з сільськими туристичними маршрутами та фестивалями на Херсонщині. Згодом заснували щорічний путівник "Оберіг Херсонщини – Ваш гід в історію та пригоди по еко-музею". За 4 роки діяльності кооперативом було започатковано 4 щорічних сільських фестивалі: "Солі та риби", "Старі Баби", "Дніпро-Бузькі вечорниці", "Рибальська толока". Розроблено 5 сільських туристичних маршрутів: Старовинний соляний промисел, Горностаївські святині, Червоний маяк, Олександрівські скелі, Заповідний лиман. Подібна модель розвитку сільського зеленого туризму була поширена кооперативом у 5-ти селах Херсонщини[12].

Напередодні Євро-2012 р. Україна приєднається до проекту "Віа Регія – Україна – культурний шлях Ради Європи". Віа Регія (Via Regia) – це назва найстаршого (близько 2 тис. років) та найдовшого (4,5 тис. км) сухопутного зв'язку, що існує в Європі, який поєднує 8 держав, в тому числі й Україну. Цей сучасний транспортний коридор у 2006 р. отримав офіційне визнання Радою Європи культурного шляху 2006 р. "Віа Регія – культурний шлях Європи". Проект реалізовувався "Спілкою сприяння розвитку сільського зеленого туризму" за підтримки фонду "Відродження" впродовж 2011 р., його головна мета – дослідити українську частину шляху, який проходить через Київську, Житомирську, Рівненську, Львівську та Волинську області з метою створення геоінформаційної системи, що складається з навігаційної карти та відповідної інформації про історико-культурні й туристичні об'єкти та населенні пункти. На другому етапі передбачено розміщення зібраної інформації на електронних носіях в Європейському туристичному порталі кількома мовами та в ЗМІ, презентація проекту на туристичній виставці в Берліні.

Таким чином, системна діяльність громадських організацій та сільських громад з поширення сільського зеленого туризму в Україні має перші вагомі позитивні результати, хоча й відбувається в умовах мінімальної державної підтримки. Ця діяльність стала важливим чинником модернізації українських сіл, відродження етнокультурної самобутності і розвитку традиційних ремесел.

---

[1] Горішевський П.А,, Васильєв В.П., Зінько Ю.В. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. – Івано-Франківськ, 2003.

[2] Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство / За ред. проф. Ф.Д.Заставного. 2-ге вид., виправл. – К., 2008.

[3] Розвиток туристичного бізнесу регіону: навчальний посібник / За ред. проф. Школи І.М. – Чернівці, 2007; Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Туристичний комплекс Карпатського регіону України: Навч. посіб. – Чернівці, 2008.

[4] Про туризм. Закон України. Відомості ВР України. – 1995. – № 31. – Ст. 341.

[5] Про особисте селянське господарство. Закон України // Відомості ВР України. – 2003. – № 29. – Ст. 232.

[6] Про затвердження плану заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006 – 2010 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 373-р // [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/373-2006-%D1%80

[7] Васильєв В. Головна мета сільського туризму – це новий туристичний продукт // Туризм сільський зелений. – 2008. – № 4 (жовтень – грудень). – С. 11.

[8] Розвиток сталого сільського туризму Україні. Інформаційний бюлетень. – 2006. – Жовтень. – С. 1 – 2. Єврокомісія. EuropeAid – TACIS – IBPP.

[9] Сільський туризм Закарпаття / Rural Tourism in Transcarpathia / Текст Степчук Сергій, Волошина Наталя. Переклад: Степчук С., Волошина Н. – Б.м., б.р. (За сприяння Швейцарсько-українського проекту розвитку лісового господарства в Закарпатті FORZA).

[10] Терес В. Основні напрями діяльності Міжнародної благодійної фундації "Хайфер Проджект Інтернешенел" у розвитку сталого туризму в Українських Карпатах // Туризм сільський зелений. – 2008. – № 4 (жовтень – грудень). – С. 21 – 22.

[11] Там само.

[12] Башмакова Олена. Кооператив "Оберіг Херсонщини": модель розвитку сільського туризму // Туризм сільський зелений. – 2008. – № 4 (жовтень – грудень). – С. 15.

Статья посвящена проблемам развития аграрного зеленого туризма в Украине, значению общественных организаций в его популяризации, влиянию сельского туризма на возрождение историко-культурного наследия и сохранение этнокультурной самобытности украинского народа.

Ключевые слова: сельский зеленый туризм, сельское общество, общественные организации, благотворительность.

The article is devoted to the problems of development of rural green tourism in Ukraine, roles of public organizations in popularization and introduction of this type of activity, its influence on proceeding in historical and cultural heritage in rural locality and increasing the standards of living of peasants.

Key words: green rural tourism, rural community, nongovernmental public organizations, charity.

Sogu HONG
Seoul, Korea

Соґу ГОНҐ
Сеул, Корея

UKRAINIAN ETHNIC JOKES IN CANADA*
УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЖАРТИ У КАНАДІ

Ukrainian ethnic jokes have been in oral circulation for a long time and still enjoy widespread popularity in Canada. Ukrainian ethnic jokes involve negative stereotypes concerning Ukrainian individuals or Ukrainian groups. However, Ukrainian ethnic jokes simultaneously perpetuate the desire for identity, individuality and separateness in terms of ethnicity. Ukrainians enjoy Ukrainian ethnic jokes, because they encourage strong ethnic identity and emphasize that ethnic identity is permanent. At present, it is true that Ukrainian ethnic jokes are more often told amongst Ukrainians. It might be because of their need for social cohesion, a need not felt amongst majority or dominant groups who do not face the dilemma of choosing between acculturation and the maintenance of distinct ethnic identity.

Keywords: ethnic jokes, humor, folklore, Ukrainian Canadian, immigrant culture.

I. Introduction

Ukrainian ethnic jokes have been in oral circulation for a long time and still enjoy widespread popularity in Canada. The popularity and variety of Ukrainian ethnic jokes provide a fertile ground to study Ukrainian verbal lore. Like other ethnic jokes, Ukrainian ethnic jokes involve negative stereotypes concerning Ukrainian individuals or Ukrainian groups, emphasizing their negative traits. When we study the nature of Ukrainian ethnic jokes, their relationship to socio-cultural systems, and their forms and functions, we can understand the reason that they are based on the negative traits of Ukrainians and why they are told by both Ukrainians and non-Ukrainians.

In this paper, Ukrainian ethnic jokes are defined as a type of humor in which fun is made of the perceived behavior, customs, personality, or other traits of Ukrainians by virtue of their specific socio-cultural identity. I collected ethnic jokes mainly from people who live in Edmonton, Canada. They are largely divided into two groups; in-group (Ukrainians) and out-group (non-Ukrainians). Also I collected several jokes from reference books and articles pertaining to Ukrainian ethnic jokes.

The theoretical part of my study is mainly based on *Humor and Laughter: An Anthropological Approach*[1], written by M.L.Apte, and *A Basic Guide to Fieldwork for Beginning Folklore Students*[2], edited by Carl Lindahl. *Humor and Laughter* has a separate chapter for ethnic humor and suggests important research topics, such as stereotypes, forms and types, and contextual determinants.

I obtained information on the characteristics and functions of Ukrainian ethnic jokes from "The Ethnic jokes in Canada Today" in *Keynote Folklore Quarterly* (Winter 1970)[3], "Folk Narrative among Ukrainian-Canadians in Western Canada" in *Canadian Center for Folk Culture Studies Paper* № 4[4], and "Humor" in *Continuity and Change: The Cultural Life of Alberta's First Ukrainians*[5] written by Robert B.Klymasz.

For this study, I propose three hypotheses. First, Ukrainian ethnic jokes are more often told in Canada then in Ukraine because ethnic jokes are much more likely to occur in society where

---

* *This work was supported by Hankuk University of Foreign Studies Research Fund of 2012.*

© Соґу Гонґ

Ukrainians belong to a minority group, such as Canada or the United States, not in highly homogeneous society.

Second, stereotypes of Ukrainians, reflected in Ukrainian ethnic jokes in Canada are different from those in Ukraine. It is because contextual factors, which influence Ukrainian ethnic jokes, are different in Canada as compared to Ukraine.

Third, old Ukrainian ethnic jokes are different from new ones in Canada because jokes have been influenced by Canadian social system and culture.

Concerning these hypotheses, I also studied the forms and types of Ukrainian ethnic jokes, techniques and their functions. My study is mainly based on one to one interviews, recorded on tape. I also prepared a questionnaire and collected information in written form.

The subject group in my study is largely divided into two categories: In-group: Ukrainian / Out-group: Non-Ukrainian. Each group is also divided into two categories:

1) In-group A: Ukrainians who were born in Canada.
B: Ukrainians who came from Ukraine or other countries recently.
2) Out-group A: Other ethnic people who were born in Canada.
B: Other ethnic people who came from Ukraine or other countries.

Informants (10 people)

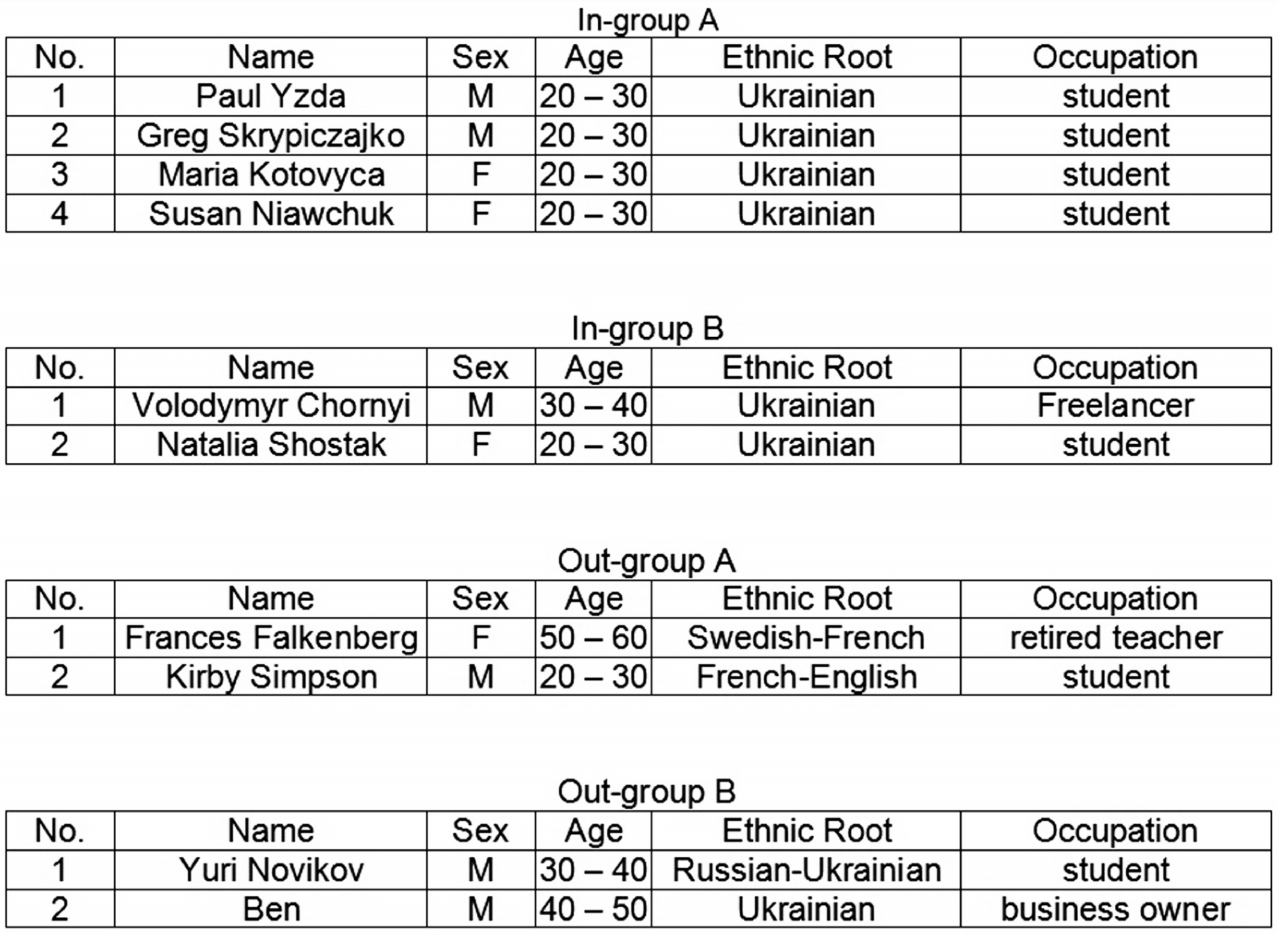

In-group A

No.	Name	Sex	Age	Ethnic Root	Occupation
1	Paul Yzda	M	20 – 30	Ukrainian	student
2	Greg Skrypiczajko	M	20 – 30	Ukrainian	student
3	Maria Kotovyca	F	20 – 30	Ukrainian	student
4	Susan Niawchuk	F	20 – 30	Ukrainian	student

In-group B

No.	Name	Sex	Age	Ethnic Root	Occupation
1	Volodymyr Chornyi	M	30 – 40	Ukrainian	Freelancer
2	Natalia Shostak	F	20 – 30	Ukrainian	student

Out-group A

No.	Name	Sex	Age	Ethnic Root	Occupation
1	Frances Falkenberg	F	50 – 60	Swedish-French	retired teacher
2	Kirby Simpson	M	20 – 30	French-English	student

Out-group B

No.	Name	Sex	Age	Ethnic Root	Occupation
1	Yuri Novikov	M	30 – 40	Russian-Ukrainian	student
2	Ben	M	40 – 50	Ukrainian	business owner

Evaluation of Interview

I had difficulties in finding informants who belonged to out-group A. Since many Ukrainian ethnic jokes are discriminatory, most people are reluctant to tell them. One of my informants asked me to erase the tape after the interview and did not allow me to make a transcript of his interview. Judging form the reaction of out-group members, it seems to be difficult to find and record the natural contexts of joke-telling by this group.

Another problem is that the occupations of informants are not varied. Given that jokes are often told in the workplace, I should have found several workers, farmers, or salesmen. I should mention that no informant is over 60 or under 20. Compared to younger people, older people have had more of a chance to hear Ukrainian ethnic jokes. Also, many jokes are created and told by children at school. If I had found more informants in these age groups, I could have proved how varied Ukrainian ethnic jokes are.

Even though my study has certain limitations, my search was generally well conducted. The age range of my informants is not narrow. Certainly the informants gave me sufficient information to prove my hypotheses.

II. Contextual determinants and Ukrainian stereotypes

Hypothesis 1:

Ukrainian ethnic jokes are more often told in Canada than in Ukraine because ethnic jokes are much more likely to occur in society where Ukrainians belong to a minority group.

Data

In-group A:
Paul – 7 jokes / Greg – 4 / Maria – 1/2 / Susan – 0

In-group B:
Volodymyr – 0 (about Ukrainians), 1 (about Moldavians), 1 (about Russians)
Natalka – 2 (about Ukrainians), 2 (about Russians) / Boychuk – 0 (about Ukrainians)

Out-group A:
Frances – 2 (about Ukrainians)
Kirby – 4 (about Ukrainians)

Out-group B:
Yuri – 4 (about Ukrainians)
Ben – 1 (about Ukrainians)

Analysis

The data seems to testify that this hypothesis is right. Informants of in-group A remember many Ukrainian ethnic jokes. Ukrainians who came from Ukraine recently remember other ethnic jokes better than Ukrainian ethnic jokes. Volodymyr and Boychuk, who came from Ukraine, could not remember any Ukrainian ethnic jokes, even though they mentioned that they had heard several. Only Natalka, who also came from Ukraine, told two Ukrainian jokes, which she heard in Edmonton.

Yuri, who came from Minsk, remembered many Ukrainian ethnic jokes. Yuri said that the people of Minsk told Ukrainian ethnic jokes more often than Russian or Belarusian ethnic jokes. Thus Ukrainian ethnic jokes are likely to occur where Ukrainians belong to a minority group, such as in Canada or in Minsk.

However, it is difficult to generalize this hypothesis because the research group is too small for this study. According to Natalka, in Ukraine, she heard about sixty or seventy Ukrainian jokes about Ukrainians. Judging from her interview, many Ukrainian ethnic jokes are also told in Ukraine.

Hypothesis 2:

Stereotypes of Ukrainians in Ukrainian ethnic jokes in Canada are different from those of Ukrainian ethnic jokes in Ukraine or other countries because contextual factors, which influence Ukrainian ethnic jokes, are different.

Data

Ukrainian ethnic jokes in Canada.

1. Q: How do you get an one-armed Ukrainian out of a tree?
   A: Wave at him.
2. Q: Why don't Ukrainians like to eat M&Ms?
   A: It's hard to peel them.
3. Q: How many Ukrainians are needed to change a lightbulb?
   A: Three hundred and one. One to hold the lightbulb and three hundred to turn the house around.
4. A Ukrainian was walking down the street with a piece of wood. A man stopped and said, "Hey, are you a pole vaulter?", The Ukrainian said, "No I'm a Ukrainian, but how did you know my name is Walter?"
5. Q: Why did the Ukrainian break his arm raking leaves?
   A: He fell out of a tree.

Ukrainian ethnic jokes in other countries

1. When three Russians get together you get a primary communist party organization, three Ukrainians – Ukrainian Academy of Science, three Jews – "Trio bandurystiv" (three bandura [Ukrainian musical instrument] players).

2. Where a Jew was there is nothing to do for a Russian, but where a Ukrainian was there is nothing to do for a Jew.

3. In 1961 when Gagarin made his space flight, in a small village in Western Ukraine, a small boy was running home from school:

Boy – Voiko (Uncle), you know, Moskali (Russians) have gone into the space?

Uncle – (With smile on his face): Як, усі? (How, all of them?)

4. A Ukrainian and a poor African student traveled in the same compartment on a train. The African got hungry, but had no food with him or money. The Ukrainian got some bacon (salo) out of his bag and began eating, with great pleasure. The African couldn't turn his eyes from the bacon. The Ukrainians, seeing that, asked: "You like bacon, eh?" – "Yes, very much," replied the African. "All right," said the Ukrainian. "Do you have father?" – "Yes," said the African. "Then," said the Ukrainian, "write to him, and ask to send you some bacon too."

Analysis

According to the data, in Canada, Ukrainians are generally described as foolish. However, in other countries (e.g. Minsk), Ukrainian ethnic jokes portray various traits of Ukrainians. Some jokes describe Ukrainians as misers and boasters. Other describes Ukrainians as people who are interested in learning or who are usually divided into several political sects.

What makes stereotypes of Ukrainians in Canada different from those in Ukraine? In my opinion, the different historical experiences of Ukrainians in Canada might make them different from each other. If we consider that the first Ukrainians were poor farmers who did not speak English, we can imagine how Anglophones regarded Ukrainians at that time and we can understand why Ukrainians are described as dim witted.

According to Yuri, Ukrainian ethnic jokes in Minsk also often describe Ukrainians as foolish. But he added that in Minsk, Ukrainian ethnic jokes are more offensive than in Canada[6]. In other words, Ukrainians or other ethnic groups are described as worse than fools. In my opinion, this is because of crucial historical relationship between Ukrainians and Russians or Ukrainians and other ethnic groups. Many jokes reflect these historical relationships. In these jokes, we can see the national feelings Ukrainians have against Russians, Poles, or Jews. These jokes are also inclined to focus on specific ethnic traits.

Hypothesis 3:

The nature of old Ukrainian ethnic jokes has changed because socio-culture has changed in Canada.

Data

1. Q: Did you hear about the Ukrainian who went ice-fishing?
   A: He brought back four hundred pounds of ice[7].
2. Q: How did a Ukrainian die in ice-fishing?
   A: He got run over by the Zamboni.
3. Ukrainians went ice-fishing, but they didn't catch anything, because they took all day just to cut a hole big enough for a boat.

Analysis

I could not find many differences between old and new Ukrainian ethnic jokes. However, I found several important changes concerning Ukrainian ethnic jokes. First, many variants of old jokes appear. According to data, the jokes about ice-fishing have many variants and enjoy widespread popularity. Second, "dialect" or language jokes are rarely told at the present time. In my opinion, this is because today "broken English" is less often heard amongst Ukrainians in Canada. However, with new Ukrainians immigrating to Canada, it could be possible to hear new Ukrainian jokes concerning language somewhere in the country. Third, Ukrainian jokes are more often old amongst Ukrainians than amongst other ethnic groups. Due to the emphasis on human rights and concerns about racial discrimination, in the school, the work place, and the family, out-group rarely tell ethnic jokes which often look down on people. Nevertheless, Ukrainian ethnic jokes are still popular among Ukrainian groups and created by Ukrainian themselves.

III. Forms and types of Ukrainian ethnic jokes

A) Riddle-jokes

A popular type of ethnic joke is a combination of a joke and a riddle. The joke takes the form of a question and answer, the answer usually revealing some stereotypic attribute of an ethnic group mentioned in the question[8]. Robert B.Klymasz introduces some examples of introductory, riddling question taken from the Ukrainian joke cycle in Western Canada in his article "The Ethnic Jokes in Canada Today," in Keystone Folklore Quarterly. According to him, these introductory questions usually focus on distinguishing ethnic features and qualities. However, the answer is usually not a satisfactory but offers a formulation that is distorting, absurd and completely inapplicable[9]. The following are examples of riddle jokes taken from a student's article "The ethnic joke and sense of community"[10], written by Grant Renney.

1. Q: What's the new Ukrainian motorcycle called?
   A: Kubasaki.
2. Q: At a Ukrainian wedding how can you tell who is the Ukrainian bride?
   A: She's the one with the braided armpits.
3. Q: In a chorus line how can you tell a Ukrainian?
   A: She's the one that sticks to the floor when they do the splits.

B) Jokes with Gestures and Actions

Gestures or actions appear in some ethnic riddle-jokes. According to Mahadev L.Apte, there are two types of jokes: First, the narrator performs an action or makes a gesture and usually asks the question "what is this?" Second, the narrator of a joke asks a question pertaining to a trait of an ethnic individual and supplies the answer by way of a gesture or an action[11]. The following are examples of the first form of jokes with gestures and actions.

1. Q: What is this?
   A: You pull your pants part away down, then put your finger at that point. Then smell your finger and say, "A Ukrainian doing crack (cocaine)".
2. Q: How does a Ukrainian tie his shoe?
   A: A Ukrainian stands by a chair, places his right leg on the seat, bends down to his left foot on the floor and ties this left shoe.

C) Jokes in the form of proverbs

Several jokes have the form of proverbs, which are usually short, two-part expressions. The following are examples of jokes in the form of proverbs.

1. Where three Ukrainians get together, there will be two political organizations.
2. Where three Russians get together, you get a primary communist party organization, three Ukrainians – Ukrainian Academy of Science, three Jews – "Tryo bandurystiv".
3. Where a Jew was there is nothing to do for a Russian, but where a Ukrainian was there is nothing to do for a Jew.

D) Definition

Some jokes define Ukrainians as garlic eaters or morons.

1. Ukrainians – garlic eaters.
2. Q: What's the definition of a maniac?
   A: A Ukrainian in a whorehouse with a credit card[12].

E) Dialogue in a short story

Jokes often have a short story from. In this case, more than two people appear in a story and the story finishes with dialogue.

1. Two Ukrainians saw two guys fishing out in the middle of a field, and one says to the other, "Look at those two dummies out there trying to fish, maybe we should tell them what's going on." And the other one says, "How the hell are we going to do that? We haven't got a boat"[13].

2. A young man answers his uncle (in Western Ukraine):
Boy – Àх, Войку, ви не маєте рації? (Oh, Voyko, you're right?)
Uncle (feeling offended) – Може, рації і не маю, зате кулемет і досі в городі закопаний! (Maybe, I am not right, but the gun is still buried in the garden until now.)

3. A Ukrainian with a frog on his shoulder goes into a bar, and the bartender said, "Hey you, you can't come in here with that." Frog said, "well, it started out as a wart on my ass, and it grew into this!"

4. There were a few people on an airplane flying over Alberta. Unfortunately, engine trouble broke out. But there were only two parachutes. A Ukrainian man first jumped up from the plane. An English man said to a German, "That's OK. There are still two parachutes left. The Ukrainian guy jumped with nap-sack."

IV. Techniques used in Ukrainian ethnic jokes

A) "Accent" or pronunciation.

Accent or pronunciation is often used in ethnic jokes. If a few features and sounds are identified as characteristic of a particular language, people use them in language jokes. Since Russian pronuncation is different from that of Ukrainian, the following joke points out a different sound.

A conversation between two western Ukrainian peasants:

– Слухай, а ти занєш як москалі називають наше пиво?
(Listen, do you know how Russians call our beer?
– Як? (how?)
– Пі-і-во? (pi-i-vo)
– От гади... (those bastards...)

B) Exaggeration.

Exaggeration plays an important role in ethnic jokes. Exaggeration in ethnic jokes makes people more ridiculous. Amongst Ukrainian ethnic jokes in Canada, jokes about a lightbulb and ice-fishing use this technique.

1. Q: How many Ukrainians are needed to change a lightbulb?
   A: Three hundred and one. One to hold the lightbulb and three hundred to turn the house around.
2. Q: Did you hear about the Ukrainian who went ice-fishing?
   A: He brought back four hundred pounds of ice.

V. The function of Ukrainian ethnic jokes

Most informants mentioned that Ukrainian ethnic jokes bring not hostility but humor to our society. Even though Ukrainian ethnic jokes were at first based on prejudice and hostility, informants felt that Ukrainian ethnic jokes help people escape from the monotony of daily life.

Paul Yzda mentioned that Ukrainian ethnic jokes make closer relationship between other ethnic people and himself. He often tell Ukrainian ethnic jokes to people to break the ice[14].

Ukrainian ethnic jokes simultaneously perpetuate the desire for identity, individuality and separateness in terms of ethnicity. Ukrainians enjoy Ukrainian ethnic jokes, because they encourage strong ethnic identity and emphasize that ethnic identity is permanent. At present, it is true that Ukrainian ethnic jokes are more often told amongst Ukrainians. It might be because of their need for social cohesion, a need not felt amongst majority or dominant groups who do not face the dilemma of choosing between acculturation and the maintenance of distinct ethnic identity[15].

The function that these jokes play when out-group members create and tell ethnic jokes, should also be noted. According to Mahadev L.Apte, out-group people tell ethnic jokes to strengthen their ethnocentrism. He states that thinking of other cultures and people as inferior is one way of strengthening self-image. Prejudice reinforces ethnocentrism, just as negation of the cultural values of other people nurtures self-esteem and feeling of superiority.

However, ethnic traits seen as negative by out-groups are viewed as positive by ingroups. We can find the evidence from Greg's interview.

How do you get off an one-armed Ukrainian out of tree? The answer is that you wave to him. They also make Ukrainian people seem to be unintelligent. But I think that it also portrays Ukrainian people quite friendly[16].

All informants of in-group A mentioned that negative traits which were told in Ukrainian ethnic jokes made people laugh in our society rather than bother people. Most informants said that a joke is just a joke and it is for fun. Therefore, Ukrainian ethnic jokes are widely told within both in-group and out-group.

VI. Conclusion

Ukrainian ethnic jokes are more likely to be present where Ukrainians belong to minority or subordinate groups. No matter who made the Ukrainian ethnic jokes, they enjoy widespread popularity within both in-group and out-group. On the one hand, Ukrainian ethnic jokes help in-group people to strengthen Ukrainian identity. On the other hand, they bring feelings of superiority to out-group people. If we consider that Ukrainians also tell many other ethnic jokes, such as Russian jokes, Moldavian jokes, Polish jokes, Jewish jokes, and so on, ethnic joke telling must be a common phenomenon in multi-ethnic societies where majority and minority groups are existing.

Ukrainian ethnic jokes reflect the historical experiences of Ukrainians, the relationship between Ukrainians and other ethnic groups, and the behavior, customs, personality, or any other traits of Ukrainians. Therefore, Ukrainian ethnic jokes are like a window or mirror through which we can see the face of Ukrainian culture.

[1] Mahadev L.Apte. Humor and Laughter: An Anthropological Approach. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1985.

[2] Carl Lindahl, ed. A Basic Guide to Fieldwork for Beginning Folklore Students. Folklore Monographs Series. Vol. 7 – Bloomington: Folklore Publications Group, 1979.

[3] Klymasz Robert B. The Ethnic Joke in Canada Today // Keystone Folklore Quarterly 15, 1970.

[4] Klymasz Robert B. Mushrooms on the Freeway // Canadian Centre for Folk Culture Studies Paper. No. 4, 1973.

[5] Klymasz, Robert B. Humor // Continuity and Change: The Cultural Life of Albelrta’s First. – Edmonton: CIUS, 1988.

[6] Yuri Novikov, interview by Sogu Hong (2003).

[7] Klymasz Robert B. Folk Narrative Among Ukrainian-Canadians in Western Canada: Canadian Centre for Folk Culture Studies Paper. No. 4, 1973. – P. 109.

[8] Mahadev L. Apte. Humor and Laughter: An Anthropological Approach – Ithaca and London: Cornell University Press, 1985. – P. 116.

[9] Ibid. – P. 117.

[10] Grant Renney. The Ethnic Joke and Sense of Community. Unpublished paper. – University of Manitoba, 1989. – P. 7.

[11] Ibid.

[12] Grant Renney. – Op. cit. – P. 14.

[13] Ibid. – PP. 7 – 8.

[14] Paul Yzda, Interview by Sogu Hong (2003).

[15] Mahadev L. Apte. – Op. cit. – P. 143.

[16] Greg Skrypiczajko, interview by Sogu Hong (2003).

Українські народні жарти присутні у Канаді упродовж тривалого часу й досі популярні серед місцевих українців. У цих жартах висміюються негативні риси як окремих українців, так і спільнот. Водночас, в українських народних жартах підкреслюється прагнення до збереження національної ідентичності, індивідуальності та самобутності в плані етнічної приналежності. Українці полюбляють народні жарти, тому що вони сприяють посиленню етнічної ідентичності і підкреслюють, що ця ідентичність є постійною. Сьогодні більшість українських народних жартів зміцнює соціальну єдність, зменшує небезпеку розчинитись серед домінуючих етнічних груп, які не стикаються з дилемою вибору між акультурацією і збереженням чіткої етнічної ідентичності.

Ключові слова: народі жарти, гумор, фольклор, українські канадці, іммігрантська культура.

Украинские народные шутки существуют в Канаде на протяжении длительного времени и до сих пор популярны среди местных украинцев. В этих шутках высмеиваются отри-

цательные черты как отдельных украинцев, так и сообществ. В то же время, в украинских народных шутках подчеркивается стремление к сохранению национальной идентичности, индивидуальности и самобытности в плане этнической принадлежности. Украинцы любят народные шутки, потому что они способствуют усилению этнической идентичности и подчеркивают, что эта идентичность является постоянной. Большинство украинских народных шуток укрепляют чувство социального единства, уменьшают опасность растворения среди доминирующих этнических групп, которые не сталкиваются с дилеммой выбора между аккультурацией и сохранением четкой этнической идентичности.

Ключевые слова: народые шутки, юмор, фольклор, украинские канадцы, иммигрантская культура.

Берат ЙИЛДИЗ
Туреччина

МІГРАЦІЯ ЧЕРКЕСІВ З ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Еміграція черкесів з Північного Кавказу до Туреччини у XIX столітті значно змінила структуру населення на османській території. Література стосовно процесу переселення має великий обсяг і продовжує поповнюватися новими розвідками.

Ключові слова: Османська імперія, еміграція, історіографія, Кавказ, черкеси.

Якщо оцінювати наявну на сьогодні літературу щодо вказаної проблематики, то впадає в око, що майже всі публікації стосовно міграційних рухів з Кавказу до Османської імперії написані з точки зовнішнього спостерігача. Взагалі, за кількома винятками, історія турецьких регіонів, куди переселялися черкеси, спосіб життя, звичаї і традиції їх народів описувалися іноземцями в дещо екзотичному вигляді. Іншою важливою проблемою є те, що особисті спогади людей, які пережили міграцію, не були зафіксовані. Оскільки їхні спогади не записані, то при вивченні проблеми, природно, бракує особистих вражень, відтак при реконструкції історичних подій з внутрішніх джерел можна використовувати лише монографії.

Хоча з питань міграційних рухів та їх впливу на демографічну структуру Османської імперії було зроблено декілька важливих досліджень, всеохоплюючий аналіз переселення та його впливу ще має бути написаний. Оскільки існуючі монографії зазвичай мають описовий зміст, видається необхідним застосування нових аналітичних підходів. Глибина питання і той факт, що воно поки що всебічно не розроблене, вимагає всебічного дослідження, яке має широко спиратися на архіви, особливо із використанням матеріалів, які були введені в обіг нещодавно. Безперечно, краще розуміння впливу міграційних рухів на політику дає можливість повніше висвітлити питання особливо в останні роки існування Османської імперії та під час створення Турецької Республіки.

Література європейського походження. Деякі важливі дослідження з літератури стосовно питань еміграції, що мають європейське походження, демонструють незвичний підхід до цієї проблеми, особливо серед них вирізняються академічні праці Марка Пінсона і Олександра Поповича. Докторська дисертація Пінсона "Демографічна війна" ("Demographic Warfare")[1], у якій розглядається розселення мігрантів на Балканах, а також політика щодо розселення черкесів на території Османської та Російської імперій, і деякі його опубліковані статті, мають велике значення, оскільки вони висвітлюють історію Балкан у другій половині XIX століття й становище мусульманських мігрантів в регіоні[2]. Подібно до нього Александр Попович розглядає подробиці розселення мігрантів з Криму на Балканах і їх стосунки із немусульманськими народами цього регіону після Кримської війни, роблячи наголос на кримськотатарських і черкеських переселенцях та умовах їх життя в Румелії.

Інший видатний вчений Джастін Маккарті вивчив рухи населення в проблемних регіонах у період пізньої Османської імперії[3]. Маккарті також досліджує методи, які застосовувалися християнськими елементами проти мусульман у конфліктах громад, використовуючи європейські і османські архівні джерела. Він дуже детально вивчає піднесення болгарського націоналізму на Балканах і розглядає суперечки між національними громадами з точки зору прихильності до мусульман.

Одним з провідних авторитетів у питанні еміграційних рухів на османських землях є Кемаль Карпат, який здійснив багато досліджень з демографії Османської імперії. Праці К.Карпата, що спираються на османські і європейські архіви, є основним джерелом посилань для досліджень з цього питання. Зокрема, у своїй основній праці *Ottoman Population, 1830 – 1914* він намагається визначити загальну кількість іммігрантів, що прибули до Османської імперії протягом XIX сторіччя, спираючись на матеріали переписів населення[4].

© Йилдиз Берат

Останніми роками з’явилися дві важливі докторські дисертації, написані Александром Тумаркіном та Девідом Камероном Катхеллом молодшим, що стосуються міграцій до Османської імперії. Останній зосередився на не-тюркській імміграції до Османської імперії. В роботі досліджуються в основному переселення і розміщення на османських землях жителів Північного Кавказу, лазів, аджарців (грузинськомовних мусульман) та критських мусульман. Тумаркін користувалися звітами французьких консульств, а також монографіями турецьких авторів. Його розвідка включає аналіз ролі мігрантів у створенні сучасної Турецької Республіки і після публікації сприятиме заповненню значного пробілу в дослідженні цієї проблеми. Крім цієї дисертації французькою мовою, яка складається з 3 томів, автор написав кілька статей стосовно окремих аспектів міграційних рухів, опублікованих у різних журналах і книгах[5].

Дисертація Девіда Камерона Катхелла була завершена у 2005 році і може вважатися справді повноцінною з огляду на глибину аналізу міграційних рухів[6]. Праця, що має назву "Комісія з питань переселенців" ("The Emigrant Commission"), можливо бракує різноманітності використаних джерел, однак у ній розглянута політика, що застосовувалася у розселенні мігрантів, а також вплив переселенців на процес створення Турецької Республіки. Автор наголошує на тому, що міграційні рухи відіграли важливу роль у перетворенні Османської імперії на сучасну Туреччину.

Джерела російського походження. У дослідженні питання переселення черкесів дуже важливе місце займають російські дослідження. Однак найбільшим недоліком опублікованих на сьогодні російських праць є те, що в них не використані власне джерела, хоч в архівах Росії, України і Грузії, до речі, зберігається великий обсяг неопублікованих документів, що стосуються цього питання. Основні причини цього полягають у труднощах із доступом до російських архівів, а також у тому, що монографії і та невелика кількість розвідок з питань переселення написані з політичних мотивів.

Традиційний російський погляд на причини переселення полягає у твердженнях, що велика Російська імперія здійснювала цивілізаторську місію серед варварських племен, які входили до її складу, а тих, хто виступав проти цього, носії реакційної свідомості, шейхи і ходжі (представники мусульманського духовенства) з Османської імперії підбурювали переїжджати до країни Халіфа, тобто до Османської імперії.

Звичайно, найважливіші джерела про причини виникнення переселення містяться у російських архівах. Там, як і в архівах Грузії, України наявні сотні тисяч недосліджених документів з цього питання, а також фонди актів Кавказької археологічної комісії, які містять документи щодо нашої проблеми. Певна кількість з цих документів вивчена, але більшість ще чекає на дослідників. Найбільша складність у тому, що саме російські архіви ще не в повній мірі відкриті для вільного доступу користувачів.

Але незважаючи на це, існує декілька об’ємних праць, що містять документи згаданої проблематики. Одне з таких документальних досліджень, опублікованих Туганом Кумиковим, включає 350 архівних документів про ситуацію на Кавказі і про вигнання місцевого населення з 1850 по 1874 роки. Використовуючи російські архіви, Кумиков чудово ілюструє становище черкеських переселенців на території Туреччини[7].

Інша важлива монографія російською мовою за авторством Г.А.Дзідзарії стосується відносин між абхазами та Османською імперією, зокрема, двох хвиль міграції абхазів до Османської імперії у 1867 і після російсько-османської війни 1877 – 1878 років. Автор використав основні російські архівні джерела і монографії й змалював ситуацію в Абхазії протягом другої половини XIX століття. Книга має велике значення не лише для вивчення історії абхазької еміграції, але й для інших етнічних груп, що були вигнані з Кавказу[8].

Джерела турецького походження. Основні праці турецьких істориків, безпосередньо присвячених міграції і розселенню черкесів на території Османської держави, з’явилися в основному у 1990-і роки. Одна з праць раннього періоду – це книга Ахмета Джевата Ерена, яка вийшла у 1956 році. Автор зосередився на міграційних рухах і політиці розселення, а також навів деякі офіційні документи того періоду[9].

Інші праці, які з’явилися у 1990-і роки, відкрили нові горизонти історичної правд з вказаної проблеми. Перша праця такого характеру – це "Кримські і кавказькі міграції" Абдуллаха Сайдама, яка охоплює період між 1858 та 1876 роками[10]. Це дослідження вирізняється тим, що на основі архівних документів синтезується нова інформація. У монографії наведені цінні відомості з багатьох питань, включно із історичним контекстом міграційного руху та проблем розміщення мігрантів. Це одна з найвизначніших робіт по еміграції на османські землі після Кримської війни, незважаючи на певну недостатність аналізу питань міграції.

Дослідження еміграції з 1879 по 1905 роки, зроблене Сулейманом Ерканом, доповнює роботу Сайдама і певною мірою є її продовженням, оскільки використовується майже та сама методологія. Незважаючи на широке використання в обох дослідженнях османських архівів, варто вказати на недостатність джерел з інших архівів та іншими мовами[11].

Ці дві роботи не дають глибокого аналізу імміграції. Обидва дослідження зосереджені безпосередньо на процесі міграції. Але вони ігнорують питання того, як переселенців приймали місцеві громади і, що найважливіше, як до них ставилися чиновники, що відповідали за цей процес. Обидві вказані розвідки написані в описово-розповідній манері, в них не вдалося розкрити образ дій Османської імперії, особливо щодо політики розселення.

Крім цих досліджень про переселення писав Недім Іпек, наводячи відомості щодо планів і стратегії Османського уряду по розміщенню переселенців. Іпек є провідним авторитетом з цього питання в Туреччині, автором книги "Турецькі міграції з Румелії до Анатолії" та різних статей на тему переселень[12].

З іншого боку, існують дослідження з цього питання, написані авторами, що самі походять з родин переселенців. Ці автори, які походять з кавказьких або кримських емігрантів, такі як Кадірджан Кафли, Іззет Айдемір, Бедрі Хабічоглу, Хаяті Бідже, Ніхат Берзег, Етхем Февзі Гьозайдин та Ахмет Озенбашли, у своїх книжках застосовують дещо суб'єктивний підхід до питання переселення, але ці роботи все одно є важливими і цікавими, оскільки містять перекази спогадів про переселення, хоч і в невеликій кількості[13].

Крім згаданих тюркомовних досліджень, існує декілька післядипломних робіт з питання переселення, написаних в університетах Туреччини. В основному вони концентруються на питанні розселення мігрантів у деяких провінціях у XIX столітті, таких як Конья та Ескішехір[14]. Крім цього, деякі дослідження арабською мовою подають цікаву інформацію про розселення мухаджирів у регіоні[15].

Публікації архівних документів. Останніми роками зросла кількість досліджень із основними посиланнями на османські архіви, оскільки багато нових документів стали доступними для дослідників. Вважається, що 60 відсотків усіх документів, що зберігаються у Головному управлінні османських архівів в Стамбулі, є каталогізованими. З великою вірогідністю інші документи також містять інформацію стосовно різних аспектів імміграції. Крім того, значна кількість османських документів зберігається в архівах тих країн, що були створені на територіях колишньої Османської імперії, особливо в Болгарії[16].

Головною проблемою праць з питань міграції є невизначеність кількості мігрантів. Немає остаточно визначених цифр стосовно того, скільки людей прибуло до Анатолії, скільки померло під час переселення і скільки було розміщено. Однак, поява нових документів та введення до обігу реєстру Канцелярії Великого візира 291/1 демонструє нам, що османські чиновники вели детальний облік кількості переселенців.

Але досі не написана робота, в якій би порівнювалися документи з османських, російських і західних архівів. Вищенаведені роботи демонструють лише частину загальної картини і не розкривають тему стосунків держав, які були залучені до процесу, між собою. Крім цього останнім часом у в російських, і в османських архівах для користувачів був відкритий доступ до великої кількості нових документів. Однак відкриті у 2011 році документи досі не використані у жодному дослідженні.

Російські архівні документи є не менш важливими від османських. У нашому розпорядженні тисячі документів стосовно російської політики на Кавказі від початку XIX сторіччя та методів стимулювання еміграції. Російські джерела є надзвичайно багатими і мають великий пояснювальний потенціал.

Великобританія протягом XIX сторіччя, особливо під час Кримської війни, фактично визначала напрямки османської політики. Зважаючи на ці особливості, в британських архівах знаходяться тисячі документів, що стосуються проблем стану біженців. Англійські архіви мають потенціал значного доповнення до документів з османських і російських архівів.

Основним фактором міграції з Криму і Кавказу, в результаті якої постала більшість діячів, які відіграли важливу роль у трансформації Османської імперії до сучасної Туреччини, і що є одним з найбільших міграційних рухів у світовій історії, стало те, що багатовікове османсько-російське суперництво завершилося на користь Росії. Незважаючи на програш Кримської війни, Росія зосередила усі свої зусилля на східному напрямку, що призвело до прискорення переселення татарського і ногайського населення Криму на османські землі, яке і до цього тривало десятки років, а також до спустошення Кавказу. За різними підрахунками у різних джерелах кількість переселенців в Криму складала 1 мільйон, а на Кавказі – 2 мільйони. Переміщення такої величезної кількості населення цілком природно призвело до кризи, але разом із цим створило нові аспекти для Османської імперії та її спадкоємця – Туреччини.

---

[1] Mark Pinson. Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854 – 1866, Unpublished Ph.D. Dissertation, Harvard University: (Harvard, 1970). Один з прикладів статей цього автора – "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854 – 1862", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. Vol. I (1972). – P. 38 – 63; Ottoman Colonization of the Crimean Tatars in Bulgaria, 1854 – 1862 in Proceedings of the Seventh Congress of the Turkish Historical Society. – Ankara, 1970.

[2] Alexandre Popovic. L'Islam Balkanique: les musulmans du sud-est Europeen dans la periode post-Ottomane. – Wiesbaden, 1986 та Les Cerkesses dans les territoires Yougoslaves // Bulletin d'Etudes Orientales. Vol. 30 (1978). – P. 159 – 171.

[3] Justin McCarthy. Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire. – New York, 1983; Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821 – 1922. – Princeton, 1995; The Ottoman Peoples and the End of Empire. – London, 2001.

[4] Кемаль Карпат написав велику кількість книжок і статей щодо примусової еміграції мусульман, особливо кримських татар і черкесів; Ottoman Population, 1830 – 1914: Demographic and Social Characteristicsю – Wisconsin, 1985; 'Ottoman Population Records and the Census of 1881/82 – 1893' // International Journal of Middle East Studies. Vol. 9 (1978). – P. 237 – 274; The Status of the Muslim under European Rule: the Eviction and Settlement of the Cerkes // Journal of the Institute Minority Affairs. Vol. 1. – № 2. – P. 47 – 65.

[5] Alexander Toumarkine. Entre Empire Ottoman Et État-Nation Turc: Les Immigrés Musulmans Du Caucase Et Des Balkans du Milieu Du XIX-e Siecle À Nos Jours. Unpublished Phd. dissertation, Université Paris-Sorbonne. – Paris, 2000; "Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri", Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik. – Istanbul, 2001). – P. 425 – 450.

[6] David Cameron Cuthell. The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia, 1860 – 1866. Неопублікована докторська дисертація, Columbia University. – Columbia, 2005.

[7] Туган Кумыков. Документи об адыгах. – Майкоп, 1999. Подібно до цього дослідження, документальна праця Посла Туреччини у відставці Біляля Шімшіра, яка у трьох томах містить велику кількість документів з османських та європейських дипломатичних архівів, надає багато детальної інформації про міграційні рухи з Румелійських земель до Анатолії у період 1877 – 1885 років. Bilal Şimşir. Rumeli'den Türk Göçleri I-II-III. – Ankara, 1989.

[8] Дзидзария Г.А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии в XIX – Сухуми, 1982.

[9] Ahmet Cevat Eren. Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri. – Istanbul, 1956.

[10] Відносно критики праць Сайдама див. Ahmet Akgündüz. Osmanlı İmparatorluğuna Bir Göçü İncelemek. Tarih ve Toplum. Vol. 11, № 56. – January, 1999. – P 45 – 47.

[11] Süleyman Erkan. Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878 – 1908): Tatarlar, Çerkezler, Abhazlar, Gürcüler, Ahıskanlılar, Dağıstanlılar, Çeçenler, diğerleri. – Trabzon, 1996.

[12] Nedim İpek. Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, (1877 – 1890). – Ankara, 1999; Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877 – 1900), Ondokuzmayıs Üniv.Eğ.F.Dergisi. Vol. 6. – Samsun, 1992. – P. 97 – 134.

[13] Kadircan Kaflı. Türkiye'ye Göçler. – İstanbul, 1966; İzzet Aydemir. Göç: Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi. – Ankara, 1988; Bedri Habiçoğlu. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler. –İstanbul, 1993; Hayati Bice. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler. – Ankara, 1991; Nihat Berzeg. Gerçek Tarihi ve Politik Nedenleriyle Çerkes Sürgünü. – Ankara, 1996; Ethem Feyzi Gözaydın. Kırım: Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri: Coğrafi, Tarihi, Harsi, İktisadi ve Siyasi. – İstanbul, 1948; та Ahmet Özenbaşlý. Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası yahut Tatar Hicretleri. – Akmescit,1925.

[14] Існують чудові роботи, які охоплюють розселення мігрантів в деяких провінціях османської Анатолії: Mehmet Yılmaz. Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri. Unpublished Phd. dissertation, Selçuk Üniversitesi. – Konya, 1996; Engin Kırlı. 19. Ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler. Unpublished Phd. dissertation, Osmangazi Üniversitesi. – Eskişehir, 2001.

[15] Muhammed Hayri İsmail. Delil-ül Ensabü'l Şerkesiyye. – Dimaşk, 1993.

[16] Крім Туреччини найбільша кількість османських архівних докумеиів збеpіглася в Болгарії. У додаток до документів, які залишилися в Болгарії після Османського періоду, більша частина архівних матеріалів була придбана у Туреччини у 1920-ті роки. Більше інформації щодо продажу Османських архівів можна отримати у наступному джерелі: Ismet Binark. Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı. – Istanbul, 1994.

Эмиграция с Кавказа в Османскую империю в XIX столетии в значительной степени изменила структуру населения на османской территории. Литература относительно процесса переселения имеет большой объем и продолжает развиваться.

Ключевые слова: Османская империя, эмиграция, историография, Кавказ, черкесы.

The emigration to Ottoman Empire from the Caucasus in the 19th century significantly changed the population structure of the Ottoman Lands. Therefore, the literature over the emigration process is so huge and also still under progress.

Key words: Ottoman Empire, Emigration, Historiography, Caucasus, Circassians.

Микола РУДЬ
Київ

РУЯНСЬКІ КОРСАРИ НА БАЛТИЦІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – СЕРЕДИНІ XII СТОЛІТТЯ

У статті, що ґрунтується на німецьких і скандинавських середньовічних писемних джерелах, а також даних археології, проаналізовано корсарські експедиції полабо-слов'янського плем'я руян на Балтиці у другій половині XI – XII ст.

Ключові слова: корсари, руяни, полабсько-прибалтійські слов'яни, скандинавські країни. Балтика, раннє середньовіччя.

"Руяни, котрих деякі називають ранами [рунами], це кровожерне плем'я, що проживає у серці моря, віддане безмірно ідолопоклонству. Вони займають перше місце серед усіх слов'янських народів, мають короля і найбільш знаменитий храм. Саме тому, завдяки особливому ушануванню цього храму, вони користуються найбільшою пошаною і, на багатьох накладаючи данину, самі ніякої данини не сплачують, будучи недоступними через труднощі свого місцерозташування. Народи, котрих вони підкорили собі зброєю, примушуються ними до сплати данини їх храму. Жерця вони шанують більше, ніж короля. Військо своє вони направляють куди гадання покаже. а отримавши перемогу, золото і срібло відносять до скарбниці бога свого, решту ж розподіляють між собою"[1].

Наведена характеристика руян зі "Слов'янської хроніки" німецького хроніста XII ст. Гельмольда, що довгий час був священиком у Бузу на Плунському озері (територія слов'янського плем'я вагрів – М.Р.), уже багато століть є ніби ключем до розуміння цього острівного плем'я доби раннього середньовіччя. Однак, є і інша важлива, проте малодосліджена складова суспільного побуту руян, їх участь у корсарстві на Балтиці у другій половині XI – середині XII ст., що й стане предметом розгляду даної статті.

Острів Рюген разом з сусідніми островами, півостровами, глибоко врізаними в суходіл затоками і неглибокими протоками, самим своїм розташуванням на перехресті великих торгових шляхів на Балтиці, створював вигідні умови для морського розбою. Руяни не упустили таких сприятливих обставин і після припинення на Заході у 60-х роках XI ст. експансії вікінгів, перетворили острів Рюген на одне з найбільш грізних піратських "гнізд" на південному узбережжі Балтики, "наповнене, – за словами Адама Бременського, – піратами і кровожерними розбійниками, котрі не щадять нікого із пропливаючих мимо"[2].

Організовані руянами корсарські експедиції здійснювалися, насамперед, на слабозахищені датські острови, шведське і норвезьке узбережжя. Сила таких походів полягала у раптових, несподіваних атаках. Швидкі і поворoткі судна руян могли за короткий час перекинути їх на вороже узбережжя. Легка кавалерія, котру також транспортували морем[3], забезпечувала їм блискавичні дії на суші, що часто мало вирішальне значення при несподіванному захваті поселень, розташованих далеко від моря. У той же час на конях руяни могли швидко втекти у випадку загрожуючої небезпеки.

Саме руянському корсарству ми, напевне, маємо завдячувати чудовим золотим прикрасам Хіддензее, виготовленим в Данії в останній чверті X ст. у пізньому елліньскому стилі й знайденим в 1872 р. на о. Гиціна (Хіддензее), що лежить у кількастах метрах на захід від острова Рюген. До золотого скарбу Хіддензее, що перебуває нині в історичному музеї Штральзунда, входить золоте намисто вагою 596,2 г., яке складається з 16 частин; велика плетена шийна гривна; кругла фібула з тонкої золотої та двох срібних пластин, прикрашених звіриним орнаментом у техніці зерні і скані; десять хрестовидних підвісок, кожна з яких увінчана пташиною головою із сильним дзьобом, через які просувався шнур, що скріплював намисто; чотири маленькі підвіски, котрі служили проміжними ланками намиста[4].

© Рудь Микола

Особливо активним корсарський рух руян стає в другій половині XI – першій половині XII ст. Про здійснення ними морського розбою на Балтиці писав, як уже зазначалось вище, близько 1070 р німецький хроніст Адам Бременський. Неодноразово згадує про напади руян і поморян на скандинавські судна "Сага про Кнютлінгів"[5]. Щоб захистити свої володіння від корсарів, жителі датських островів і прибрежних поселень ставили хитромудрі пастки і штучні перешкоди, проявляючи при цьому неабияку винахідливість. У вузьких протоках і в гирлах фіордів вони затоплювали судна, вбивали у дно скосисті палі, протягували притоплені ланцюги або товсті канати. У 1920 р. рибалки виявили на дні Роскілль-фіорду в Зеландії п’ять затоплених суден, набитих камінням і в’язками хмизу, котрі лежали так, щоб по-перше, захистити фіорд від нагону хвиль, а по-друге, утруднити судноплавство у цьому районі. У їх розташуванні відчувалась продумана система, що виключала будь-яку випадковість[6]. Радіовуглецевий аналіз визначив, що судна відносяться до другої половини XI ст. Однак, ніщо не могло стати на заваді відважних руянських корсарів.

Посилюючись з кожним роком, корсарські експедиції руян досягли свого апогею в 30-ті роки XII ст., коли вони в результаті спільного з ободритами, лютичами і поморянами походу зруйнували тодішню столицю Данії Роскілле та велике портове міто на узбережжі Скандинавії Конунгахеле[7]. Загарбниький похід полабсько-прибалтійських слов’ян на Роскілле було здійснено у 1135 р. Які були причини цього походу, його перебіг, чи здобуто було тільки місто, чи також і фортецю, джерела, на жаль, не повідомляють. Проте сам факт, що нападу було піддано столицю противника, а значить, місто досить добре захищене, свідчить про значний розмах цієї експедиції.

Ширше джерела повідомляють про спільний корсарський похід полабсько-прибалтійських слов’ян 1136 р. на Конунгахеле (нинішній Гетеборг). Це місто, розташоване у глибокому фіорді, утвореному водами плинучої до моря ріки Гьота – Ельв, на відстані 10 км. від її гирла, виконувало роль важливого портового центру Скандинавії. З боку моря його захищали високі обривисті береги фіорду, з суходолу – неприступна фортеця.

Метою даної корсарської експедиції, ймовірно, були, крім бажання отримання багатої здобичі, котру обіцяло процвітаюче торгове місто, також політичні інтереси, пов’язані з протидією датсько-німецькому союзу, укладеному для знищення полабо-слов’янських корсарів.

Похід на Конунгахеле, як для того часу, був досить потужною корсарською експедицією, хоча його кількісні характеристики, наведені в джерелах, й викликають деякий сумнів. Як свідчить Сноррі Стурлусон, слов’янський флот на чолі з західнопоморським князем Ратібором I нараховував 550 суден, на кожному з яких було по 44 чоловіки і 2 коня[8]. Звідси можна зробити висновок, що в експедиції брали участь 24200 воїнів. Якщо врахувати, що тогочасне населення острова Рюген нараховувало, на думку Я.Осєнгловського, 10 – 15 тисяч[9]. А згідно обрахунків істориків-демографів для традиційних суспільств – до яких, безперечно, можна віднести полабсько-прибалтійських слов’ян, а серед них і руян – у XII ст. виставлення одного воїна на 10 мешканців становило максимум можливості. І хоча хроністи одностайно свідчать, що руяни і поморяни мали найпотужніший флот в регіоні, вони в той час не могли виставити по 1000 або найбільше 1500 воїнів, дещо менше лютичі і ободрити. Отож, кількість учасників даної корсарської експедиції не могла перевищувати 4 – 5 тисяч чоловік, що, на наш погляд, відображає реальні можливості полабсько-прибалтійських слов’ян.

Незважаючи на те, що правитель Конунгахеле Гутхорм заздалегідь був попереджений про виступ в похід руян і інших полабо-слов’янських племен, місто не було належним чином підготовлене до оборони. Корсарська експедиція слов’ян застала його зненацька, коли більшість бюргерів перебувала на урочистій месі з приводу дня святого Лавранца[10]. Венди оточтили Конунгахеле, піднявшись вгору по рукавах річки Гьота-Ельв, що обтікала місто.

Серйозний опір вендським корсарам учинили лише купці дев’яти кораблів, що стояли на річці біля пристані і готові були відплисти з товарами на Схід. За повідомленнями "Саги про Магнуса Сліпого та Харольда Гіллі" вони так відчайдушно захищали своє майно, що "венди втратили [тут] півтори сотні кораблів з усіма людьми"[11].

Решта мешканців Конунгахеле, забравши з собою свої скарби, все майно, котре можна було взяти, заховались тим часом у фортеці підпаленого слов’янами міста. Ратібор запропонував обложеним здатися і обіцяв, що "випустить їх з фортеці зі зброєю, одягом і золотом"[12]. Проте, бюргери відкинули цю пропозицію і вийшли на стіни фортеці. Як зазначає Сноррі Стурлусон, "одні стріляли з луків, інші метали каміння, ще інші – кілки"[13]. Почалась жорстока битва. Однак, сили були надто нерівні, стало ясно, що місто приречене. Коли це зрозуміли нарешті обложені, вони погодилися здатися. Але венди, як і слід було очікувати, не дотрималися слова, "вони взяли у полон всіх, чоловіків, жінок і дітей, і убили багатьох, всіх, хто був поранений і дуже молодий або кого їм було важко взяти з собою. Вони взяли все майно, котре було у фортеці… Язичники спалили церкву і всі будинки, котрі були у фортеці"[14]. Конунгахеле, одне з найбільших торгових міст Скандинавії, перестало існувати.

Норвезький вельможа Сігурт Слембе, інтереси котрого, ймовірно, безпосередньо постраждали в Конунгахеле, здійснив за власний рахунок два походи проти кораблів полабсько-прибалтійських слов’ян, що займались розбоєм на Балтиці. У першій битві поблизу острова Зеландії він переміг, знищивши вісім кораблів, а їх екіпаж перебив. Тих, хто залишився в живих, досягнувши суходолу, повісив, як, зазвичай, робили з корсарами. Подібним був результат другої морської битви, з полабо-слов’янськими корсарами, котра розігралася між островами Мьон і Ерьо[15].

В той час, коли Сігурт Слембе, здобував у морських походах зі слов’янами, оспівану пізніше скальдами славу, у Данії тривали загальнодержавні приготування до розправи з полабо-слов’янськими корсарами. Датський король Ерік II (1134 – 1137 рр.) вирішив відправиись на руян, напади яких на узбережжя датських островів найбільше давалися взнаки. Великий датський флот, котрий налічував, згідно Саксона Граматика, 1100 морських суден (що, очевидно, знову ж таки є перебільшенням хроніста – М.Р.), вирушив на завоювання острова Рюген[16]. Метою датської агресії стала Аркона – центр релігійного культу руян. Вчасно попереджені слов’яни закрилися в гроді. Розпочалася довготривала облога.

Тим часом руяни організували відсіч; ідучи вночі вздовж берега по відомим тільки рибалкам мілизнам, вони атакували датчан, що не сподівалися удару з того боку. Незважаючи на великі втрати флоту, датчани не відступили від гроду, котрий не був готовий до довготривалої облоги. Зморена голодом Аркона капітулювала. Захисники її зобов’язалися прийняти християнство за умови, що храм та ідол Святовіта не будуть знищені.

Датський король Ерік II залишив на острові єпископа і супроводжуючих його місіонерів, щоб поширювати християнство. Однак сам, занепокоєний заколотами в Данії, змушений був згорнути похід і поспішно повертатись до своєї країни, де невдовзі загинув у вирі династичної боротьби. Як тільки у морській далині зникли вітрила ворожих кораблів, руяни вигнали датського єпископа, залишившись вірними язичницьким традиціям.

З метою викорінення на Полаб’ї язичництва у 1147 р. німецькі і датські феодали організували хрестовий похід проти полабсько-прибалтійських слов’ян. На захист рідної землі поруч з ободритським князем Ніклотом піднялися і войовничі мореплавці-руяни, які в липні 1147 р. в гирлі річки Варни завдали поразки сильному датському флоту, на чолі з двома претендентами на трон Кнутом і Свеном Граде[17]. Після поразки флоту, датська армія залишила слов’янські землі між Ельбою і Одером. А невдовзі, так і не змігши завоювати Полаб’я, аналогічно вчинили і саксонський герцог Генріх Лев та бранденбурзький маркграф Альбрехт Ведмідь, які вивели німецькі війська з заельбських земель. "Таким чином – як справедливо зазначає німецький хроніст Гельмольд, – цей великий похід закінчився поміркованим успіхом"[18].

Хрестовий похід 1147 р. не відвернув полабських слов’ян від розбою на Балтиці. Навпаки, руяни, повага до котрих серед інших полабо-слов’янських племен після їх перемоги над датчанами у гирлі Варни значно зросла, почали проявляти небачену до того часу ініціативу. Їх корсарська діяльність привела до згортання балтійської торгівлі, а також неодноразово унеможливлювала вільне мореплавство між окремими датськими островами. Припинення балтійської торгівлі та ловлі оселедців для християн біля берегів острова Рюген поставили скандинавів у скрутну економічну ситуацію, їм загрожував голод. У 1150 р. руянські корсари в черговий раз відправились на скандинавське узбережжя, котре як зазвичай вщент спустошили, довівши край до ще більшого господарського занепаду[19].

Посилення корсарської активності руян змусило датчан до здійснення певних оборонних дій. Необхідність цього зрозумів один з претендентів на датський трон Свен Граде, котрий на узбережжі островів Фюн і Зеландії збудував два бурги, "щоб, – як зазначає Саксон Граматик,

– були пересторогою для піратів і схованкою для мешканців"[20]. Однак, це не дуже допомогло. Ймовірно, в 1151 р. полабсько-прибалтійські слов'яни несподіваною атакою вщент зруйнували обидва бурги.

У 1153 р. небезпечному нападу руян вдруге було піддано столицю Данії Роскілле. Полабослов'янські корсари маючи у своєму розпорядженні велику кількість кораблів, рицарів і коней, дізнавшись, що князь Вальдемар виїхав зі столиці, хотіли зненацька її захопити. Тому вони не спалювали поселень в околицях міста, щоб дими пожеж їх не видали. Слов'янська кіннота змогла дійти до міських мурів, де вступила в бій з загоном під командуванням рицаря Радульфа[21]. Те перше збройне зіткнення вирішило долю походу. Датчани змогли тим часом організувати оборону, а продовження битви дозволило їм перейти до атаки, полабсько-прибалтійські слов'яни змушені були спішно повертатися на кораблі.

Проте, це не був ще кінець збройних дій. Свен Граде, противник у внутрішній політиці Вальдемара, розуміючи, яку загрозу становлять для цілісності Данії полабсько-прибалтійські слов'яни, використав для атаки на руянських корсарів флот, що повертався з Зеландії і отримав над ними перемогу. Однак це допомогло ненадовго. Набіги слов'ян не тільки не припинилися, але навпаки, почастішали.

У Роскілле, котре вже два рази зазнавало слов'янських нападів, було утворено спеціальний рицарський орден, метою котрого мав стати захист датського узбережжя від подібних набігів. Спочатку "орден", котрий зрештою нічим не відрізнявся від інших корсарських організацій, володів лише 28 кораблями. Але війна з полабо-слов'янськими корсарами дозволила "ордену" захопити 82 кораблі, котрі підсилили його флот. Подальша доля цієї організації, на жаль, невідома. Не дивлячись на визнання, яке "орден" здобув у Данії, він не забезпечив спокою на Балтиці.

Все нові і нові корсарські експедиції полабсько-прибалтійських слов'ян спустошували датське узбережжя. Ось як описує розорення спричинені полабо-слов'янськими піратами Саксон Граматик: "У той час знахабніли пірати, від кордонів слов'ян аж до Ейдори, всі села зі сходу, були знелюднені і лежали пусткою. Зеландія від півдня була спустошена, на Фюні нікого не залишилось крім пари мешканців. Лоландія ж, хоч і відрізнялась від Фальстрії розмірами, намагалася досягти миру за допомогою грошей"[22].

У 1156 р. великий похід руянського флоту було спрямовано на острів Фюн та його головне місто Оденсе. Як повідомляє вищезгадуваний датський хроніст Саксон Граматик, експедиція призвела до таких руйнувань, що коли б датчани "зазнали ще однієї подібної поразки, острів був би позбавлений можливості займатися рільництвом"[23].

Грабіжницькі експедиції полабо-слов'янських корсарів не обмежувалися територією південних датських островів. Деякі з них досягли півночі Ютландії. Датські джерела неодноразово засвідчують великі розорення заподіяні полабсько-прибалтійськими корсарами у володіннях єпископа в Ааргусі. Про розміри збитків, завданих ааргуському єпископу може свідчити складений у 1183 році, тобто через 15 років після завоювання Рюгена датським королем Вальдемаром, заповіт, у якому єпископ Свен визначає свої маєтки, як "великі за кількістю, але малі за прибутками через розташування їх над морем і ризик наразитися на набіги язичників"[24].

Останньою експедицією полабо-слов'янських корсарів на скандинавське узбережжя у розглядуваний період став похід великого флоту, що нараховував згідно одних джерел 600, а інших 1500 кораблів, котрі у 1157 р. з'явилися в Сундзі[25]. У момент, коли флот пропливав біля острова Йолухольм, сильний шторм знищив більшість кораблів. Свідками тих подій, ймовірно, були творці майбутньої могутності Данії: Вальдемар, котрий поранений утікав від переслідуючого його Свена Граде, а також єпископ Роскілле Абсалон.

Полабсько-прибалтійські слов'яни здійснювали збройні напади на Скандинавію в XI – XII ст. не тільки з власної ініціативи. Неодноразово вони були знаряддям у внутрішній і зовнішній політиці скандинавських правителів. Так вже у 1000 р. у водах Зунду справа дійшла до знаменитої битви між трьома королями, у котрій з одного боку бився король Олаф Трюгвасон, а з іншого датський король Свен Вілобородий та шведський – Олаф Шьотконунг. Як переконливо довів на основі дослідження поезії скальдів Г.Лябуда, на допомогу датчанам і шведам прийшли і слов'янські кораблі[26].

У боротьбі за датський трон збройні сили руян використав також вже неодноразово згадуваний нами Свен Граде. Коли його вигнали з країни у результаті династичної боротьби з Вальдемаром і Кнудом, то не отримавши допомоги від саксонського герцогца Генріха Лева, він звернувся по неї до руян. Щоб прихильно налаштувати до себе впливового верховного жерця Аркони, Свен подарував храму Святовіта дорогоцінну, майстерної роботи, чашу. Руяни не відмовили. Їх збройна підтримка, допомогала Свену Граде відновити свою владу в Данії.

Активній участі руян у корарському русі на Балтиці в добу раннього середньовіччя сприяв значний розвиток у них суднобудування. Судячи з даних джерел, руяни були великими знавцями цієї справи. Їх судна були легкими і мобільними, мали значні для того часу розміри. Кілька подібних кораблів IX – X ст. вдалося знайти німецьким археологам у Ральсвіку. Найбільший з них мав 14 м. у довжину, 3,4 м. – в ширину, висоту борту – 1,4 м. Інше судно було приблизно 9,5 м. у довжину і 2,5 м. в ширину і могло рухатись за допомогою 8 – 10 пар весел або завдяки вітрилу[27]. На подібні судна можна було навантажити від 1 до 2 т. вантажу. Руяни транспортували на цих кораблях також верхових коней. Про руянський флот, який перевіз кінноту через море згадується вже у 1110 р.[28] і лише у 1136 р. таке судно вперше побудували датчани.

На відміну від скандинавських, судна полабсько-прибалтійських слов'ян мали більш плоске днище і меншу осадку, що не перевищувала одного метра. Щогла їх була розташована ближче до носа судна, ніж у кораблів вікінгів. Вітрила слов'янських суден, на думку К.Пєрадзкої, виготовлялися з полотна або тонких шкур[29].

Військові судна (naves longae) полабсько-прибалтійських слов'ян мали дерев'яне прикриття[30], що піднімалося на бортах безпосередньо перед битвою, а також гаки, що розміщувались на довгих драгах і використовувались для захвату ворожих суден з метою взяття їх на абордаж. Захисну роль перед градом стріл виконували також і щити.

Полабсько-прибалтійські слов'яни, котрі здійснювали такі масштабні для того часу корсарські експедиції, повинні були мати відповідну зброю. До складу озброєння полабо-слов'янських корсарів, як і інших воїнів цього народу, входили лук, сокира з широким лезом, односторонньо заточений меч, щит і шолом.

Отож, наведений вище матеріал переконливо засвідчує, що скандинавські вікінги не були унікальним явищем для середньовічного Заходу, аналогічні приклади ми зустрічаємо і в інших європейських народів, що знаходились на етапі переходу від так званої військової демократії до утворення ранньофеодальної держави. Яскравим доказом цього є активна участь руян у корсарському русі на Балтиці у другій половині XI – середині XII ст.

---

[1] Гельмольд. Славянская хроника / Предисловие, перевод и примечания Л.В.Разумовской. – М., 1963. – I. – 36.

[2] Adami Bremensis Gesta Hamaburgensis ecclesiae pontificum. IV, 18 // Quellen des 9 und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches: Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. – Berlin, 1961. – Bd. 11.

[3] Гельмольд. Славянская хроника. – I. – 36.

[4] Paulsen P. Der Goldschatz von Hiddensee. – Leipzig, 1936. – S. 77.

[5] Сага о Клютлингах // Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). – М., 2000. – С. 238 – 239.

[6] Снисаренко А.Б. Рыцари удачи. Хроника европейских морей. – СПб., 1991. – С. 250.

[7] Pieradzka K. Walki Slowian na Baltyku w X – XII wieku. – Warszawa, 1953.

[8] Снорри Стурлусон. Круг земной. – М., 1980. – С. 507.

[9] Osieglowski J. Wyspa sowiańskich bogów. – Warszawa. 1971. – S. 108.

[10] Снорри Стурлусон. Круг земной. – М., 1980. – С. 507.

[11] Там само. – С. 508.

[12] Там само.

[13] Там само.

[14] Там само. – С. 510.

[15] Osieglowski J. Wyspa sowiańskich bogów. – Warszawa. 1971. – S. 111.

[16] Saxonis Grammatiki. Gesta Danorum / Herausgegeben von Alfred Holder. – Strasburg, 1886. – L. XIV. – P. 444.

[17] Kosiarz E. Bitwy na Baltyku. – Warszawa, 1978. – S. 24 – 25.

[18] Гельмольд. Славянская хроника. – М., 1963. – I. – 65.

[19] Osieglowski Y. Wyspa slowiańskih bogów. – Warszawa. 1971. – S. 114.

[20] Saxonis Grammatiki. Gesta Danorum / Herausgegeben von Alfred Holder. – Strasburg, 1886. – L. XIV. – P. 463.

[21] Ibid., P. 477.

[22] Ibid., P. 478.

[23] Ibid., P. 486.

[24] Цит. за: Osieglowski J. Wyspa sowiańskich bogów. – Warszawa. 1971. – S. 117.

[25] Pieradzka K. Walki Sowian na Baltyku… S. 71.

[26] Labuda G. Fragmenty dziejów Slowianszczyzny Zachodniej. – Poznań, 2002. – S. 259.

[27] Herrmann J. Ein neuer Bootsfund im Seehandelsplatz Ralswiek auf Rügen // Ausgrabungen und Funde. – 1981. – Bd. 26. – H. 3. – S. 154.

[28] Гельмольд. Славянская хроника. – М., 1963. – I. – 36.

[29] Pieradzka K. Walki Slowian na Baltyku … S. 48.

[30] Vánâ Z. Swiat dawnych Slowian. – Warszawa, 1985. – S. 109.

В статье на основании немецких и скандинавских средневековых источников, а также данных археологии, проанализированы корсарские экспедиции полабо-славянского племени руян на Балтике во второй половине XI – середине XII вв.

Ключевые слова: корсары, руяне, полабско-прибалтийские славяне, скандинавские страны, Балтика, раннее средневековье.

The article based on German and Scandinavian medieval writing sorces and also on the archeological data analyzes the korsars expedition of polaboslavonic tribes of Ruyan in the Baltic Area in the second half of the 11-th century till the middle of the 12-th century.

Key words: korsars, ruyans, polaboslavians, Scandinavian countries, the Baltic Area, the early Middle Ages.

Костянтин РУБЕЛЬ
Київ

ЕТНОРЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР У ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНІЙ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНОЇ МЕЛІЛЬЇ

У статті розглядаються особливості партійно-політичної еволюції сучасної Мелільї з огляду на етнорелігійний фактор даного процесу.

Ключові слова: етнос, релігія, Мелілья, партійно-політична система.

Мелілья – оточений Марокко піванклав у Північній Африці, що належить Королівству Іспанія з 1497 року. Разом із Сеутою, це одне з двох міст, що належать Іспанії і географічно знаходяться на Африканському континенті. До вступу Іспанії до Європейського Союзу, Мелілья, як і Сеута, мала статус вільного порту. На сьогоднішній день ці два міста є єдиними територіями Європейського Союзу, які географічно розташовані в Африці.

Марокканський уряд, починаючи з 1982 року, коли Іспанія вступила до НАТО, неодноразово заявляв про свої претензії на суверенітет над Мелільєю, а також Сеутою, островом Перехіль та низкою інших населених пунктів, у яких відсутнє перманентне населення. Незмінна позиція Іспанії стосовно цього питання полягала у тому, що ці території є невід'ємними складовими частинами Іспанії, посилаючись на те, що вони належать Королівству Іспанія ще з XV століття, задовго до того, як Марокко в цілому утворилося як окрема держава, вибороввши свою незалежність від Франції тільки у 1956 році. Марокко, своєю чергою, відкидає ці твердження, вважаючи, що приналежність Іспанії міст на його узбережжі є нічим іншим, як пережитками колоніального минулого, яким слід покласти край. Сама ж Іспанія заявляє про те, що ніякі переговори про передачу Мелільї і Сеути Марокко не будуть проводитися, принаймні доки Великобританії належить її заморська територія Гібралтар.

За даними останнього перепису 2008 року в Мелільї проживає більше 73 тис. осіб. Половина населення представлена етнічними іспанцями, решта – постійно зростаючою кількістю мусульман сунітського напряму, які розмовляють "рифською" мовою, що є одним з варіантів берберської. Для порівняння: у 1887 р. серед жителів Мелільї числився лише один мусульманин, який працював слугою. Також на території Мелільї проживає незначна кількість євреїв (близько 1000).

До 1995 року Мелілья повноправно входила до складу іспанської провінції Малага, але 1995 р. в силу вступив Статут про Автономію Мелільї, і місто отримало автономний статус з правом обирати автономний уряд і президента. Але статус автономного міста в Іспанії, на відміну від автономних земель, не дає право місту мати свої законодавчі органи, хоча від кожного з таких міст присутні офіційні представники в парламенті Іспанії. Таким чином, з 1995 року Мелілья має своїх представників у головному представницькому законодавчому органі Королівства Іспанія – Генеральних Кортесах: одного депутата в Конгресі Депутатів (нижня палата) і двох у Сенаті (верхня палата). У політичній системі Мелільї було утворено два представницьких органи: Рада керуючих Мелільї і Асамблея Мелільї. Саме ж місто не має права на свій законодавчий орган.

Рада керуючих Мелільї є офіційним представницьким органом автономного міста, який здійснює виконавчі та розпорядчі функції, покладені на нього законом. Вона складається з президента, що обирається Асамблеєю, і директорів, які призначаються на невизначений термін і звільняються з посади у відповідності до рішень Асамблеї[1].

Статут автономії Мелільї, відповідно до статті 144 Конституції Іспанії, визначає функції, покладені на Раду керуючих Мелільї. Це політичні і виконавчі функції, а також загальні функції адміністративного характеру. Також Раді керуючих можуть бути притаманні функції, спеціально обумовлені у законі або делеговані державою в умовах, які вона визначає, як особливі. Рада

© Рубель Костянтин

має право розпорядчої влади в питаннях, які стосуються тільки самого міста, а також право проводити пленарні засідання для вирішення даних питань[2]. Рада розпускається і переобирається заново у зв'язку зі смертю президента, його відставкою, його заявою про свою непрацездатність, після завершення терміну, на який її було обрано, або за результатами виборів.

Асамблея Мелільї – це представницький орган міста із двадцяти п'яти членів, що обираються на основі загального, вільного, прямого і таємного голосування. Депутати Асамблеї мають змогу взяти на себе муніципальні функції Ради керуючих.

Статут автономії Мелільї, відповідно до статті 144 Конституції Іспанії, визначає функції Асамблеї, до яких входить обрання президента міста, контроль за діяльністю Ради керуючих, в тому числі право висловлювати президенту вотум недовіри і, відповідно, знімати його з посади. Як і у випадку з іншими подібними органами автономних міст, Асамблея не має права законодавчої влади, що входить до компетенції загальноіспанського парламенту[3].

Саме в другій половині 1990-х в Мелільї активно відбувається формування партійно-політичної системи. Домінуючими партіями стали загальноіспанська правоцентристська Народна партія і формально лівий Союз за Мелілью. Народна партія є однією з найчисленніших партій Іспанії (близько 700 000 чоловік). Це партія правоцентристського спрямування, яка у своїй програмі переслідує цілі консервативного розвитку Іспанії, поваги її традиційних цінностей, неподільності її території і просуває щодо Мелілiы, як і щодо інших областей держави з неперманентним населенням, жорстку політику централізації влади, не допускаючи можливості відокремлення означених територій у майбутньому. Така політична лінія, якою слідує Народна партія, пояснюється тим, що її коріння походять з Народного Альянсу – консервативної ультраправої партії, створеної в 1976 році на уламках режиму Франсіско Франко, коли засновник партії Мануель Фрага (1922 р.н.) зібрав навколо неї ті профранкістські політичні сили, які визнали важливість демократичних реформ у державі.

Союз за Мелілью всіляко сприяє підвищенню значення неіспанського населення міста, виступаючи за захист культурних прав мусульманських мешканців[4]. Її програма передбачає розширення автономного статусу Мелільї, захист прав берберського населення, визнання берберської мови другою офіційною, що робить Союз за Мелілью не стільки лівою, скільки ісламо-берберською регіональною партією[5].

Така програма, звичайно, кардинально суперечить основним положенням політичної лінії Народної партії. Враховуючи таке протистояння політиці Народної партії, а також ліву спрямованість Союзу за Мелілью, не дивно, що в 2008 році ця партія влилася до складу Іспанської соціалістичної робітничої партії – провідної загальноіспанської партії лівого спрямування.

Таким чином, ледве встигнувши отримати автономний статус, Мелілья стала предметом протистояння між лівими і правими політичними силами. Партійно-політичні метаморфози цього маленького міста швидко стали походити на звичайне протистояння консервативних сил з соціалістично спрямованими, що простежується в політичному житті всієї країни з часів падіння режиму Франсіско Франко.

На перших виборах президента Мелільї у 1995 році переміг представник Народної партії Ігнасіо Веласкес Рівера (1953 р.н.). Він прийшов до влади з гаслами про створення нової, економічно розвиненої Мелільї, не заперечуючи необхідність надання мусульманському населенню більших прав по відношенню до їх національної мови, а також важливість надання місту більшої автономії. Та подібні гасла диктувалися лише прагненням Веласкеса знайти підтримку населення, адже його партія у 1995 році знаходилася в опозиції. Коли ж Народна партія здобула перемогу на виборах до парламенту в 1996 році, Веласкес продовжив офіційний політичний курс Народної партії Іспанії стосовно автономних областей, який передбачав зміцнення централізації влади в Іспанії і придушення сепаратистських настроїв. Зокрема, І.В.Рівера почав ставити під сумнів юридичну природу Статуту про Автономію Мелільї. Враховуючи постійно зростаючу кількість мусульман в Мелільї і зміни в етнічному характері населення міста, не дивно, що він не знайшов міцної підтримки населення[6].

На посту президента Мелільї Веласкеса ненадовго змінив Енріке Паласіос Ернандес (1952 р.н.) – представник Незалежної партії Мелільї, яка просувала ідею більш вільного статусу міста, ніж про це заявлялося в програмі Народної партії. Енріке Паласіос прийшов до влади після висловлення вотуму недовіри до президента Веласкеса. Знайшовши підтримку в Коаліції за Мелілью, ці дві політичні сили демократичним шляхом відсторонили Веласкеса від поста президента. Прийшовши до влади, вони розділили свої владні повноваження, внаслідок чого Енріке Паласіос став президентом Мелільї, а Мустафа Аберчан (1959 р.н.) як лідер Союзу за Мелілью[7] отримав портфель міністра охорони навколишнього середовища[8].

Хоча політична лінія, що її просував Енріке Паласіос, полягала у повазі до національних інтересів берберського населення і зміцненні статусу берберського мови, офіційна програма Незалежної партії Мелільї не передбачала порушення питання про її статус як другої офіційної поряд з іспанською, а також виключала можливість відокремлення Мелільї від Іспанії. Така програма не співпадала з устремліннями Союзу за Мелілью. Таким чином, після відставки Ігнасіо Веласкеса на виборах перемогли опозиційні сили, які не змогли правильно розділити сфери своїх інтересів, що у підсумку призвело до взаємної боротьби за владу, з якої представнику Незалежної партії Мелільї не вдалося вийти переможцем. Втративши підтримку Союзу за Мелілью, Паласіос позбувся підтримки у вищому представницькому органі міста – в Асамблеї Мелільї, і на початку червня 1999 року пішов з посади президента міста.

На виборах президента Мелільї у 1999 році святкував перемогу Мустафа Аберчан, отримавши 13 голосів з 25 депутатських місць в Асамблеї. Вперше в історії Королівства Іспанія на виборах президента на місцевому рівні переміг мусульманин за віросповіданням. Ця подія була висвітлена усіма засобами масової інформації як революційна, але якщо врахувати фактичні причини, які привели Аберчана до влади, вона аж ніяк не здається чимось незвичайним. Враховуючи демографічні зміни, внаслідок яких частка етнічних іспанців в анклаві знизилася і досягла позначки в 45 %, а частка мусульман – зросла і склала більше половини населення міста, прихід до влади президента, основним політичним курсом якого є захист прав мусульманського населення в регіоні, не здається чимось дивним.

Але всього лише рік правління М.Аберчана ознаменувався економічним занепадом анклаву, що вочевидь стало результатом цілеспрямованої політики центрального уряду країни. Уряд правоцентристської Народної партії продемонстрував мусульманам анклаву, що подібні результати голосування матимуть негативні економічні наслідки для Мелільї. Як наслідок, уже в липні 2000 р. М.Аберчан змушений був піти у відставку, а його місце на вершині регіональної владної бюрократії зайняв знову представник консерваторів.

У липні 2000 р. президентом Мелільї став представник Народної партії, уродженець міста Хуан Хосе Імброда Ортіс (1944 р. н.), який одночасно був сенатором верхньої палати Парламенту країни[9]. Імброда зміг налагодити важелі ефективного управління містом і залишається президентом Мелільї донині, попри на те, що з 2004 р. Народна партія не перебувала при владі в Іспанії, лише у грудні 2011 р. повернувши собі більшість у парламенті. Очевидно Імброді вдалося знайти консенсус з Соціалістичною робітничою партією, тому йому вдається вже 11 років незмінно перебувати при владі в автономній Мелільї, регулярно користуючись підтримкою більшості членів Асамблеї Мелільї.

Однак через дуже малу кількість достовірних джерел, в яких би описувалися досягнення і характер правління Хуана Імброди в Мелільї, дуже важко дати однозначну оцінку йому, як президенту автономного міста. Можливо, причиною цього є національна політика уряду, яка свідомо піддає цензурі засоби масової інформації, які публікують матеріали, несприятливі для міжнародного іміджу Іспанії. Особливо це стосується незаконних мігрантів[10].

Таким чином, на сьогоднішній день зовні ситуація в Мелільї виглядає досить спокійною з точки зору сепаратистських загроз. Однак, враховуючи постійно зростаючий відсоток мусульманського населення в Мелільї, відсутність мусульманина на посаді президента міста виглядає тимчасовим явищем, і реальним бачиться повернення до влади в цій автономній області промусульманских властей, які у перспективі можуть поставити питання про відокремлення Мелільї від Іспанії.

---

[1] Estatuto de Autonomía de Melilla // noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/lo2-1995.html.

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] De la Fuente P. Una discusión sobre la gestión de la diversidad cultural. – Madrid: Instituto de Derechos Humanos Bartolomé de las Casas, Universidad Carlos III de Madrid, 2008. – P. 41.

[5] Gold P. Europe or Africa? A Contemporary Study of the Spanish North-African Enclaves of Ceuta and Melilla. – Liverpool: Liverpool University Press, 2000. – P. 68.

[6] Там само. – P. 51.

[7] Spanish North Africa // The Middle East and North Africa. 53th edition. – Europa Publications, 2006. – P. 1006.

[8] Ruibérriz de Torres Sánchez A. El hombre de Nador. – Madrid: De Librum Tremens Editores, 2006. – P. 211.

[9] Day A.J. Directory of European Union political parties. – London: John Harper, 2000. – P. 193.

[10] Los derechos de participación como elemento de integración de los inmigrantes / Javier de Lucas Martín, María José Ańón Roig, Ángeles Galiana Saura, José García Ańón, Ruth Mestre i Mestre, Pablo Miravet Bergón, Mario Ruiz Sanz, Carles Xavier Simó Noguera, Ángeles Solanes Corella y Francisco Torres Pérez. – Bilbao: Fundación BBVA, 2008. – P. 70.

В статье рассматриваются особенности партийно-политической эволюции современной Мелильи в контексте этнорелигиозного фактора данного процесса.

Ключевые слова: этнос, религия, Мелилья, партийно-политическая система.

Article deals with the peculiarities of party and political evolution of modern Melilla concerning ethnic and religious factor of the given process.

Key words: ethnos, religion, Melilla, party-political system.

Галина КОЦУР
Київ

ТРИ СВЯТИНІ, ДАРОВАНІ КОШОВИМ ОТАМАНОМ ПЕТРОМ КАЛНИШЕВСЬКИМ

У статті проаналізовано благодійність Петра Калнишевського, зокрема його участь у виготовленні трьох Євангелій, які ввійшли до списку світових шедеврів мистецтва.

Ключові слова: Євангеліє, Петро Калнишевський, благодійність, шедеври ювелірного мистецтва.

Запорозька Січ у всі часи асоціювалася не лише з волелюбним народом, охоронцями кордонів, воїнами, рицарством, а ще й неодмінно з релігійними людьми, захисниками православ’я. Недаремно, перше, що вимагалося від новоприбулого кандидата в козаки – сповідувати православ’я.

Побожність запорожців була глибинним і природним явищем. Постійно перебуваючи в небезпеці, між життям і смертю, віра в Бога допомагала козакам не тільки вижити в складних ситуаціях, але й здолати ворога та з перемогою повернутись на рідну землю, а вже там проявити свою вдячність за збережене життя, що проявлялася у надзвичайно великій щедрості в пожертвах і благодійності на користь християнських святинь. У результаті поставали нові православні церкви, храми, собори, а також робилися їм щедрі дарунки.

Запорожці часто підкреслювали, що їхні церкви "построены войском, содержатся от оного и в главном и в совершенном ведоме войска находятся"[1]. Козаки були щедрими жертводавцями на храми Божі. І текст Святого Писання від євангеліста Матвія "Отак ваше світло нехай світить перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі діла, та прославляли Отця вашого, що на небі"[2], були дороговказом і зразком для наслідування. Щедріших жертводавців у вітчизняній історії годі й шукати.

Поряд із будівництвом християнських храмів, козаки робили щедрі дарунки предметів церковного вжитку. Серед них чималу кількість складають Євангелія. Майже кожен із представників козацької старшини прагнув подарувати церкві хоча б один примірник цієї книги. Для християнського світу характерне шанобливе ставлення до текстів Священного Писання, в яких виявляється мотив живого спілкування людини з Богом. До найважливіших атрибутів церковної літургії належить напрестольне Євангеліє. Тому його оздобленню з найдавніших часів надавали великого значення. Як наслідок, сьогодні ми маємо велику кількість примірників Євангелія, які окрім богословського, літургійного, історичного, географічного, мовно-літературного, філософсько-етичного значення мають неперевершену культурно-мистецьку цінність.

Яскраву сторінку в історію благодійності в Україні вписав останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський. Його таланти організатора, військового діяча, господарника, дипломата не викликають сумніву, разом з тим, захоплює трепетне ставлення й прояви найвищого пошанівку до православної віри. До останніх днів свого нелегкого життя, П.Калнишевський піклувався про дари для духовних святинь.

Про філантропічну діяльність та внесок кошового отамана П.Калнишевського в духовну скарбницю нашої історії на різних історіографічних етапах писали П.Єфименко[3], Д.Яворницький[4], А.Скальковський[5], В.Голобуцький[6], О.Апанович[7], Д.Кулиняк[8], А.Коцур[9] та ін.

Так, 1761 р., будучи військовим суддею, П.Калнишевський звертався до архімандрита Новоспаського монастиря Михайла з проханням посприяти у виготовленні Євангелія в Москві[10]. Згадуючи у листі про своє перебування в цьому монастирі, він писав, що бачив там "Євангеліє під фініфом, яке (якщо можливо) Війську Запорозькому Низовому на мій кошт у вічну пам’ять

© Коцур Галина

і похвалу в ціні такій самій, за яку вона зроблена відпустити (продати) покірно прошу"[11]. "Якщо ж це буде неможливо, далі продовжував він, то просив сприяння архімандрита виготовити її копію. У тому ж році П.Калнишевський звернувся з проханням до сотника Данила Бутовського, щоб той прислав на Січ золотарів для виготовлення оправи Євангелія"[12]. Йшлося про те, що П.Калнишевський мав три Євангелія, серед яких, як зауважував тоді ще військовий суддя, одне виготовлене з олександрійського паперу і тому потребує золотої оправи для кращого зберігання. П.Калнишевський, знаючи, що в с. Чигрин Дібровський є справжні майстри цієї справи, звернуся до сотника, щоб золотарі прибули на Січ для укладення угоди щодо виконання замовлення. Робота була виконана відомим київським майстром Іваном Равичем. Євангеліє переплели дубовими дошками, обгорнутими позолоченими листами з накладним срібним різьбленням. Переплетення та застібки також срібні. На лицевій дошці зображення Богоматері, Іоанна Богослова, євангелістів. Понад пуд срібла пішло на його оправу, довжина – понад півметра, ширина – 34 см, товщина – 10[13].

М.Петренко так описує Євангеліє у книзі "Українське золотарство": "Споріднену з народним мистецтвом орнаментику має срібна оправа Євангелія з дарчим написом останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, яке зберігається в Роменському краєзнавчому музеї (інвентарний номер 8803). Тут ми знаходимо орнаментальні мотиви (розетки, пагінці рослин), дуже близькі до прикрас Покровської церкви села Сорочинці, а також Преображенського собору в селі Мгар на Полтавщині. Наріжники чільної сторони оправи Євангелія зроблені у формі овальних вінчиків, характерних для київських оправ. Простір між клеймами орнаментований оригінальними стеблами стилізованої трави й аканта. Дуже цікаві прикраси спідньої дошки. Наприклад, пуклі тут виконані у вигляді майолікових розеток, типових для будов України XVIII ст. Між дрібненьким стилізованим листям розсипані купками сніжинки. Корінець прикритий орнаментальною сіткою з густого плетива лози"[14]. Коштовна оправа з лицевої сторони, в нижній частині, має дарчий напис козака: "Сія книга евангеліє іздѣлано коштом Війська Запорозького низового судії військового Петра Івановича Калнишевського". На сторінках з 8 до 43, внизу, написано про жертводавця, де разом з П.Калнишевським згадуються померлі Іоанн, Агафія (батьки майбутнього кошового), Зеновій, та живі Андрій, Параскева, Сімеон, Андрій і Йосип – ймовірно – це його брати і сестри або й взагалі якісь близькі родичі. Справедливо, зауважує краєзнавець Ф.Ніколайчик – чому прізвища нікого з них не записані у метричних книгах. Дослідник припускає, що батько Калнишевського міг носити інше прізвище. З надпису ми дізнаємося й про вартість святині – 500 рублів, та час її виготовлення – 3 липня 1762 р.[15] Додамо, що текст Євангелія було видруковано 1758 р. у Москві.

Коли у 30-ті роки XX ст. церкви масово закривали, фінвідділи робили перепис речей, які передавали на утилізацію, вилучали коштовності, дорогоцінні метали. Євангеліє так само могли б "утилізувати", але непевного 1936 р. інспектор райфінвідділу Крижанівський зміг побачити у книзі не лише дорогоцінний метал, а й витвір мистецтва. І, склавши акт та підписавши його, передав Євангеліє до музею.

А справжню ціну Євангелія дізналися, коли в 1996 р. книгу з музею викрали. Тоді експертиза встановила її вартість, яка всіх вразила. На щастя, через три місяці, міліція знайшла Євангеліє, поки його не встигли піддати сучасній "утилізації". І тепер реліквію бережуть з пересторогою. Побачити витвір мистецтва можна, як правило, на свято св. Петра і Павла (ймовірний день народження П.Калнишевського). Тоді, вживають посилених заходів безпеки й виставляють святиню на оглядини. Адже нині Євангеліє – унікальна і найкоштовніша перлина не лише Роменського краєзнавчого музею, а й усієї духовної скарбниці України. Євангеліє – справжній шедевр українського золотарства XVIII ст., який увійшов до світових каталогів мистецтва[16].

Про ще одну святиню, до якої причетний Петро Калнишевський, Євангеліє для головного храму Соловецького монастиря, знаходимо відомості у праці Л.Падалки "О старинном Покровском храме". Там, зокрема, йдеться про те, що після свого звільнення, у 1801 р. П.Калнишевський пожертвував храмові Євангеліє в "срібній, визолоченій оправі. Його вага складала 2 пуди 20 ф. (приблизно 16 кг і 830 грам – Г.К.). На цьому Євангелії містився надпис про жертводавців. Л.Падалка пише, що "Пожертвованія эти сдѣланы на собственныя средства послѣдняго Запорожскаго кошевого, составившіеся изъ отпускаемыхъ на его содержаніе по

1 р. въ день. Выдавались эти деньги изъ собственнаго его имущества, поступившаго въ секвестръ"[17]. Ця ж інформація міститься у праці М.Колчина, Г.Фруменкова, С.Авдєєнка з уточненням "Весу 34 фунта 2530 золотников, ценою 2425 рублей и 30 копеек."[18]. Виготовлене Євангеліє 1801 р. у Москві[19].

Д.Яворницький також підтвердив наявність подарованих отаманом монастирю Євангелія та запрестольного хреста[20].

У "Кіевской старине" № 10 за 1903 р. вміщена стаття під криптонімом Г.Б. "Ко дню столетней кончины последнего кошевого Войска Запорожского Петра Калнышевского", де серед іншого йдеться й про час перебування П.Калнишевського у в'язниці на Соловках[21]. Описуючи жахливі умови проживання арештанта, автор, разом з тим припускає, що ставлення монастирського керівництва до П.Калнишевського було досить поблажливим, мотивуючи це тим, що, по-перше, після помилування колишній кошовий висловив бажання залишитися й надалі в монастирі, а, по-друге, цінні пожертви, даровані арештантом на храм соловецького монастиря. Серед них і багата оправа на одному із Євангелій. Автор зазначає, що ця книга була надрукована 1759 р. розмірами біля 1 аршина на 3/4 аршина. Зазначена стаття є цінною з погляду на те, що тут міститься детальний опис самої оправи. "Объ доски евангелія обложены серебромъ 84 пробы, вызолочены и богато окрашены священными изображеніями – на лицевой сторонъ финифтяными (фініфть – давня назва емалі, що в перекладі означає "світлий камінь". Така робота характерна для російського розпису XVIII ст. Її використовували для покриття металевих виробів і нанесення узору на порцеляні – Г.К.), а на задней подь чернью; и тъ и другій прекрасной художественной работы. На лицевой сторонъ евангелія слъдующія финифтяныя, сдъланныя синей краской по бълому фону, изображенія: въ срединъ – Воскресенія І. Хр., вверху св. Троицы, по угламъ 4 евангелиста, по сторонамъ центральнаго изображенія – преп. Зосима и Савватій Соловецкіе чудотворцы. Сверхъ этихъ изображеній довольно крупной величины, имеются еще слъдующія по-менъе продолговатой формы: вверху центрального изображенія – моленіе о чашъ съ лъвой стороны его Благовъщеніе, съ правой Преображеніе и внизу изображеніе тайной вечери. Корешокъ переплета евангелія тоже серебряный вызолоченый и украшенный рисункомъ изъ цвътовъ. На внутренней сторонъ корешка переплета сверху и внизу евангелія прикръплены серебряныя вызолоченныя дощечки съ слъдующею выгравированною надписью: на верхней дощечкъ. – "Во славу Божію устроено сие евангеліє въ обитель святаго Преображения преподобныхъ отець Зосима и Савватія Соловецкихъ чудотворцевъ, что на море океана, при архимандрить Іонь"; на нижней – "а раденіемь и коштомь бывшаго запорожской съчи кошевого Петра Ивановича Кальнышевскаго 1801 года, а всего въсу (очевидно оклада) 34 ф. 25 зол. всей сумы 2435. Проба серебра 84 – 1800 года"[22]. Оправа, як видно з опису, була зроблена дуже майстерно, висохудожньо. Нажаль, як ім'я автора, так і місце виготовлення оправи залишилися невідомими. Також цікавим є джерело фінансування цього замовлення. Більшість дослідників сходяться до думки, що це були залишки від суми, яка щорічно виділялася монастирю для утримання П.Калнишевського. Нагадаємо, що все майно кошового після арешту було конфісковано. Але царською "милістю" виділялося на його утримання 330 крб. на рік, приблизно 90 коп. (це у 37 разів більше, ніж виділялося на утримання інших арештантів). Збереглися записи "Тетрадь, данная конторой монастырского правления иеромонаху Иоанну, для записи выдачи кормовых денег бывшему Сечи Запорожской кошевому Петру Кальнишевскому". В цьому документі значиться, що один із караульних солдатів щомісяця отримував у монастирського скарбника певну суму на утримання арештанта[23]. Очевидно, що на зекономлені кошти й була замовлена оправа до християнської святині. Це свідчить, як зазначає С.Авдєєнко, що матеріальної скрути арештант не відчував, зовсім інше – страждання фізичні й моральні.

Можна припустити, що оправа до Євангелія була замовлена ще в часи, коли П.Калнишевський числився серед в'язнів, можливо кошовий замовив такий подарунок з нагоди чвертьстолітнього перебування в Соловецькому монастирі. Чи мав він надію, що незабаром отримає помилування – невідомо.

Уже в радянські часи відомості про соловецьке Євангелія знаходимо в одному з переліків реліквій козацтва, які підлягали поверненню з Росії в Україну. За актом № 366 від 10 жовтня 1931 р., з Оружейної палати за підписами її представників В.Іванова й М.Левінсона, з української сторони – представника сектора науки УСРР В.Білецької було передано "наступні предмети зі списку, затвердженого паритетною комісією ВЦВК СРСР: 1) Прапор Запорозького війська. 1688 р., № 4185. 2) Прапор запорозький, часу Єлизавети Петрівни, № 4188. 3) Прапор запорозький із байберека часу Єлизавети Петрівни, № 4187. 4) Значок козачий XVII сторіччя, № 4209. 5)Хрест напрестольний срібний позолочений із чотирма фініфтяними медальйонами по кінцях. ... Розмір 0,595х0,39. №хреста 12. 6) Євангеліє № 37 – моск. друку 1759 р., срібне, золоч., із гладкою [...] кришкою, на котрій накладні фініфтяні медальйони в обрамленні зі стразів. ... На пластинках літопис: "Во славу Божиею устроися сие святое евангелие во обитель святого Преображення и преподобных отец Зосимы и Савватия соловецких чудотворцев, что на море океане при архимандрите Ионе а родением и коштом бывшего запорожской сечи кошевого Петра Ивановича Кольнишевского 1801 г., а всего весу 34 фунта 25 зол. Сумма 2435". Розмір по кришці 78 – 55 см"[24]. Як бачимо, є певні неточності надпису на кришці Євангелія, який подає Г.Б. і в тексті, складеному при опису. Отже, з Оружейної палати Євангеліє П.Калнишевського мало б бути передане в Україну 1931 р. Але, як зазначає С.І.Кот, із того величезного скарбу, який вдалося повернути з Росії в Україну, на сьогодні невідома доля майже всіх козацьких реліквій[25].

Відомо, що у 1763 р. П.Калнишевський також подарував Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю коштовне Євангеліє. Відбулася ця подія, саме на свято Покрови Пресвятої Богородиці, яке у XVIII ст. відзначалося 1 жовтня.

Після того, як 1775 р. Катерина II зруйнувала Запорозьку Січ, подібна доля чекала й на Києво-Межигірський монастир. Царське рішення не забарилося й уже 1786 р. козацьку духовну святиню закрили. Тоді було зроблено опис монастирського майна. Тут містилася інформація про Євангеліє, подароване Петром Івановичем Калнишевським. За свідченням "Ведомостей о церковных одеждах, поступивших при разрушении Сечи Запорожской в ведомство Екатеринославской казенной Палаты..."[26], Євангеліє з 1786-го по 12 квітня 1795 рр. перебувало в Катеринославі, а потім у Полтаві.

За іншою версією, 10 квітня 1787 р. було видано царський указ князю Г.Потьомкіну перевезти ризницю й церковне начиння монастиря до Софійського собору м. Києва. Пізніше ризниця і книги Свято-Покровської Січової церкви були відправлені в Санкт-Петербург до Олександро-Невської лаври.

У "Ведомости о церковных одеждах, поступивших при разрушении Сечи Запорожской в ведомство Екатеринославской казенной Палаты..."[27] за 1795 р. маємо чи не перший детальний опис святині. Тут зазначено, що видрукуване Євангеліє на олександрійському папері (це високоякісний і дорогий папір, який використовувався для друку цінних книг – Г.К.), палітурка зі срібною позолотою. Оздоблення окладу книги виконано з використанням фініфті, його прикрашають понад 800 кольорових камінців. На верхній кришці, вигравірувано рослинний орнамент, по чотирьох кутах – зображення євангелістів, в центрі – срібний хрест. Нижня кришка по середині прикрашена іконою у вигляді медальйона "Покрова Пресвятої Богородиці", яка обрамлена також рослинним орнаментом. Зверху – зображення Святого Духа в оточенні двох ангелів, а знизу – одного. Також на зворотному боці, в кінці є надпис:

“СЇЄ СVТОЄ ЄVГЛЇЄ ДА́ЛЪ ВКЛА́ДОМЪ ВЪ ВОЙСКОВУЮ СЪЧЄВУЮ ЗАПОРОЖСКУЮ ПОКРОВА ПРТЫЯ БГОМА́ТЄРЄ ЦРКОВЬ КУРЄНЯ КУЩЄВСКАГО ЗНА́ТНОЙ ТОВА́РИЩЪ ВОЙСКОВО́Й СУДИЯ ПЄТРЪ ИВА́НОВИЧЪ КАЛНЂШЄВСКОЙ АѰѮГ̂ МСА ОКТОБРЇА, А̃ ДНА̄ ЇНДИКТА: М: КОТОРОЄ С СЄРЄБРО́МЪ ИСКАМЄНЇЄМЪ ИСПОЗОЛО́ТОЮ ЦЄНОЮ АКЄ РУБЛЄЙ”[28].

Як бачимо з самого тексту, це дуже вартісна річ, за яку було заплачено 1025 руб. Вага оправи без тексту книги має 9,722 кг. Отже, маємо беззаперечний доказ того, що ця святиня також виготовлена на замовлення та коштом військового судді, майбутнього кошового отамана Петра Івановича Калнишевського.

Отже, Петро Іванович Калнишевський був визначним державним, політичним, військовим діячем. Особливу, неповторну сторінку в історію українського благодійництва вписав останній кошовий отаман своєю доброчинною діяльністю. Науковцями вже переконливо доведено, що за його кошти чи сприяння збудовано понад 30 храмів, соборів і церков. Але надзвичайно мало відомо, що до різновидів його філантропічної діяльності належать подарунки Святого Письма. Нині нам точно відомо, що військовий осавул Петро Іванович Калнишевський подарував два Євангелія, одне у 1762 р. Троїцькій церкві рідного села Пустовійтівка, друге – 1763 р. Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю, а третє – було замовлене вже арештантом Соловецького монастиря на заощадження, які зібрав останній кошовий за майже 25 років свого перебування в ув'язненні. Євангелія Петра Калнишевського мають не лише історичну, духовну, літературну цінність, вони увійшли до світових каталогів мистецтва як справжні шедеври золотарства XVIII ст. Значимість Євангелій, подарованих Петром Калнишевським є підтвердженням не лише традиції запорозьких козаків "дарувати книги храмам на відмолення гріхів", а й свідченням про незмінну прихильність козацтва православ'ю. Своїми вчинками й пожертвами на храми, вони сприяли формування фондів монастирських бібліотек і внесли свою лепту в художнє оформлення книжкових оправ, розвиток світового ювелірного мистецтва.

Отже, український народ у своїй духовній скарбниці має безцінні дари – Євангелія. Вони появилися завдяки співпраці талановитих і благочестивих наших краян – справжніх патріотів своєї Батьківщини. Книги давно вийшли за церковні межі. Ними цікавляться історики, вивчають лінгвісти, захоплюються мистецтвознавці.

---

[1] Коцур Г. Меценатська діяльність доби козаччини: історичний досвід церковного будівництва // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2005. – Вип. 240 – 241. Філософія. – С. 66 – 70.

[2] Мт. 5:16. // Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Українське біблійне товариство, 2003. – 1140 с.

[3] Ефименко П.С. Калнишевскій, послъдній кошевой Запорожской Съчі. 1691 – 1803 // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 407 – 420.

[4] Эварницкій Д.И. Послъдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичь Калнишевскій. – Новочеркасскъ, 1887. – 16 с.

[5] Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького: Передм. та комент. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.

[6] Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К., 1957. – 462 с.

[7] Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – 335 с.

[8] Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський. – К., 1991. – 48 с.

[9] Коцур А. Троїцька церква П.Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип.3. – С. 10 – 16.

[10] ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 51.

[11] Там само.

[12] ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 81.

[13] Коцур В. Шлях на Голгофу // Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І.Калнишевського) – К.-Переяслав-Хмельницький, 2004. – С. 303.

[14] Петренко М. Українське золотарство. – К., 1970. – С.135.

[15] Ф.Н. Родина Калнишевскаго // Кіевская старина. – 1892. Май. – Т. XXXVII – С. 270.

[16] Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип.7. – С. 25.

[17] Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмъ козацкой поры и его строителъ // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 63.

[18] Авдеенко С.И. Последний атаман. Тайна императора. – Запоріжжя, 2008. – С. 56.

[19] Там само.

[20] Эварницкій Д.И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. – СПб., 1888. – Ч. II. – С. 470; Коцур Г.Г. Петро Калнишевський: нескорений духом. – К.-Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 11.

[21] Г.Б. Ко дню столетней кончины последнего кошевого Войска Запорожского Петра Калнышевского // Кіевская старина – 1903. – № 10 (октябрь). – Отд. 1. – Т.83 (№№ 10 – 12). – С. 203 – 207.

[22] Там само. – С. 206 – 207.

[23] Авдеенко С.И. Последний атаман. Тайна императора. – С. 55 – 56.

[24] Кот С.І. Реліквії козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо їх повернення (1920 – 1930-ті рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 134 – 135.

[25] Там само. – С. 140.

[26] Короленко П.П. Церковные древности кубанских казаков. – М., 1905. – С. 33.

[27] Там само.

[28] Там само.

В статье рассматривается благотворительность Петра Калнышевского, в частности его участие в изготовлении трех Евангелий, которые вошли в список мировых шедевров искусства.

Ключевые слова: Евангелие, П.Калнышевский, благодетельность, шедевры ювелирного искусства.

In the article the charity of Petro Kalnyshevskyi is analyzed, including his contribution in the publishing of three copies of Gospel, which are included into the list of the world's masterpieces of art.

Keywords: Gospel, Petro Kalnyshevskyi, charity, masterpieces of jewelry.

Ростислав Конта
Київ

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ ЯК ЕТНОЛОГА – ЧЛЕНА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА: ДІАСПОРНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядається питання дослідження в діаспорній історіографії етнологічної діяльності Зенона Кузелі в Науковому товаристві ім. Шевченка.

Ключові слова: Зенон Кузеля, етнологія, етнографія, фольклористика, історіографія, Наукове товариство ім. Шевченка.

Зенон Францискович Кузеля (1882 – 1952) відомий на сьогодні як видатний український етнограф, фольклорист, мовознавець, бібліограф, історик, журналіст та громадський діяч. Незважаючи на широку палітру наукових зацікавлень вченого, саме етнографічні дослідження сформували його як науковця. Зокрема, етнографічні пошуки З.Кузелі спонукали його до дослідження низки мовознавчих проблем, а також питань, пов’язаних з українською фольклористикою та історією. Тому вивчення етнологічних поглядів З.Кузелі є ключовим аспектом в розумінні його як науковця.

Разом з тим, етнографічна діяльність вченого проходила в рамках Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ), яке відіграло важливу роль у становленні та розвитку його етнологічних наукових пошуків. Працюючи в НТШ, З.Кузеля займається розробкою важливих наукових проблем етнологічного характеру, а саме: формує докладні бібліографічні огляди наукових праць з етнології, антропології та археології, які виходили у західноєвропейських виданнях на початку ХХ ст.; досліджує українську усну словесність, обряди, вірування; публікує матеріали з методики та техніки фольклористичних досліджень; бере активну участь в етнологічно-антропологічних експедиціях і т.д.

Таким чином, ми бачимо, що етнографічна робота З.Кузелі в НТШ була досить плідною та відіграла важливу роль у становленні та розвитку етнологічної науки в Україні. Історіографію з даної проблеми можна розділити на декілька етапів, що характеризуються спільними підходами до висвітлення творчості вченого. До першого етапу дослідження його діяльності варто віднести рецензії, спогади та праці колег і наставників З.Кузелі в НТШ, які почали з’являтися на початку ХХ ст., коли ще формувався науковий світогляд вченого, закінчуючи 1930-ми рр. Другий етап вивчення творчості вченого пов’язаний з працями представників української діаспори. І, нарешті, третій етап дослідження етнологічних здобутків З.Кузелі в НТШ розпочався в 1990-ті рр. ХХ століття, коли вказана проблема стає актуальною у наукових колах.

Дана стаття присвячена висвітленню стану наукової розробки в діаспорній історіографії проблеми етнологічної діяльності З.Кузелі в НТШ, яка представлена працями різного тематичного спрямування, що не завжди в повній мірі відбивають саме етнологічний аспект творчості З.Кузелі, оскільки торкаються різних аспектів наукової та громадської діяльності вченого.

У даному контексті варто виділити праці, які стосуються діяльності З.Кузелі на ниві освіти. Автором однієї з перших подібних праць став В.Коваль[1], а в подальшому цю тему продовжив С.Наріжний[2]. Крім того, перші згадки науковців діаспори торкалися діяльності вченого в еміграції, зокрема його роботи в Українському науковому інституті в Берліні, якій присвятив свою статтю І.Мірчук[3], а також його громадської діяльності по підтримці українського студентства, що частково висвітлена в статті В.Яніва[4].

Одним із джерел інформації про вченого є також некрологи, в яких описується життєвий та творчий шлях вченого разом із згадками про його етнологічні здобутки. Звичайно праці такого характеру є поверхневими та загальними і не містять детальної інформації про етнографічні

© Конта Ростислав

дослідження З.Кузелі, але в них містяться окремі фактичні дані, що можуть бути використані в процесі аналізу наукових студій вченого. До даного типу праць можна віднести статтю І.Борщака, що вийшла в рік смерті З.Кузелі[5]. Крім того, інформацію про гімназійні роки вченого та його громадську діяльність у цей період можна знайти в Альманасі "Молодої України"[6].

У 1962 р. стаття про З.Кузелю була надрукована в Енциклопедії Українознавства, репринтне видання якої вийшло в Україні у 1996 р., де окреслено лише загальні віхи життя та творчості вченого з коротким посиланням на його членство в НТШ, а також перераховуються його праці в галузі порівняльної етнографії та згадуються його бібліографічні огляди української етнографії[7].

Діяльність вченого як бібліографа отримала висвітлення у виданні української діаспори в Торонто, що стосувалося освітніх проблем українського вчительства за кордонами України[8].

Але найбільш цінним та повним історіографічним джерелом української діаспори, яке безпосередньо присвячене дослідженню життєвого та творчого шляху З.Кузелі є "Збірник на пошану Зенона Кузелі", який вийшов за редакцією В.Яніва[9]. У цьому збірнику на особливу увагу заслуговує стаття Є.Пеленського, яка присвячена етнологічним здобуткам З.Кузелі[10]. Автор зазначає, що завдяки активному студіюванню вченим етнологічної й антропологічної літератури з акцентуванням особливої уваги на методиці та теорії наукових досліджень у цьому напрямку, вже перші спроби пера З.Кузелі в галузі етнографії звертають на себе увагу наукового світу. Саме широка етнографічна освіта молодого вченого та його ентузіазм були помічені членами такої потужної наукової організації як НТШ. Це призвело до того, що ще в 1904 р. за два роки до закінчення вченим університету він став членом Етнографічної комісії НТШ, а в 1909 р. став дійсним членом Філологічної секції цієї організації, що було серйозним досягненням молодого вченого[11].

Є.Пеленський звертає увагу і на методику наукових досліджень З.Кузелі, якій дає власну характеристику, відзначаючи, що вчений "захопився новою методою досліду, що її впровадив фінський учений А.Арне (т. зв. історично-географічна метода), щоб згодом стати одним з найвизначніших її представників на Україні"[12]. Сутність цієї методики, як вказує автор, полягала у систематизації всього багатства світових фольклорних мотивів, звівши їх до найосновніших від яких пішли інші варіанти. Саме вагомі наукові досягнення, на думку Є.Пеленського, призвели до того, що З.Кузеля був постійним співробітником Міжнародного союзу етнографів та постійним делегатом НТШ до Міжнародного Фольклорного Союзу у Гельсінкі. Автор також проаналізував основні етнографічні роботи вченого відповідно до сфери його наукових інтересів, виділив методологічні розробки по збиранню етнологічного матеріалу разом із його працями, присвяченими історії української етнографії[13].

Варто виділити також вступну статтю до збірника В.Яніва[14], який, окреслюючи основні віхи життя та творчості З.Кузелі, торкається його етнологічних здобутків та роботи в НТШ. Поряд з подачею основних біографічних фактів про вченого автор цитує доповідь В.Кубійовича виголошену з нагоди смерті вченого в 1952 р., в якій зазначив, що останні десять років праці З.Кузелі перед Першою світовою війною та його еміграцією були найбільш плідними у науковому плані, а "його твори з того періоду — це майже виключно праці з обсягу української етнології й етнографії"[15]. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що саме етнологія була пріоритетною сферою наукових зацікавлень вченого і, саме в період найбільшого піднесення НТШ як наукової інституції З.Кузеля займався переважно етнографічними дослідженнями.

Хоча, звичайно, сфера наукових інтересів вченого була досить широкою та включала низку проблем філологічного та бібліографічного характеру. Крім того, З.Кузеля активно займався громадською роботою. Тому лише дві статті у "Збірнику на пошану Зенона Кузелі" були присвячені безпосередньо етнографічним науковим пошукам вченого. Інші аспекти наукової та громадської роботи вченого, а також біографічні огляди стали об’єктом дослідження інших авторів, зокрема, Я.Рудницького[16], В.Дорошенка[17], О.Кульчицького[18], І.Мірчука[19], В.Маркуся[20] та ін.

Зауважимо, що в окремих статтях спеціально не присвячених етнографічній діяльності З.Кузелі можна зустріти матеріал, який заслуговує на увагу з позиції нашого дослідження. Це, зокрема, стаття І.Витановича[21], в якій автор, досліджуючи наукові контакти вченого із зарубіжними науковцями та аналізуючи їх творчу співпрацю, подає досить цінний матеріал, який багато чого говорить про мотивацію перших етнографічних зацікавлень З.Кузелі та їх подальший розвиток. Автор згадує "гарну традицію давніх українських учнівських і студентських громад записувати етнографічний матеріял. Спочатку це був вияв сантиментального народолюбства. Коли однак завдяки тому буйно розвинулася у нас етнографія як наука, записування етнографічного матеріялу стало виявом чисто наукового зацікавлення, розбуджуваного щораз частіше серед нашої молоді саме завдяки тому, що етнографія здобула собі "право громадянства". Користуючися благородною традицією записування етнографічного матеріялу, старші дослідники добирають найздібніших із зацікавленої молоді, скеровуючи увагу вибраних на систематичну й критично-порівняльну роботу"[22].

Саме ці традиції і вплинули на наукові вподобання З.Кузелі, а його здібності в галузі етнографії були помічені вже відомими на той час етнографами-членами НТШ: І.Франком та В.Гнатюком, які під керівництвом М.Грушевського залучили молодого вченого до роботи в цій організації, девізом якої було "єднання України зі світом на ґрунті культури"[23]. Це завдання, на думку членів НТШ, можна було виконати розвиваючи українську етнологію в руслі західноєвропейської науки для того, щоб вивести її на світовий рівень. Таким чином, автор статті відзначив загальні тенденції в розвитку етнографії та етнології в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. та порівняв їх зі світовими процесами, пов'язаними із становленням та розвитком цих наук.

В інших статтях також можна зустріти поодинокі згадки про етнографічні дослідження З.Кузелі. Так, про особливості сімейного виховання, які вплинули на формування етнографічних інтересів вченого, згадує у своїй статті А.Чернецький[24] та ін.

У цілому ж, в даному збірнику була фактично відсутня критика на адресу вченого, оскільки специфіка даної праці передбачала зовсім інший формат подачі інформації про З.Кузелі, який характерний для некрологів та інших пам'ятних записок. З іншого боку, характерною особливістю вміщених у збірнику статей про вченого було те, що їх автори були безпосередньо знайомі з З.Кузелею та зберегли світлу пам'ять про нього.

Разом з тим, відсутність критичних оцінок не може применшити значення "Збірника на пошану Зенона Кузелі" як першої і, на сьогодні, однієї з найбільших праць присвячених безпосередньо вченому як видатному представнику українського народу. На особливу увагу заслуговує також робота колективу українських вчених у діаспорі, які змогли впорядкувати та видати подібну збірку.

Якщо ж говорити про історіографію української діаспори в цілому, то незважаючи на порівняно великий матеріал про З.Кузелю, його етнологічна діяльність досить часто залишалася поза увагою вчених. Про тривалий період наукової, освітньої та громадської діяльності З.Кузелі в еміграції, що охоплює двадцять років, можна знайти інформацію в праці В.Маруняка[25], який описав перебування вченого в Австрії, Німеччині та Франції. Окремим аспектом дослідження діяльності З.Кузелі була його участь у студентському русі у Відні, про що залишив інформацію В.Леник[26], а його діяльність як організатора та голови Комісії допомоги українському студентству була частково висвітлена у праці В.Жуковського[27]. Окремі аспекти видавничої діяльності вченого підняли у своїх працях В.Леник[28], А.Животко[29], освітня діяльність З.Кузелі стала предметом дослідження М.Терлецького[30], можна знайти інформацію і про політичні вподобання вченого[31] і т. д. Але оскільки ці аспекти багатогранної діяльності З.Кузелі не є предметом нашого дослідження, ми зосереджуємо свою увагу лише на тих працях, які безпосередньо чи опосередковано торкаються етнологічної діяльності З.Кузелі в НТШ.

У даному контексті слід виділити працю Л.Винара, в якій міститься інформація про наукову співпрацю вченого з НТШ[32]. Але тут ми маємо лише короткі згадки про діяльність З.Кузелі в редакції "Записок НТШ", в яких вчений постає як здібний учень М.Грушевського, який займався написанням рецензій на українознавчі праці[33].

Починаючи з 1982 р. вийшла низка статей племінника З.Кузелі – Р.Смика, в яких у загальних рисах окреслено життєвий та творчий шлях вченого з вказівками на його етнографічні здобутки[34]. У цих статтях, приблизно однакових за змістом, переповідається раніше оприлюднена інформація щодо діяльності З.Кузелі в НТШ як бібліографа етнологічної та антропологічної літератури та говориться про участь вченого в антропологічно-етнографічних експедиціях у Карпати під керівництвом Ф.Вовка та І.Франка[35]. Враховуючи те, що Р.Смик не подає якоїсь нової та оригінальної інформації про З.Кузелі, а лише з періодичністю в кілька років передруковує свої попередні статті, його заслуга полягає більше в популяризації знань про вченого, ніж в дослідженні раніше невідомих фактів з його життя та наукової діяльності.

Подібного роду інформацію про З.Кузелю можна знайти і в англомовному виданні Енциклопедії Українознавства[36], де вміщена стаття під авторством М.Гнатюківського, в якій міститься лише коротка згадка про участь вченого в етнографічних експедиціях НТШ[37].

Окрему розрізнену інформацію про діяльність вченого можна знайти працях присвячених іншим діячам НТШ, а саме: В.Кубійовичу, А.Фіголю[38], а також в загальних нарисах з історії НТШ, які виходили за кордоном[39]. Але в цих виданнях акцентується увага лише на діяльності З.Кузелі в еміграції та практично відсутні будь-які дані щодо його етнографічної діяльності в НТШ до Першої світової війни.

Таким чином, огляд діаспорної літератури, що стосується етнологічної діяльності З.Кузелі в НТШ, свідчить про фрагментарність висвітлення даної проблеми у вказаній групі історіографічних джерел. З усього переліку праць можна виділити лише дві статті Ф.Колесси та Є.Пеленського, які безпосередньо стосуються поставленої нами проблеми. Переважна ж більшість праць торкається дослідження інших проблем, які, в кращому разі, опосередковано пов’язані з діяльністю З.Кузелі в НТШ як етнолога. Ці праці висвітлюють діяльність вченого як мовознавця, бібліографа, громадського діяча, стосуються його освітньої діяльності і т. д. На сьогодні науковці діаспори не змогли видати монографічного дослідження, присвяченого науковій діяльності З.Кузелі в НТШ. Це, на думку Т.Подоляки, було наслідком об’єктивних причин: "несприятливий політичний та соціальний клімат призвів до частих, а головне раптових переїздів родини, що зумовило в свою чергу значні втрати особистого архіву, зміну оточення і т. д."[40].

Разом з тим, лише науковці діаспори постійно тримали в колі своїх наукових інтересів постать З.Кузелі як видатного українського вченого та громадського діяча. Відомості про науковця можна знайти в багатьох діаспорних виданнях починаючи з 20-х рр. XX ст. закінчуючи сьогоденням. Це як окремі згадки про З.Кузелі в рамках загальних праць з історії НТШ, так і спеціальні дослідження присвячені безпосередньо науковим досягненням вченого, в тому числі і етнологічним. Діаспорна історіографія виконувала в радянський час роль суперника в ідеологічній боротьбі радянський вчених з вірними синами своєї вітчизни, а тому дослідження видатних постатей в історії української науки та громадського життя України були пріоритетним напрямком дослідження науковців української діаспори, які відновили діяльність НТШ за кордоном та продовжували наукову діяльність закладену членами цієї організації в попередні роки. Але, звичайно, відновити наукову роботу до попереднього рівня було неможливо, оскільки діаспорні науковці в еміграції були відірвали від джерельної бази і це було слабкою стороною праць даного історіографічного напрямку. І лише із здобуттям Україною незалежності проблема дослідження етнологічної діяльності З.Кузелі та його співпраця з НТШ стала однією із актуальних тем наукових досліджень українських вчених.

---

[1] Коваль В. Заочна освіта // Літопис політики письменства і мистецтва. – 1924. – № 7. – С. 107.

[2] Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 372 с.

[3] Мірчук І. Український Науковий Інститут у Берліні // Сьогочасне й минуле. – 1949. – Ч. I – II – С. 87 – 90.

[4] Янів В. Студентство // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – Т. 3. – С. 965.

[5] Борщак І. Зенон Кузеля // Україна. – Париж, 1952. – Зб. 7.– С. 575 – 578.

[6] Альманах "Молодої України": Спогади про гімназійні гуртки в Бережанах / вступне слово А. Чернецький [А.Чернецький, Л.Цегельський, А.Цурковський, Др. Кузеля та ін.]. – Бережани; Мюнхен; Нью-Йорк, 1954. – 134 с.

[7] Енциклопедія українознавства. Словникова частина [під гол. ред. В.Кубійовича, З.Кузелі] – К., 1995. – Т. 4. – С. 1225.

[8] Проф. д-р Зенон Кузеля як бібліограф // Життя і школа. – 1969. – № 3 – 4. – С. 28 – 31.

[9] Збірник на пошану Зенона Кузелі Праці філологічної та історично-філософічної секції / [за ред. В.Яніва] // Записки НТШ. – 1962. – Т. 169. – 584 с.

[10] Пеленський Є. З.Кузеля – етнограф // Записки НТШ. – 1962. – Т. 169. Збірник на пошану Зенона Кузелі / за ред. В.Янева. – 1962. – С. 77 – 83.

[11] Там само. – С. 79.

[12] Там само. – С. 80.

[13] Там само. – С. 81 – 84.

[14] Янів В. Життьовий шлях Зенона Кузелі / В.Янів // Записки НТШ. – 1962. – Т. 169. Збірник на пошану Зенона Кузелі. – С. 3 – 14.

[15] Там само. – С. 6.

[16] Рудницький Я. З.Кузеля як лексикограф // Записки НТШ. – 1962 – Т. 169. Збірник на пошану Зенона Кузелі. – С. 84 – 88.

[17] Дорошенко В. Проф. д-р З.Кузеля як бібліограф // Там само. – С. 89 – 93.

[18] Кульчицький О. Зенон Кузеля як організатор і голова Комісії Допомоги Українському Студентству // Там само. – С. 63 – 68.

[19] Мірчук І. Зенон Кузеля в Берліні // Там само. – С. 52 – 62.

[20] Маркусь В. Студентські роки великого друга й опікуна студентства / В. Маркусь // Там само. – С. 34 – 36.

[21] Витанович І. Чужинці-приятелі України на шляху наукової й громадської праці Зенона Кузелі // Там само. – С. 22 – 33.

[22] Там само.

[23] Там само. – С. 23.

[24] Чернецький А. Зенон Кузеля і "Молода Україна" // Там само. – С. 17 – 18.

[25] Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. – Мюнхен, 1985. – Т. 1: Роки 1945 – 1951. – 432 с.

[26] Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). – Мюнхен; Львів, 1994. – 182 с.

[27] Жуковський А. Володимир Кубійович – людина і енциклопедист // Шаблій О. Володимир Кубійович [Текст]: енциклопедія життя і творення / Передм. авт. – Париж; Львів, 1996. – С. 579 – 606.

[28] Леник В. Головний редактор "Енциклопедії Українознавства" проф. д-р Володимир Кубійович // Українці на чужині або репортажі з далеких доріг. – Львів, 1994. – С. 298 – 301.

[29] Животко А. Преса // Енциклопедія українознавства. Загальна частина [під гол. ред. В.Кубійовича, З.Кузелі] – К., 1995. – Т. 3. – С. 997.

[30] Терлецький М. Освіта і шкільництво. На еміграції від 1919 до 1950 // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – Т. 3. – С. 953.

[31] Книш З. Б'є дванадцята. Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. [Електронний ресурс] – Торонто, б.р.в. // www.knysh.us.org.ua/bje12/index.html.

[32] Винар Л. М. Грушевський і НТШ. – Мюнхен, 1970. – 112 с.

[33] Там само. – С. 19.

[34] Смик Р. Професор Зенон Кузеля – людина, вчений, громадянин і патріот // Свобода. – Нью-Йорк, 1982. – № 159 (4). – С. 4; його ж. Людина, вчений, громадянин, патріот // Жайвір: Літературно-мистецький історико-краєзнавчий альманах. – 1993. – Спец. вип. – С. 5; його ж. Професор Зенон Кузеля – людина, вчений, громадянин і патріот // Українці в Берліні 1918 – 1945. – Торонто, 1996. – С. 101 – 106; його ж. Професор Зенон Кузеля – людина, вчений, патріот // Кузеля З.Ф. Бойківське весілля в Лавочнім [упоряд. та авт. вступ. ст. У.Скальська]. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 10 – 16.

[35] Смик Р. Професор Зенон Кузеля – людина, вчений, громадянин і патріот // Українці в Берліні 1918 – 1945. – Торонто, 1996. – С. 101 – 106.

[36] Hnatiukivsky M. Kuzelia (Kuzela), Zenon / M.Hnatiukivsky // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, 1988. – Vol. II (G – K) – P. 724 – 725.

[37] Там само. – С. 724.

[38] Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1908 – 1985), Атанас Фіголь (1908 – 1993) [Текст]: наук. зб. / Упоряд. В.Маркусь. – Київ; Нью Йорк; Чікаго: [б. в.]. – 1998. – 252 с.

[39] Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. – Львів; Париж, 2000. – 138 с.

[40] Подоляка Т.А. Народознавча діяльність Зенона Кузелі [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. – Львів, 2009. – Арк. 12.

В статье рассматривается вопрос исследования в диаспорной историографии этнологической деятельности Зенона Кузели в Научном обществе им. Шевченко.

Ключевые слова: Зенон Кузеля, этнология, этнография, фольклористика, историография, Научное общество им. Шевченко.

Article deals with a problem of research in Diaspora historiography of ethnological activity of Zenon Kuzelya in Shevchenko Scientific Society

Key words: Zenon Kuzelya, ethnology, ethnography, historiography, Shevchenko Scientific Society.

Ірина ІГНАТЕНКО
Київ

РОЛЬ ТА ФУНКЦІЇ ЖІНОК ПОХИЛОГО ВІКУ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ: СОЦІОБІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

У статті робиться спроба проаналізувати, як у традиційному українському суспільстві фізіологічні зміни, які відбуваються в жінок похилого віку, змінювали їх повсякденне, обрядове та ритуальне життя.

Ключові слова: жінка, жіноча фізіологія, повсякдення, ритуал, обряд.

Функції, права й обов’язки жінки в українському традиційному суспільстві вже неодноразово привертали увагу етнологів. Серед ряду праць варто виокремити монографії Оксани Кісь[1], Олени Боряк[2] й третій том п’ятитомника "Життєвий цикл людини" присвячений жіноцтву, під ред. Марини Гримич[3]. У цих високоякісних, наукових працях знаходимо різноманітну інформацію про повсякденне й обрядове життя жінки-селянки. Між тим, деякі аспекти жіночого життя є майже не вивченими в українській етнології. До таких, зокрема, належить інтимна сфера: тілесність, сексуальність, репродуктивні функції тощо. Така прогалина у вітчизняній етнології, стимулювала авторку цих рядків розпочати дослідження цього напрямку, внаслідок чого з’явилося ряд публікацій та досліджень на цю тематику[4].

У запропонованій статті, наша увага буде зосереджена на тому, як фізіологічні зміни в жіночому організмі, змінювали повсякденне, обрядове, ритуальне життя жінки похилого віку. Для аналізу цієї теми нами буде застосовано соціобіологічний підхід, адже як справедливо зазначає Марина Гримич "…вся народна культура – це явище соціобіологічне. (…) вік у традиційній культурі довгий час визначався не кількістю років, а рядом фізіологічних й соціальних ознак"[5]. Це твердження є дуже влучним й для категорії жінок, яку досліджуємо, адже, як правило, фізіологічні зміни в жіночому організмі були, поміж інших, найголовнішими критеріями, за якими жінка ставала бабою[6]. Саме із втратою здатності до дітонародження жінка переходила у статус баби: *"Баба – яка раніше не перетсе, як рубашна кончитса (…) Як кончила праться – баба"*[7].

Цікаво, що клімактерій досить часто сприймався селянками як бажаний, адже у ньому вони нібито поверталися у стан, в якому перебували до прокляття Богородицею[8]. Медик й антрополог Юліан Талько-Гринцевич наводить наступні вірування зі Звенигородщини: *"Климактерический период в половой жизни женщины есть весьма желательный, ибо в нем женщина пользуется Божей милостью, проявляющейся в том, что женщина возвращается в состояние, в котором находилась до произнесения над нею клятвы пресвятою Богородицею"*[9]*.* Схожі відомості знаходимо і в архівній праці лікаря та дослідника народної медицини Сергія Верхратського: *"Клімактерій побожними селянками вважався часом дуже бажаним: жінка повертається в стан до божого прокляття"*[10].

З іншого боку, люди розуміли, що місячні – нормальний і природний вияв жіночої фізіології[11], і саме вони підтримують у жінці життєву силу та енергію: *"Сколько от переться жінка – сталько дужа"*[12]. Принагідно зазначимо, що такі вірування були притаманні й іншим слов’янам, зокрема росіянам: *"Лет уже тридцать не ношу на себе, силы и нет"*[13].

Важливо підкреслити, що перехід у "чистий" стан надавав жінці похилого віку певних можливостей, а з іншого – накладав певні заборони. Зокрема, одна з них полягала у припиненні статевого життя. Навіть спати разом діду й бабі вважалося за сором: *"Доки живуть зі собою, доти сплять разом, але дід і баба не сплять вже зі собою вкупі. Навіть не дуже то вже старі люди, а не хотять цього дива знать… Люди кажуть "руки помито" – себто, вже годі і не буде береміння"*[14].

© Ігнатенко Ірина

Припинення "цвіту", а внаслідок цього й утрата репродуктивної здатності, можливості народити дитину, ймовірно, виключали інтимні стосунки, які могли вважатися вже непотрібними. Це може свідчити про погляд на сексуальне життя як другорядне порівняно з його репродуктивною спрямованістю.

Пройшовши "правильно", з допомогою ритуалу, усі етапи життєвого циклу, жінка похилого віку наприкінці свого життя здобувала низку привілеїв. Зокрема, саме "баба" отримувала право здійснювати моральну цензуру та за потреби навіть проводити обстеження. Так, *"…когда станет известным, что какая-либо девушка утратила свою честь, две или более степенные (пожилые) женщины приходят к ней и, объявив ей в вину, тут-же "скрывают" ее, т. е. повязывают голову по-замужнему"*[15].

До того ж саме жінки похилого віку могли займатися повивальною справою. Цікаво, що однією з головних вимог до повитухи, поміж інших[16], була відсутність місячних: *"Колись як баба стірається, то баба ніколи не буде приймати. Колись закон – як стірається, вона не годиться"*[17]. Така вимога була пов'язана з народним переконанням про те, що діти, яких прийняла "нечиста" баба, будуть золотушними[18], а в дівчаток довго не буде місячних[19].

Принагідно зазначимо, що під "чистотою" повитухи розумілася і відсутність контактів з покійними – їй суворо заборонялось обмивати їх. Така пересторога була пов'язана з острахом, що контакт повитухи з мертвим може бути фатальним для немовляти[20].

Між тим, у поховальній обрядовості українців головну роль виконували саме жінки похилого віку. Більше того, це була їх монополія – жінки фертильного віку не обмивали покійників, не відбували нічних читань молитов при покійному тощо[21].

Жінки у яких йшли місячні, йдучи на похорон, мали, з одного боку, "не осквернити" самого покійника, адже в цей період жінка вважалася "*…гразна, а то, щитай, [мрець] – шо вже ангел..."*[22]. *Водночас* вони мали захистити за допомогою різноманітних оберегів (червоний пояс, металева річ, жито тощо) й себе. У зворотному випадку це загрожувало тим, що місячні не припиняться до кінця життя[23]. Отже, "чистота" давала жінці "дозвіл" на контактування з потойбічним світом. Лімінальний статус баби ніби робив її медіатором поміж тим і цим світами.

На підтвердження цієї думки варто нагадати ще одну заборону, яка знімалася щодо жінки похилого віку, – це можливість займатися лікуванням, знахарством (чоловіки не мали жорсткого обмеження у віці при практикуванні народної медицини), "*коли … нема в неї менструації, вона вже баба, от тоді помоч*"[24], бо тоді "*Бог ей прощает"*[25].

Цікаво, що такі вірування побутують і нині. Зокрема на Поліссі переконані, що лікувати жінці можна лише тоді, коли вона "*не стірається*", тобто вже не має місячних, бо в зворотному випадку "*воно грішно й воно не помогає*"[26]. Саме тому традиційно молоді жінки не могли займатися лікуванням, як і повивальним ремеслом. Лише перейшовши у статус баби, вони здобували право вести медичну та родопомічну діяльність.

Те саме стосується певних обрядів, зокрема, "вигнання" пошесних хвороб[27], ткання обрядового полотна[28], а також деяких родинно сімейно-родинних обрядів[29].

Принагідно зазначимо, що до "чистих" жінок відносили також малих дівчаток, які ще не досягли статевої зрілості, та дорослих цнотливих дівчат. "Чистота" перших пояснювалася їх непорочністю, других – відсутністю статевого життя[30]. Інколи до цієї категорії зараховували й удів[31]. Молоді заміжні жінки не брали участі в обрядах, зазначених вище, бо вважалися "нечистими" й були змушені обмежувати свою соціальну та господарську діяльність[32].

Отже, менопауза переводила жінку до розряду "чистих" і давала змогу виконувати сакральні, магічні обряди, які потребували ритуальної чистоти.

Як бачимо з наведених фактів та свідчень, у традиційній народній культурі українців соціальний статус жінки похилого віку був досить високим. Припинення репродуктивної функції переводило жінку в статус "чистої", що надавало їй нових можливостей та привілеїв. Зокрема, жінка похилого віку могла займатися повивальним ремеслом, лікуванням, брати участь у родинних та магічних обрядах, які потребували ритуальної чистоти. Саме баба ставала моральним цензором, ініціатором чи виконавцем каральних дій, спрямованих проти порушниць моральних, гендерних, поведінкових та інших приписів тогочасного суспільства[33]. Щоправда, на жінок похилого віку накладалися й певні заборони. Зокрема, за народною мораллю, жінці на схилі років не дозволялося вести статеве життя, адже цим вона нібито "забруднювала" свою "чистоту". З огляду на це бабі вважалося за непристойне навіть спати поруч із дідом.

Завдяки своєму поважному статусу в сільському соціумі та громадському житті жінки похилого віку мали значний вплив на формування морально-етичних та поведінкових норм. Щоправда, такі привілеї давалися жінці не лише через її похилий вік та втрату здатності до народження дітей. Щоб досягти вагомого суспільного становища, жінка упродовж свого життя сама мала реалізувати ті основні соціальні функції та гендерні норми тогочасного суспільства, які покладалися на осіб її статі, – заміжжя, материнство, вдале господарювання.

---

[1] Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). – Львів, 2008. – 272 с.

[2] Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К., 2009. – 400 с.

[3] Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. (Далі – Народна культура українців) / [наук. ред. М.Гримич] – К., 2012. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – 2012.

[4] Ігнатенко І. Народні ембріологічні уявлення українців // Народна культура українців – К., 2008. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 3 – 12; її ж Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 5 – 19; її ж Дошлюбне спілкування української молоді // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 40 – 55; її ж. Жіноче тіло у дослідженнях етнографів середини XIX – початку XX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія (далі – Вісник). – Вип. 107. – К., 2011. – С. 16 – 18; її ж Жіноче тіло в сучасних культурно-антропологічних дослідженнях етнологів України й Росії // Вісник. – Вип. 108. – К., 2011. – С. 20 – 22; її ж "Любострасні" хвороби: погляди на етіологію та лікування методами народної медицини // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.: – К., 2011. – Вип. № 35. – С. 105 – 110; її ж. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти // Народна культура українців – К., 2012. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – 2012. – С. 244 – 257; її ж З дівчини – в жінку: обряд "комори" та символіка дівочої цноти в українському весільному ритуалі // Народна культура українців. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. К., – 2012. – С. 192 – 202.

[5] Гримич М. Вступне слово наукового редактора // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 4.

[6] Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 186.

[7] Там само.

[8] Ігнатенко І. Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі. – С. 8.

[9] Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – С. 18 – 19.

[10] Верхратський С.А. Український медичний фольклор // Рукоп. фонди Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (далі – РФ ІМФЕ). – Ф. 14-3. – Од. зб. 452. – Арк. 71.

[11] Ігнатенко І. Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі. – С. 9.

[12] Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 186.

[13] Мазалова Н.Е. Состав человеческий: человек в традиционных представлениях русских. – СПб., 2001.– С. 133.

[14] Гр(ушевський) Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / Обробив З.Кузеля // Матеріали до україно-руської етнології. – Т. 8. – Львів, 1906. – С. 83.

[15] Нос С. Покрытка // Киевская Старина. – 1882. – Т. 1. – С. 427 – 428.

[16] Ще здавна склалася традиція, за якою "бабити" могли лише ті жінки похилого віку, які самі народжували та мали дітей: Высоцкий Н.О. Роль женщины в истории нашей народной медицины. – Казань, 1908. – С. 18.

[17] Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – С. 130.

[18] Верхратський І. Український медичний фольклор. – Арк. 32.

[19] Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции. – М., 2001. – С. 70.

[20] Там само.

[21] Детальніше див.: Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди – Львів, 2007. – 352 с.; Сушко В.А. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX – XXI ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2007.

[22] Запис. автором у с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. під час етнографічної практики магістрів-етнологів // Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

[23] Кісь О. Полісся 1998: Етнографічні матеріали з Полісся (Київська обл.), записані у липні 1998 р. // Архів Інституту Народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 454. – Арк. 106.

[24] Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 1. Київське Полісся. – Львів, 1997 – С. 213.

[25] Шамровский А. Статистическое описание Бобровицкой дачи // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 277.

[26] Колодюк І. Народна медицина у традиційній культурі українців Полісся (остання чверть XX – початок XXI ст.). – К., 2006. – С. 52.

[27] Ігнатенко (Колодюк) Ірина. Приховані магічні коди у практиці "вигнання" холери // Запис. іст. ф-ту Одес. нац. ун-ту ім. І.І.Мечникова. – Вип. 19. – Одеса, 2008. – С. 27 – 28.

[28] Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.) – К., 1997. – С. 134.

[29] Боряк О. Сільська баба-сповитуха в статусі родопомочниці // Вісн. Львів. ун-ту. – Львів, 2000. – Вип. 35 – 36. – С. 441 – 445. – (Сер. "Історична").

[30] Кабакова Г.И. Девушка // Славянские древности. – М., 1999. – Т. 2. – С. 38.

[31] Гура А.В., Кабакова Г.И. Вдовство // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – С. 296.

[32] Беньковский І. Народный взгляд на "нечистую" женщину // Киев. старина. – 1899. – № 6. – С. 128 – 131.

[33] Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 189.

В статье предпринята попытка проанализировать, как в традиционном украинском обществе физиологические изменения, которые происходят у женщин пожилого возраста, влияли на их повседневную, обрядовую и ритуальную жизнь.

Ключевые слова: женщина, женская физиология, повседневность, ритуал, обряд.

The article is intended to analyze how the physiological changes of eldery women affect their everyday life, ritual and cult activities in the traditional Ukrainian society.

Key words: woman, woman physiology, everyday life, ritual, cult.

Григорій САВЧЕНКО
Київ

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІЙСЬКОВИХ ОРГАНІВ У РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ В 1917 році

У статті розглядаються питання створення та діяльності в російській армії міжнаціональних органів, їх позиція щодо політичних змін в державі, ставлення до проведення націоналізації військових частин.

Ключові слова: національності, російська армія, солдати, офіцери, об'єднання, національний блок, комітет.

Лютнева революція 1917 року в Росії дала потужний поштовх розвитку національних рухів. В епіцентрі революційних подій знаходилася і російська армія. В армійських частинах, з'єднаннях, на фронтах і в тилових гарнізонах постали численні національні військові організації, які обстоювали право націй на самовизначення, добивалися націоналізації військових частин, опікувалися її проведенням. Непоодинокими були випадки створення міжнаціональних військових органів, які координували національну роботу в армії.

Заявлена проблема не знайшла висвітлення як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Окремі вкраплення про міжнаціональні органи, які діяли в російські армії, знаходимо в дослідженнях М.Френкіна[1]. Цим практично і обмежується інформація про таку важливу форму співпраці військовиків різних національностей в 1917 році.

Між тим, вивчення питання діяльності міжнаціональних органів у російській армії в 1917 році із залученням нового масиву джерел дозволяє розширити уяви про розвиток національно-визвольного руху, його перебіг.

Військове міністерство повідомляло (12.04. 1917 р.) у Ставку Верховного Головнокомандування про "велику кількість клопотань не тільки української, але й єврейської, естонської, литовської і інших народностей і племен, які населяють Російську державу" з проханням дозволити їм формувати національні частини[2].

Генерал А.Денікін класифікував цей процес як прояв "... відцентрового прагнення окраїн і, поряд з цим, прагнення до націоналізації, тобто, розчленування армії". Він наголошував: "Заговорили раптом всі мови: литовці, естонці, грузини, білоруси, малороси, мусульмани – вимагаючи проголошення "самовизначення" – від культурно-національної автономії до повної незалежності включно, а головне – негайного формування окремих військ"[3].

У частинах російської армії за прикладом загальноармійських комітетів самочинно створювалися національні військові організації. На початку червня 1917 року за легалізацію національних комітетів у всій армії висловився командуючий Західним фронтом генерал В.Гурко. Генерал С.Марков, начальник штабу Південно-Західного фронту, телеграфував (16.06. 1917 р.) черговому генералу Ставки, що "питання комітетів (національних – С.Г.) не дозволене, а дозволити його необхідно терміново"[4].

З самого початку створення національних органів спостерігається тенденція до об'єднання їх зусиль щодо проведення національної роботи у війську, націоналізації окремих частин. Першими про потребу спільних дій заявили воїни-українці. На 2-му українському з'їзді району XII армії (Північний фронт) 674 делегати, які представляли 110 тисяч українців, звернули увагу (06.06. 1917 р.) на важливість міжнаціональних стосунків і дали "наказ Українському виконавчому комітетові XII армії, щоб він підтримав ідею формування федеративного органу району XII армії для рішучої боротьби з анархією і контрреволюцією"[5]. З'їзд визнав за необхідне підтримувати національний блок – "кожен українець, де б він не був, обов'язково вживатиме

© Савченко Григорій

всі ті засоби, аби увійти в згоду з товаришами та організаціями інших націй, а де буде змога то й заснування національного блоку"[6]. Міркування українців виявилися достатньо дієвими. Через декілька днів на засіданні ради солдатських депутатів XII армії було прийнято рішення про "надання військовим національним організаціям права посилки представників з дорадчим голосом у виконавчий комітет ради солдатських депутатів XII армії"[7].

Намагання об'єднатися, зокрема з українцями, демонстрували представники військових різних національностей. Так, Київське естонське товариство взаємодопомоги повідомило 20 липня 1917 року Українську Центральну Раду, що на об'єднаному засіданні з Союзом естів-воїнів було одноголосно ухвалено про підтримку на виборах у міську думу списку кандидатів від українських есерів і соціал-демократів[8]. На фронті грузинський комітет 28 корпусу звернувся до української корпусної ради з пропозицією укласти союз між грузинами і українцями на „соціально-федеративному полі". Збори української ради 28 корпусу (18.09 1917) доручили президії ради "визначити напрямки і дійти згоди з іншими національними комітетами в корпусі, які співчувають федеративному ладу"[9]. Отже, ініціатива воїнів-грузинів зусиллями української організації набрала загальнокорпусного масштабу.

Суттєво вплинув на консолідацію національних сил у російській армії заколот генерала Корнілова. Учасники об'єднаного засідання керівних національних органів 10 армії (Український військовий комітет, Вірменський виконавчий комітет, Правління союзу поляків, Центральний комітет мусульман) класифікували корніловський виступ як авантюрний і закликали "… ще тісніше згуртуватися навколо виборних комітетів, щоб на перший поклик їх на випадок появи контрреволюції виступити на захист інтересів свободи і для боротьби за національне самовизначення"[10].

Українські організації Севастополя звернулися (25.08. 1917р.) до моряків-чорноморців з закликом підтримати відозву, випущену об'єднаним комітетом усіх неукраїнських революційних організацій. У ній висловлювалася надія, що українці підтримують зусилля демократії в боротьбі з контрреволюцією[11].

В армійських частинах відчувалося не просто бажання військовиків представників різних націй підтримувати один одного, а й спостерігалося намагання зібрати національні сили воєдино. Прикладом такого єднання може служити створення федеративного національного блоку XII армії, який остаточно склався з демократичних національних організацій в ході боротьби з корніловщиною. До блоку увійшли український, литовський, мусульманський та естонський армійські комітети. Блок повів рішучу боротьбу з контрреволюцією. Він видав відозву, в якій заявляв про застосування військової сили в разі невиконання його розпоряджень. Під контроль, у тому числі і національних сил, було взято пошту, телеграф, залізниці. У контакті з іншими інституціями блок "взагалі багато зробив в ліквідації корніловщини"[12].

Важливим етапом у гуртуванні військових різних національностей стало проведення у Києві з'їзду поневолених народів Росії (8 – 15.09. 1917 р.). В ухвалах з'їзду виключна увага зверталася на роботу військових революційно-демократичних організацій. Вони мали відігравати головну роль у створенні національних частин. "Тільки націоналізація російського війська під керівництвом революційно-демократичних національних організацій та відповідне упорядкування тилу при участі тих самих організацій може піднести здатність держави до самооборони та наблизити досягнення почесного миру", – підкреслювали посланці багатьох народів Росії[13]. Перша сесія Ради народів (24 – 27.10. 1917 р.), яка була створена на з'їзді, ухвалила "утворити початковий гурт з Українського військового комітету та місцевих військових національних організацій для скликання конференції представників національних військових частин"[14].

Для національних організацій об'єднання не було самоціллю, а мало служити важелем реального впливу на національне життя у військових частинах. На думку об'єднаного засідання національних комітетів IX армії (02.09. 1917 р.), це можна було б здійснити, ввійшовши в склад армійського комітету. У резолюції, виробленій національними комітетами підкреслювалося: "… бажано мати представників національних організацій в армкомітеті з правом вирішального голосу, для узгодження діяльності армійських організацій і більш повного задоволення нужд і потреб окремих національностей, які входять в склад армії". Проте, вище військове командування не санкціонувало входження в комітет представників, делегованих тими чи іншими національними органами[15].

Одначе, активізація діяльності національних військових органів наштовхнулася на спротив загальновійськових комітетів. Функціонування національних комітетів, паралельно із загальновійськовими, порушувало „демократичне життя" російської армії, яке вже стало звичним в умовах революційного часу. Загальноармійські комітети, як правило, не були готові і відмовлялися від конструктивної співпраці з національними організаціями, вбачаючи в їх діяльності посягання на свої права як єдиного представницького демократичного армійського органу. Підштовхувала до об'єднання національних сил в російській армії також і позиція вищого військового командування, яке ніяк не хотіло зрівняти в правах національні органи із загальновійськовими комітетами. У кращому випадку, на його думку, вони могли ввійти в склад таких комітетів як культурно-просвітні секції.

Ситуацію, яка склалась у військах з цього приводу в жовтні 1917 року, ілюструє листування українських організацій 9 армії зі штабом армії, Ставкою Верховного Головнокомандування і військовим міністерством. Командуючий 9 армією відмовив (21.10. 1917 р.) українській армійській раді в коштах для ведення роботи. Відмова вмотивовулася відсутністю закону про національні організації, а також тим, що українці в армії складали меншість – одну третину особового складу[16]. Поділяв думку командарма і армійський комісар Тимчасового уряду. Він зазначав (22.10.1917 р.), що "… всі національні організації до вирішення питання в законодавчому порядку є приватною справою, а тому правами, які присвоєні загальновійськовим комітетам користуваться не можуть"[17]. Ясність у позицію військової владної вертикалі вносить телеграма з Ставки (23.10. 1917 р.), в якій доводилося до відома повідомлення політичного управління військового міністерства: "… 1) на днях вийде положення про національні секції при загальновійськових комітетах; 2) затверджені в даний час розроблені місцевими з'їздами паралельні національні організації зовсім неможливі"[18]. Таким чином, військове командування, заявляючи про відсутність різноманітних положень, намагалося зберегти реальну владу в руках, хоча й нетерпимих ним, загальновійськових комітетів. Таке ставлення стосувалася не лише українських, а й інших національних органів, які поступово налагоджували свою роботу. Світло на сутність протидії військових властей проливає чергова телеграма в 9 армію (31.10. 1917 р.) політичного управління військового міністерства. Варто наголосити, що торкалася вона частин, які були визначені для націоналізації і проводили її. Навіть у таких військових одиницях національним органам відводилася роль виключно культурно-просвітня, щоправда, з "національно-організаційними" елементами. У телеграмі наголошувалося: "В частинах, які націоналізуються, національні комітети залишаються виконавчими органами, які відають культурно-просвітніми та національно-організаційними завданнями при громадських комітетах аж до переобрання загальновійськових комітетів на засадах загального, рівного виборчого права"[19]. За таких обставин національні військові органи і організації, ставши на шлях міжнаціонального об'єднання, могли сподіватися на вагомість і значення. Зважаючи на широкий розмах українського військового руху, українські військові органи складали ядро для створення міжнаціональних керівних органів у війську.

Ідеї створення міжнаціональних органів не були виключно прерогативою вищої ланки керівництва українським національним рухом у військах. Український з'їзд 32 корпусу (29.09. – 01.10. 1917) у своїй резолюції підтримав пропозицію українців 420 Сердобського піхотного полку про створення міжнаціонального блоку з воїнами-татарами і закликав інші народи до порозуміння і блокування "в справі єдиної мети – федеративної демократичної республіки"[20].

Прагнення відстоювання національних інтересів представникам різних національностей охопило всі фронти. Для кращого проведення в життя націоналізації військ на Кавказькому фронті військові союзи українців, грузин, вірмен створили у жовтні 1917 року "Раду національностей", яка розглядала питання щодо утворенню національних військових частин. Рада виконувала не тільки роль координуючого органу, а й брала на себе вирішення різних питань національного життя. Для розв'язання поточних завдань націоналізації військ при Раді був заснований "Комітет по націоналізації військ на Кавказі". Кожний національний союз надсилав до нього двох своїх представників. Комітет розглядав питання національного життя військових і вносив пропозиції на розгляд Ради. Усі ухвали, затверджені нею, мали проводитися в життя комісаром Тимчасового уряду на Кавказькому фронті. На вимогу представників військових різних національностей комісар брав участь у засіданнях Ради та Комітету[21]. Таким чином, спільними зусиллями національних організацій комісар Тимчасового уряду втягувався у вирішення нагальних проблем національних рухів, що надавало прийнятим рішенням відтінку державної політики.

Національно-федеративні комітети у військових частинах діяли відповідно задекларованим завданням. Боротьба за рівність націй було одним із них. Це проявлялося, насамперед, у тому, що керували національно-федеративними органами представники різних національностей. Так, національно-федеративним комітетом 9 армії керував вірменин поручник Мелік-Арутюнянц[22]. Зазначимо, що прошарок воїнів-вірмен, у порівнянні з іншими національностями, в армії був незначним. Ймовірно, національно-федеративний комітет саме таким підходом до вирішення кадрових проблем ставив врівень усі нації, які були представлені в ньому.

Для національних організацій об'єднання не було самоціллю, а мало служити важелем реального впливу на національне життя у військах. Вони обирали найбільш оптимальні шляхи. На думку об'єднаного засідання національних комітетів IX армії (02.09. 1917 р.), це можна було б здійснити, ввійшовши в склад армійського комітету. В резолюції, виробленій національними комітетами підкреслювалося: "... бажано мати представників національних організацій в армкомітеті з правом вирішального голосу, для узгодження діяльності армійських організацій і більш повного задоволення нужд і потреб окремих національностей, які входять в склад армії". Проте вище військове командування не санкціонувало входження в комітет[23].

За таких умов єдиним виходом було створення міжнаціональних організацій. Оскільки український військовий рух, порівняно з іншими національностями, набрав найбільшого розмаху, то саме українські військові організації стали ядром для створення армійських міжнаціональних органів. Так, наприклад, українська дивізійна рада 78 дивізії 9 армії розіслала в частини дивізії оповіщення (21.11. 1917 р.) про "... правомочність рішень полкових рад з представниками інших національностей"[24]. Таким чином було знайдено рішення для консолідації міжнаціональних сил на Румунському фронті.

Після більшовицького перевороту в Петрограді спостерігалося поглиблення процесу блокування національних сил. Петроградські політичні події обмірковувалися (01.11. 1917) на об'єднаному засіданні українського, естонського, литовського, мусульманського, польського та білоруського виконавчих комітетів 12 армії Північного фронту. Зібрання, зокрема, вимагало від більшовицької влади "... негайно націоналізувати військо в тилу і на фронті" та припинити війну "… на висловлених Совітами умовах шляхом оголошення перемирря, умов миру кожної від держави і визнання за кожною зацікавленою нацією права на участь у мировому конгресі". Національний блок заявив, що домагатиметься виконання вимог усіма засобами, включаючи революційні виступи[25].

Встановлювалися контакти з новоствореними та вже існуючими національними організаціями. З утворенням у Севастополі в листопаді 1917 року російської національної організації "Вече" українці лінійного корабля "Воля" направили їй вітання. Вони писали: "Вітаємо наших товаришів і братів великоросів, а також всі нації, які населяють велику землю Руську і сподіваємося, що тільки таким шляхом ми всі вийдемо на широкий шлях вільного життя"[26]. Проте українізація команд кораблів Чорноморського флоту викликала бурхливий протест, зокрема великоросів. Після підняття українського прапору на крейсері "Пам'ять Меркурія" частина команди зійшла з корабля. У своєму протесті, направленому командуючому флотом контр-адміралу О.Немітцу, вони заявляли: "МИ, ВЕЛИКОРОСИ та інші нації не співчуваючі цьому насильному підняттю, протестуючи покидаємо з біллю в серці бойовий крейсер"[27].

Українські Ради, прихильно ставлячись до створення міжнаціональних органів, з настороженістю сприймали діяльність революційних комітетів. На пропозицію ревкому 9 армії створити дивізійний ревком у 78 дивізії з 3 росіян та 3 українців (дивізійний комітет намагався включити в його склад ще й одного представника від штабу дивізії) українська дивізійна рада (13.11. 1917 р.) відповіла відмовою. На думку українського керівництва, у разі прийняття такого рішення буде закладений тільки дивізійний ревком[28].

Умови, в які потрапила армія після жовтневих подій в Петрограді, серйозно вплинули на її стан. Деморалізація, втрата централізованого керівництва, ідеї найскорішої демобілізації сприяли поширенню безчинств військових у містах дислокації в прифронтовій смузі. На першій сесії Ради народів (24 – 27.10. 1917 р.) прозвучало звернення до національних військових організацій з проханням взяти під охорону місцеву людність[29]. Одним із перших на звернення відгукнувся національний блок 12 армії. Голова армійського національного блоку Ліскун надіслав (30.11. 1917р.) у національні комітети армії і фронтів з телеграму такого змісту: "Нацблок 12 армії ухвалив створити комісії при армії і ставці (по представнику від нації) для керівництва охорони національними полками місцевого населення від грабежу і реквізицій. Блок просить сприяння від ради народів Росії, Ставки і всіх армій в створенні таких комісій при арміях і ставці в зв'язку з частими грабежами"[30]. Таким чином, міжнаціональні органи покладали завдання на збереження спокою у прифронтовій смузі на національні частини. Подібні дії, окрім стабілізації обстановки, приносили суттєві дивіденди національним формуванням в очах місцевого населення.

Об'єднані національні військові організації найбільше турбувало вирішення новою владою питання права націй на самовизначення. Своє ставлення до політики більшовицького уряду з національного питання висловив національний блок 1-ї армії. У нього входили військові поляки, українці, естонці, а також представники російського козацтва. У телеграмі, відправленій блоком (10.12. 1917 р.) на всі фронти і у військові округи, повідомлялося, що, "... обговоривши ставлення, так званої "ради народних комісарів", до самовизначення націй і, зокрема, до нас – організацій в арміях, з обуренням протестуємо проти насилля над національною самодіяльністю і заявляємо, що він (національний блок армії – С.Г.) не визнає влади купки політичних авантюристів, які узурпували владу народу і знущаються над свободами, здобутими революцією". Таким чином, національний блок 1-ї армії негативно оцінив загалом політику більшовицького уряду[31].

Негативний відгук у багатьох частинах, які складалися з представників різних національностей, знайшов ультиматум РНК Українській Центральній Раді. У одній з резолюцій зборів солдатів на Північному фронті відзначалося, що "… українці, великороси, поляки, довідавшись про видання воєнно-революційним комітетом наказу о посилці війська в Кійов проти УЦР протестуємо проти такіх большевитських анархічних замірів"[32]. На наш погляд, стильові особливості, правопис резолюції засвідчують, що це була самостійна творчість солдатських мас, а не виконання якихось вказівок. Так вони оцінювали перебіг подій. Важливою з цього приводу є думка виконуючого обов'язки Головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала Стогова. 6 грудня генерал, інформуючи Ставку про становище на фронті, наголошував: "Вважаю, що з введенням в російській армії політики, претендувать на те, щоб усі частини цієї армії думали однаково, не доводиться, та окрім цього, не можна не зважати на те, що у нас окрім частин змішаного національного складу є і частини чисто національні…"[33].

Події в Ставці російської армії в Могилеві, вбивство головнокомандуючого М.Духоніна викликало бурю протестів у військах. Діячів національного руху, військових різних національностей турбувала лінія, яку проводив більшовицький головнокомандуючий Криленко, на згортання націоналізації армії, його відверта ворожість до національних військових формувань. Національний блок 1-ї армії у своєму зверненні до всіх військ (10.XII. 1917 р.) дав досить вичерпну характеристику його особі та його діянням. Блок вказував: "... пане Криленко, не зваблюйте нікого своїми улесливими словами про братську любов і запевненнями про додержання вами святих завітів свободи, рівності і братства, ми знаємо, що за ними ховається ваша брудна рука узурпатора прав народів, руйнівника загального чесного миру, могильщика загальної свободи, ката революції.

Ви проливаєте море братської неповинної крові, нацькованих Вами один на одного народів. Нехай же стануть перед вами сотні – тисячі тіней загиблих у безросудній братській бойні людей. Не нам, а царським катам і опричникам подайте свою руку. Серед них вас чекає достойне місце"[34]. Додавати щось до цієї емоційної характеристики важко. Варто лише наголосити наскільки правдиво у ній вловлювалася суть моменту і промовисто передбачалися перспективи майбутнього нагнітання міжнаціональної ворожнечі.

Українські організації в російській армії з особливим занепокоєнням слідкували за перебігом подій. У грудні 1917 року відбувся український з'їзд 7 армії. При обговоренні політичного моменту делегатами з'їзду влада Ради Народних Комісарів класифікувалася як "влада Великоруська". Вони заявляли, що Військово-революційні комітети, їх комісари переконані більшовиками про панування в Україні контрреволюції, а це призводить до нацьковування однієї нації на другу. Такі критерії в управлінні армією, на їх думку, вели до повного розвалу армії. Задля нормалізації становища армії в цілому, виключення міжнаціональних суперечок делегати вирішили, що армією має командувати український командуючий. У своїй роботі командарм мав відповідати перед федеративно-національним комісаріатом, який засновувався при штабі армії. Для його створення було запропоновано терміново скликати армійські з'їзди всіх національностей. На них мали обрати національних комісарів, які б і склали власне федеративно-національний комітет. Телеграфно про таке рішення і пропозиції український з'їзд 7 армії повідомив частини армії, а також верховне головнокомандування[35].

Вищі українські державні органи також намагалися долучитися до розв'язання міжнаціональних проблем. У грудні 1917 року активізувалася співпраця українців із воїнами-мусульманами. Контакти відбувалися як на фронті, так і в тилу з мусульманськими військовими радами і комітетами (шуро). Наказом по Генеральному секретарству військових справ (10.12. 1917 р.) при ньому був створений мусульманський комісаріат, який мав направляти солдатів і офіцерів мусульман до мусульманських частин. Командуванню запасних частин наказувалося не чинити ніяких перепон переводам мусульман в окремі сотні і команди[36].

Таким чином, можна констатувати, що українські військові шукали і, що ще більш важливо, пропонували реальні шляхи для подолання міжнаціонального розбрату. Такий підхід не просто засвідчував рівень усвідомлення в українських військових важливості моменту, а й ставив їх в епіцентр національного життя в армійському середовищі.

У грудні 1917 року спостерігалося намагання українських армійських військових органів ввійти в контакт з міжнаціональними органами інших армій. Так, 23 грудня 1917 року член української Ради 9 армії Лобань був делегований в національно-федеративний комітет 1-ї армії для координації спільних дій у справі націоналізації військ[37]. Під час виборів до Установчих зборів українці у військах продовжували тісну співпрацю з національними організаціями. Зокрема, список № 4 по виборчому округу Північного фронту був запропонований Українською партією соціалістів-революціонерів і національно-соціалістичними організаціями мусульман[38]. Звичайно, у цьому випадку йшло блокування, перш за все, на ідеологічних засадах, але факт спільного вирішення передвиборчих завдань засвідчував тривалу співпрацю українців і представників мусульманських народів

З часом, в умовах прискорення формування однорідних національних військових частин, поле діяльності національно-федеративних комітетів звужувалося. Так, по військах 9 армії у двадцятих числах січня 1918 року було оголошено наказ такого змісту: "З огляду на те, що в склад 9 армії входять виключно українські частини – федеративно-національний комітет касується"[39]. У цей же час припиняють діяльність міжнаціональні органи і в інших з'єднаннях.

Таким чином, створення та діяльність міжнаціональних органів, участь у них українців-військових сприяла поширенню та поглибленню національних рухів, їх консолідації. Загалом вони дали можливість прискорити і зробити ефективнішим процес націоналізації, зокрема українізації, російської армії.

---

[1] Френкин М.С. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 г. – март 1918 г. Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов. – М., 1965. – 365 с.; його ж. Русская армия и революция. 1917 – 1918. – Мюнхен, 1978. – 749 с.

[2] Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 2003. – Оп. 2.– Д. 1034. – Л. 113.

[3] Деникин А.И. Очерки русской смуты. Крушения власти и армии (февраль, сентябрь 1917 г.). – М., 1991. – С. 383.

[4] РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 693. – Л. 63.

[5] Рижский фронт. Орган армейского комитета XII армии, Искосола. – 1917. – 8 июля.

[6] Український голос. – 1917. – 17 липня.

[7] Рижский фронт. – 1917. – 13 июля.

[8] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2.

[9] Там само. – Ф. 4097. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 34, 36; Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 210 зв.

[10] Цит. за: Тагиров И.Р. Солдаты-татары и башкиры в борьбе за власть Советов // Революционное движение в русской армии в 1917 году. – М., 1981. – С.243.

[11] Российский государственный архив Военно-Морского Флота (далі – РГА ВМФ). – Ф. 609. – Оп. 2. – Д. 931. – Л. 196.

[12] Вістник Українського військового генерального комітету. – 1917. – 15 вересня.

[13] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. – К., 1996. – С. 310.

[14] Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – 23 листопада.

[15] ЦДАВО. – Ф 4078. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 107.

[16] Там само. – Арк. 244.

[17] Там само. – Арк. 245.

[18] Там само. – Арк. 255.

[19] Там само. – Арк. 264.

[20] Там само, – Ф. 4094. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк 39.

[21] Вільне життя. – 1917. – 19 жовтня.

[22] ЦДАВО. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 117.

[23] Там само. – Спр. 3. – Арк. 107.

[24] Там само. – Спр. 4. – Арк. 43.

[25] Український голос. – 1917. – 5 листопада

[26] Вольный Юг. Ежедневная общественно-литературная газета, издаваемая Севастопольским комитетом партии социалистов-революционеров – 1917. – 19 ноября.

[27] РГА ВМФ. – Ф. Р – 183. – Оп. 1. – Д. 46. – Л. 85.

[28] ЦДАВО. – Ф. 4090. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

[29] Там само.

[30] Там само. – Ф. 4097. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 66.

[31] Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1 – Спр. 51. – Арк. 3.

[32] Там само. – Ф. 1076. – Оп.2. – Спр.9. – Арк. 10.

[33] РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 683. – Л. 90.

[34] ЦДАВО. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3.

[35] Там само. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 2.

[36] Там само. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 8.

[37] Там само. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 55.

[38] Рижский фронт. – 1917. – 28 октября.

[39] ЦДАВО. – Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 59.

В статье рассматриваются вопросы образования и деятельности в российской армии межнациональных органов, их позиция в отношении политических изменений в государстве, отношение к проведению национализации воинских частей.

Ключевые слова: национальности, российская армия, солдаты, офицеры, объединение, национальный блок, комитет.

In the article the problems of formation and activity of international institutions in the Russian army, their position in regard to political changes in the state, attitude toward realization of nationalization of military units are examined.

Keywords: nationalities, Russian army, soldiers, officers, association, national block, committee.

Наталія КУЗІНА
Київ

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ "ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА"

В статті розглянуто прояви політики асиміляції українства в системі освіти в Російській та Австро-Угорській імперіях на початку ХХ ст. на основі дослідження публікацій "Літературно-наукового вісника".

Ключові слова: національна самосвідомість, народна школа, українська мова, русифікація, полонізація.

Важливу роль у процесі формування нації в умовах відсутності політичного суверенітету відігравали мова, література, фольклор, як фактори збереження й розвитку національної самосвідомості. Боротьба за національну школу в Україні була важливим чинником у розв'язанні питання мови як основи націотворення. Велика увага українізації всіх ланок освіти приділялась на сторінках "Літературно-наукового вісника" (далі – ЛНВ). Її проблеми піднімалися в статтях відомих і малознаних діячів українського національного руху, педагогами і вчителями. Ці публікації служили популяризації серед широких кіл громадськості ідеї національної освіти, були дієвою формою боротьби за втілення її в життя проти суцільної русифікації українського населення, сприяли пробудженню й розвитку національної свідомості в масах.

Одним з найболючіших і найгостріших питань українського національного руху початку ХХ сторіччя було питання про національну школу в Україні, яке протягом відносно невеликого, але насиченого подіями проміжку часу (17 років) трансформувалося на різних етапах у певні вимоги української громадськості: від несміливого прохання про дозвіл вживати рідну мову для пояснення незрозумілих учням слів до наполягання на здійснені повної українізації всіх ступенів школи – нижчої, середньої, вищої та позашкільної освіти. Як відомо, з другої половини XIX ст., точніше від циркулярів 1863 і 1876 рр., які повністю і категорично позбавляли шкільну освіту в українських губерніях наймогутнішого просвітнього засобу – рідної мови, – в цій справі практично нічого не змінилось і на початку ХХ ст.

Шкільна справа в Наддніпрянській Україні, всі її ланки від початкової до вищої освіти були безпосередньо насаджені з Росії без будь-яких змін і пристосувань до місцевих особливостей, традицій, мислення і всього менталітету українського народу. Така політика, вочевидь, цілеспрямовано сприяла культурній та економічній деградації українського народу. Але найгіршими були справи у народної школи, як бази всіх наступних ланок освіти, основи культурного розвитку народу. Всі без винятку підручники і навчальні посібники для початкової школи розраховувалися на учнів російської національності, були незрозумілі українському учневі і за мовою, і за добором матеріалу. На сторінках ЛНВ у ряді публікацій, що торкались питань рідної мови в школі, наводяться приклади того, як проходив навчальний процес в таких несприятливих для українських дітей умовах. Найбільш детально, на сторінках часопису, охарактеризував цей процес в цілому ряді публікацій Ю.Будяк, що пропрацював на Полтавщині у народних школах різних категорій (земська, школа грамоти, церковнопарафіяльна) більше 10 років. В оповіданні "Записки учителя", що друкувались протягом 1909 – 1911 рр., він детально зупиняється на аналізі невірного розуміння учнями-українцями російської мови та наводить приклади неадекватного перекладу цілих речень. Така ситуація була майже з усіма текстами, навіть не враховуючи труднощів вимови, що викликало в учнів незрозумілі звукові і предметні асоціації[1]. А пояснювати школяреві незрозумілі слова рідною мовою вчителю було категорично заборонено, тому, на думку Ю.Будяка, наслідки такого навчання були просто трагічними.

© Кузіна Наталія

Покручена, скалічена мова ставала засобом формування понівеченого мислення, внаслідок чого людина після закінчення школи ще менше була здатна до подальшого розумового розвитку, ніж до вступу до неї. Ю.Будяк, говорячи про загальний розвиток випускників початкової школи, характеризував його як "нерозвиненість майже повна"[2]. Крім того школа, на думку автора, була складовим елементом у формуванні зневажливого ставлення до української мови. Українцям всіма доступними засобами постійно (учням – в школі, батькам – у церкві) доводили, що українська мова – мужицька і смішна, що вони нарешті повірили у правдивість сказаного про їхню мову і почали потроху стидатися, а потім і зневажати її. Отже, найголовнішим засобом цілеспрямованого насадження зневажливого, глузливого ставлення до власної мови була зрусифікована школа. Наслідком цього були масові рецидиви безграмотності в українському селі, так як українська грамота не була поширена, а навички російського письма учні втрачали через 3 – 4 роки після закінчення початкової школи. Ю.Будяк провів власні статистичні дослідження, з яких довідуємось, що "…за 20 років існування школи – 14,6 % грамотних"[3]. Автор підрахунків робить цілком однозначний висновок, що проти безграмотності не можна буде зробити нічого аж до того часу, доки українська мова буде залишатись "малорусским наречием".

Типовим для багатьох шкіл України була недостатня кількість місць у школі, щоб помістити всіх бажаючих в ній вчитися. Як вказує Ю.Будяк, "доводилось відмовляти трьом четвертям дітей і брати тільки найстарших, а решту записувати кандидатами на будучий рік". Тим часом в українському селі бажання отримати освіту було настільки великим, що навіть селяни віддавли останні копійки за те, щоб дитину взяли до школи. Особливо ця тенденція проявлялась у школах, де вчитель, ризикуючи позбутися місця, навчав дітей рідною їм українською мовою[4].

Як цікавий прояв селянської свідомості М.Гехтер, який у журналі вів рубрику "З українського життя", наводить лист селянина-кореспондента Волинського земства до управи: "Бажано поповнити книгозбірні народних шкіл у місцевостях з українською людністю сільсько-господарськими книгами, писаними українською мовою, бо наукові терміни загально-російської мови для нашої людности незрозумілі і взагалі книги, писані московською мовою, мають мало ходу поміж малограмотною людністю України"[5].

Стан сприйняття української мови селянами Іван Огієнко характеризує в статті "Як селяне читають і пишуть по вкраїнськи". Він робить досить цікавий висновок: при читанні завжди помічається великий вплив російського правопису, тому хто менше вчився в школі, той краще читає по-українському і навпаки. І.Огієнко констатує прикрий факт, що на селян дуже помітний вплив справила російська школа і письмо. Тому безперечною є необхідність викладу в школах українською мовою, коли нею вчитимуть селянських дітей, "тоді й книжка нашою мовою буде йому рідною і селянин не стане лякатись нашого правопису, бо до його треба звикнути. Проте на шляху до цього повинен бути і кращий правопис – простіший і зручніший"[6].

За таких несприятливих умов, у яких перебувала початкова школа в Україні, цілком закономірним явищем була дуже низька грамотність населення, особливо у сільській місцевості, де зосереджувалась більша частина українського населення. На початку ХХ ст. серед жителів міст, зрусифікованих і строкатих за національним складом, грамотність серед українців була вищою, але в порівнянні з представниками інших національностей – чи не в найгіршому стані за всіма показниками. Цікаві дані на підтвердження низької ефективності російської школи щодо грамотності українського населення можна знайти на сторінках ЛНВ (табл. 1).

Таблиця 1[7]

Процентні показники грамотності по Харківській губернії в 1912 році

	у містечках			у повітах			у губернії		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
українці	37	13,5	25,3	20,7	3,1	11,9	22,3	4,1	13,2
росіяни	48,4	30,1	39,7	22,4	6,5	14,5	31,2	14,1	22,8
інші	52,1	46,5	49,9	35,9	25,2	30,6	45,6	35,6	41,2

Хоча в Галичині українська школа набула більшого поширення, однак політика полонізації також стримувала процес поширення грамотності серед українців. Одна польська середня школа припадала приблизно на 30 тис. польського населення, одна українська – на 820 тис, що в 27 раз менше. До чужої школи вимушені були ходити близько 55 % українців Галичини. Загальні показники грамотності, як свідчать дані табл. 2, залишались, в порівнянні з поляками значно меншими.

Таблиця 2[8]

Процентні показники грамотності населення Галичини в 1911 році

вік населення	українці	поляки
12 – 20 років	44	73
21 – 31 років	39	67
32 – 40 років	25	61
загалом після 12-ти річного віку	22	53

Денаціоналізація школи в дійсності переростала в деморалізацію народу. Однією з "найбільш огидних" особливостей української народної школи, яка в своєму найстрашнішому прояві обернулась Жулинською трагедією – смертю школяра Михася Коханчика – були тілесні покарання. Під сильним враженням від цього епізоду М.Грушевський пише статтю "На українські теми. Маленька жертва", в якій на аналізі даних української преси робить висновок, що прояви нелюдського поводження з дітьми в народних школах виникають дуже часто на тлі відносин національних: української мови, української молитви, українських привітань, що викликають різні кари і вибухи гніву в учителів-поляків. Він також критикує офіційну політику Росії по відношенню до української школи: "Немає сумніву, що таке шкільне катування дітей на тлі національнім, являється фактором, котрого значіння не можна навіть оцінити"[9].

Відомий український поет Пилип Капельгородський у вірші "Школа", надрукованому в ЛНВ у 1908 р. так показав трагедію молодого покоління українців, морально скалічених навчанням у чужій школі:

Ми недужі, ми хорі, скалічені вкрай,...
Чи ж такими, брати, ми спочатку були?
Жвавий розум батьки нам дали...

На питання "Хто життя молоде нам понівечив вкрай?" поет відповідає:

Ті усі, що взялися нам дати знаття...
Замість світла й знаття нам отрути дали,
Та покинули геть без шляху, без мети[10].

З такого стану випливало першочергове завдання українського руху: нагальна потреба запровадження викладання українською мовою в початковій та вищій школі і необхідність створення національної системи освіти – від початкових класів до університетської науки і звідти до індивідуального осмислення кожного пізнавального явища. У розпалі боротьби українського студентства за українські кафедри в ЛНВ в 1907 році з'являється стаття М.Грушевського "Справа наукових катедр і наші наукові потреби", в якій піднімається питання про необхідність розробки цілісної концепції розвитку різних галузей української науки, особливо наукових викладів українською мовою, оскільки це стає питанням національного існування, і від його вирішення залежить перехід українців в категорію культурних націй. Крім того, з аналізу праць відомих українських мовознавців, які стояли на рівні тогочасної європейської науки: П.Житецького, О.Огоновського, К.Михальчука, П.Науменка, І.Соболевського, І.Верхратського, вчений одним із перших ствердив, що їх підхід до української мови становить теоретичну підвалину її подальшого наукового осмислення в ретроспективному й перспективному планах. Із характеристики педагогічних сил в Україні Грушевський робить висновок: не можна говорити про перешкоду щодо відповідної підготовки професорських сил. "Переглядаючи вищеподаний досить довгий реєстр пожаданих кафедр, я не можу вишукати ані одної, до якої б зараз не можна було б знайти відповідної сили, навіть з українським викладом"[11]. Обмірковуванням проблем розбудови національної мови, своїми україномовними працями, присвяченими історичним, суспільно-політичним, літературознавчим та лінгвістичним проблемам, М.Грушевський закладав міцний фундамент українського наукового мовлення в усіх його галузевих різновидах, а цим самим виводив українську мову на широкі інтелектуальні обрії.

На важливе значення справи українізації вищої школи російської України вказує Д.Дорошенко в опублікованому у ЛНВ огляді "Український науковий рух в 1910 році", вважаючи, що її першим етапом має стати утворення спеціальних кафедр для українських дисциплін, що сприятиме розвитку науки про наш край і народ. Незважаючи на те, що на цій території України функціонує 3 університети, духовна Академія, жіночі курси, ліцей кн. Безбородька у Ніжині, для українознавства зроблено по цих закладах дуже мало. Аналізуючи наукові часописи, які видають ці університети, Д.Дорошенко робить висновок: їхні публікації настільки далекі від українського життя, що нічого не вказує, на факт їхнього знаходження на українській території. Наприклад, у Харкові українські дисципліни розглядаються в "Збірнику історико-філологічного товариства", зате в "Записках" університету не знайдете чогось цікавого для українства. В Києві так само – в університетських "Известиях" можна знайти що хочете, лише про Україну і її народ – не знайдете нічогісінько. Виняток становлять "Чтенія Общества Нестора Летописца" та праці проф. Рєзанова в ніжинських "Известиях"[12].

На місце студентства в українському національному русі звернув увагу М.Гехтер. Протягом усієї історії українського національного руху в Росії, як зазначає М.Гехтер, студентська молодь відігравала в ньому дуже велику, а часами домінуючу роль, але за свою діяльність може вважатись тільки другорядним чинником нашого національного життя. До цього привели політичні й академічні обставини: політика Шварца в університетах і політика "об'єднаного кабінету", що особливо негативно відбилось на таких осередках українства як Київський та Одеський університети[13].

Центрами національного самоусвідомлення у вищій школі стали українські студентські Громади. Найактивніше діяла Громада Харківського університету, хоча її діяльність обмежувалась лише культурницькими заходами, такими як: урочисті збори, присвячені 25-літньому ювілею діяльності проф. М.Грушевського; жалібні збори, присвячені пам'яті Б.Грінченка, М.Кропивницького, В.Доманицького[14].

Важливою особливістю для національного студентського руху став його вихід за етнічні межі України. Позитивним фактором, за оцінкою Гехтера, стало створення при Петербургському університеті за допомогою проф. О.С.Грушевського гуртка українознавства, який складався з двох секцій – історичної й літературної. Український гурток існує також на Вищих жіночих Бестужевських курсах. Засновано українські студентські Громади в Гірничім та Технологічнім інститутах у Петербурзі. Крім поглиблення знань з українознавства (прочитано реферати на тему: "Важливість національного питання"; "Українське відродження в Галичині"; "Правопис української мови"; "Легенда про Енея й її розроблення"; "Етнографічні риси в "Енеїді"), провели збір підписів за наукові виклади українською мовою в трьох українських університетах. Висловили подяку членам Думи, які підтримували законопроект про українську мову в початковій школі. Як позитивний Гехтер визначає факт заснування при Московському університеті "Українського Наукового гуртка ім. Шевченка"[15].

Таким чином, пошана до української мови як до великого національного чинника була першоосновою для редакції ЛНВ. Цю свою позицію, закладену з початку виходу часопису у Львові І.Франком співробітники київської редакції достойно продовжили в нових суспільно-політичних обставинах. В публікаціях ЛНВ вони наполегливо доводили своїй та світовій громадськості, що український народ має свою національну культуру і науку, має свою культурну і наукову мову, якою повинен навчати своїх нащадків.

---

[1] Будяк Ю. Записки учителя // ЛНВ. – 1911. – Т. 54. – С. 24.

[2] Там само. – 1910. – Т. 48. – С. 43.

[3] Там само. – 1909. – Т. 46. – С. 119 – 120.

[4] Там само. – 1910. – Т. 52. – С. 76 – 77.

[5] Гехтер М. Українське життя в Росії в 1910 році // ЛНВ. – 1911. – Т. 53. – Кн. 1. – С. 322.

[6] Огієнко І. Як селяни читають і пишуть по вкраїнські // ЛНВ. – 1909. – Т. 46. – С. 510 – 511.

[7] Таблицю складено автором за: Бібліографія // ЛНВ. – 1913. – Т. 62. – Кн. 4. – С. 587.

[8] Таблицю складено автором за: Залізняк М. Національне питання в Австро-Угорщині та Росії // ЛНВ. – 1911. – Т.55. – Кн. 9. – С. 349.

[9] Грушевський М. На українські теми. Маленька жертва // ЛНВ. – 1910. – Т. 52. – Кн. 12. – С. 524.

[10] Капельгородський П. Школа // ЛНВ. – 1908. – Т. 41. – С. 368.

[11] Грушевський М. Справа наукових катедр та наші наукові потреби // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – Кн.1. – С. 417.

[12] Дорошенко Д. Український науковий рух в 1910 році // ЛНВ. – Т. 53. – Кн. 1. – С. 372.

[13] Гехтер М. Українське життя в 1910 році // ЛНВ. – 1911. – Т. 55. – Кн. 1. – С. 134.

[14] Там само. – С. 135.

[15] Там само. – С. 136 – 138.

В статье рассматриваются проявления политики ассимиляции украинства в системе образования в Российской и Австро-Венгерской империях в начале XX века на основе исследования публикаций в ЛНВ.

Ключевые слова: национальное самосознание, народная школа, украинский язык, руссификация, полонизация.

Policy of assimilation of the Ukrainians in the educational systems of the Russian Empire and Austria-Hungary at the beginning of the XXth century is examinedon the basisof publications in LNV.

Key words: national self-consciousness, public school, Ukrainian language, russification, polonization.

Ольга ВОРОБЄЙ, Ростислав БОБИР
Київ

МІСЦЕ ДИТИНИ-АУТИСТА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглядається проблематика місця дитини-аутиста в сучасному українському суспільстві. Застосовано описовий метод дослідження з широким цитуванням джерел, а також метод загального аналізу.

Ключові слова: аутизм, розлади аутистичного спектру, синдром Кеннера, десоціалізація, суспільство, дитина.

Для сучасного суспільства абсолютно новим явищем є хвороби, пов’язані з розладами аутистичного спектру. Інша назва такого роду порушень – хвороби XXI століття. Симптоматика хвороби буває різною, в залежності від важкості синдрому, який має людина. Уперше симптоми даної хвороби описані Кеннером в 1943 році. Його трактування хвороби зараз прийнято вважати "класичним" аутизмом або ж раннім дитячим аутизмом. Аутизм на Заході трактується часто з позицій біхевіоризму, як затримка розвитку, яка має прояви в дивній і загадковій поведінці дитини, яка різко відрізняється від поведінки середньостатистичних дітей[1]. Вітчизняні медики розглядають дану патологію як резистентність особистості до соціалізації у важких випадках, що переходять у тотальну десоціалізацію[2]. Дітей, які мають таку неврологічну особливість, називають "дітьми дощу". Терапія і лікування бувають дуже схожими, проте варіюються в залежності від важкості синдрому. Діти, які мають особливості, пов’язані з аутистичними розладами, живуть у своєму паралельному світі, замкнуті для спілкування з навколишнім оточенням. Вони важко піддаються навчанню, важко розлучаються з улюбленими речами, мають стереотипну мову та рухи[3]. Для такої патології характерна відсутність мови до трьох – чотирьох років, або ж взагалі[4]. Причинами аутизму є неврологічні порушення та неузгоджена робота окремих частин мозку хворої дитини. Багато сучасних лікарів, які досліджують цю хворобу у дітей раннього віку, не вважають її за хворобу, а лише порушенням розвитку дитини[5]. Діти з подібною патологією в сучасному суспільстві народжуються все частіше. Статистика свідчить, що на кожну тисячу дітей припадає приблизно 6 дітей з аутизмом. Серед представників чоловічої статі дана патологія зустрічається в 5 разів частіше, ніж у представниць жіночої.

Причини даного загадкового захворювання є різні. Це і генетичні зміни, і зміни в мозковій роботі внаслідок важкої пологової травми, і накопичення ртутного консерванту в організмі дитини, який міститься в багатьох вакцинах (щоправда, ця версія не є науково підтвердженою). Найновішою версією причини виникнення аутизму є припушення, що в організмі сучасної жінки концентрація гормону адреналіну значно вища, ніж у її попередниці. Саме підвищення гормону адреналіну і дає сучасним жінкам більше шансів народити дитину-аутиста. Харчова непереносимість білка мучних виробів – глютену чи молочних виробів – казеїну, призводить до того, що кишечник хворої дитини не може розщеплювати білки таких продуктів харчування, у результаті утворюється велика кількість гормонів задоволення – ендорфінів, внаслідок чого дитина може поводити себе неадекватно, подібно вживанню наркотичних препаратів[6].

Загалом, у більшості людей, які страждають аутизмом, завжди будуть проблеми у взаємовідносинах з оточуючими. Діагностика на ранній стадії і правильне лікування допомагають все більшій кількості дітей якомога раніше повністю реалізувати свій розумовий соціальний та творчий потенціал[7].

Дані польових досліджень свідчать, що батьки, діти яких мають цю хворобу, стикаються з повним нерозумінням їхньої проблеми. Таких батьків відділяють від інших зневажливими фразами, типу "Це ті, що в них донька/син ненормальна(ий) є"[8]. Батьки здорових дітей не

© Воробєй Ольга, Бобир Ростислав

дозволяють їм спілкуватися з хворими через побоювання заразитися, хоча більшість і здогадується, що це неможливо, або ж просто щоб не черпати негативну енергетику, знаходячись поряд з хворою дитиною[9]. Мотивації цілком виправдовують традиційний український світогляд, коли вважалося, що все виникає не просто так, що така дитина – це кара батькам за їхні провини перед Богом. Переважна більшість дітей з аутизмом виховується в гарних, часом заможних сім'ях. Батьки таких дітей, дізнавшись про хворобу, відчувають на собі біль від такої новини, жаль до себе і споконвічне запитання – чому таке трапилося саме з нами? За даними польових досліджень, батьки, дізнавшись про хворобу, відчувають образу на свою дитину, в певний час у них складається враження, що вони її не люблять; але оскільки перше враження швидко змінюється більш адекватним, починають розмірковувати, що з цим робити[10]. Прагнучи вилікувати дитину, батьки їдуть за кордон в надії, що закордонні лікарі здатні допомогти в таких ситуаціях більше, ніж вітчизняні; проте більшість європейських країн визнають цю хворобу невиліковною і не беруться лікувати таких дітей. Зовсім протилежне ставлення, за словами батьків, які відвідали цю країну і проходили там лікування, зустрічається в США. Там такі діти мають більше шансів вилікуватись, ніж в будь-якій іншій країні світу. Увесь медичний персонал країни ознайомлений з цією проблемою, але навіть там на реабілітацію дитини з аутизмом потрібні роки, а то й десятиліття[11]. В Україні батьки зіштовхуються з тим, що медичний персонал часто погано ознайомлений з проблематикою захворювання або ж не знайомий взагалі. Ніяких чітких програм з приводу реабілітації чи лікування хворих дітей в Україні не розроблено.

Проблемою для батьків є пошуки лікарів, які б допомогли реабілітації дитини – невролога, психотерапевта, дитячого психолога, логопеда. За даними польових досліджень важливим є те, що багато спеціалістів, дізнавшись про патологію дитини, відмовляються з нею працювати. За словами батьків, коли логопеди дізнаються про діагноз дитини, а тим більше про те, що вона не розмовляє, відразу відмовляються від роботи з нею. Куди б батьки не возили на лікування в нашій країні своїх дітей, вони скрізь відчувають скептичне ставлення до себе та дитини. Через нерозуміння особливих потреб дитини-аутиста логопеди часто починають перекривляти дитину з патологією. Дитину яка не реагує на їхні вказівки, вони іноді називають "дибілом". З психологами майже така ж ситуація: часто вони вважають, що діти з розладами аутистичного спектру – моральні уроди, яким вже нічого не допоможе. Такі випадки трапляються через невміння сучасних спеціалістів працювати з хворими дітьми. Інші складнощі виявляються відразу після рекомендацій батькам з приводу обов'язкового знаходження хворої дитини в колективі однолітків, що за думкою сучасних лікарів-неврологів та психотерапевтів є запорукою якнайшвидшого одужання дитини. Дізнавшись зі слів рідних про особливі потреби дитини, вихователі і завідувачі дитячих дошкільних навчальних закладів часто не хочуть приймати її в свій садочок/групу[12]. Навіть коли дитину і беруть до дошкільного навчального закладу, а вона починає поводити себе гіперактивно або ж агресивно чи аутоагресивно (виявляє агресію до себе), батькам, як правило, уже в перший день указують на двері. Якщо ж дитина спокійна та віддає перевагу грі наодинці, то це не дає позитивних результатів для її соціального та інтелектуального розвитку[13]. На прохання батьків звернути більше уваги на їхню дитину вихователі найчастіше відповідають відмовою через брак часу та велику кількість інших вихованців у групі[14]. За результатами проведеного опитування траплялись випадки, коли дитину з аутизмом випроваджували з дитячого садочка через рік у зв'язку з незасвоєнням нею програми своєї вікової групи[15].

Часто батьки дітей-аутистів скаржаться, що лікарі не завжди можуть допомогти, оскільки в Україні таке захворювання майже повністю ототожнюється з дитячою шизофренією, яка супроводжується психологічними розладами. Така патологія, як аутизм, характеризується неврологічними порушеннями і терапія фактично має полягати в тривалій та важкій праці з дитиною, заняттями за спеціальними програмами, розробленими педагогами[16] та лікарями-дефектологами[17]. Психотерапевти вважають, що для того аби "зробити дитину адекватнішою", потрібно давати їй заспокійливі препарати, нейролептики, які гальмуватимуть її реакції[18]. Багато батьків з такою позицією лікарів не погоджуються і не дають дітям прописаних ліків, через що наражаються на конфлікти з лікарями і навіть на відмову подальшого лікування їхньої дитини[19].

Задля скорішої соціалізації дитини психоемоційними порушеннями батьки возять їх у спеціалізовані санаторії, де розроблені програми реабілітації[20]. Їх водять у дельфінарії, де беруть участь у курсах дельфінотерапії, які вважаються найбільш ефективними для одужання дитини, на курси іпотерапії – терапії за допомогою коней, рефлексотерапії та голкотерапії, які теж вважаються ефективними[21]. Проте всі ці методи лікування є дуже дорогими для пересічних громадян[22].

Через проблеми з адаптацією багато батьків бажають віддати дитину у спеціалізований навчальний дошкільний заклад[23]. Там особливі потреби дитини не будуть нікого дивувати і з дитиною працюватимуть спеціалісти. Йдеться лише про спеціалізовані дитячі дошкільні заклади, у яких дитина перебуває лише п’ять разів на тиждень по вісім годин на день на кшталт звичайних дошкільних закладів. На жаль, у сучасній Україні є лише один такий приватний садочок – "Дитина з майбутнім". Там дитина з аутизмом має можливість отримати належну увагу та піклування, мати 20 занять на тиждень[24]. Через чималу вартість послуг цього дитячого начального закладу більшість батьків не мають можливості віддати туди свою дитину. Сучасних батьків хвилює проблема, чи потрібно віддавати дитину з особливими потребами в середовище таких самих дітей, оскільки побоюються, чи не зашкодить це їй і чи не почне дитина думати, що така модель поведінки є нормою для більшості членів суспільства.

---

[1] Ньокиктьен Чарльз. Детская поведенческая неврология. В двух томах Т. 1. / Пер с англ. Д.В.Ермолаев, Н.Н.Заваденко, Н.Н.Полонская. Под. ред. Н.Н.Заваденко. – М., 2009 – С. 76.

[2] Сансон П. Психопедагогика и аутизм: опыт работы с детьми и взрослыми. – М., 2007. – С. 12 – 14.

[3] Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М., Костин И.А., Веденина М.Ю., Аршатский А.В., Аршатская О.С. Дети и подростки с аутизмом. Психологическое сопровождение. – М., 2008. – С. 42 – 43.

[4] Янушко Елена. Помогите малышу заговорить! Развитие речи детей 1,5 – 3 лет. – М., 2008. – С. 34 – 35.

[5] Как учить и развивать детей с нарушениями развития: Курс лекций и практических занятий для персонала медицинских учреждений. // Сост. К.Грюневальд и др. / Пер. с англ. Е.М.Видре. – СПб., 2000. – С. 131 – 132.

[6] Никольская О.С., Баенская Е.Р. Аутичный ребенок. Пути помощи. – М., 2000. – С. 12.

[7] Карвасарская И.Б. В стороне. Из опыта работы с аутичными детьми. – М., 2003. – С. 5 – 6.

[8] Селигман М., Дарлинг Р. Обычные семьи, особые дети. Системный подход к помощи детям с нарушениями развития. – М., 2007. – С. 275.

[9] Записано автором від респондента 1969 р.н. у Вінницькій обл. психоневрологічній лікарні імені О.І.Ющенка.

[10] Записано автором від респондента 1973 р.н. в дитячому санаторії "Іскра", Євпаторія.

[11] Грендин Т., Скариано М.М. Отворяя двери надежды. Мой опыт преодоления аутизма. / Пер. с англ. Н.П.Холмогоровой. – М., 1999. – С. 23.

[12] Бациев В., Именштейн Р., Корнеев В., Ларикова И. Реабилитация и образование особого ребенка. От прогресивных законов к их реализации. – Т. 2. – М., 2004. – С. 54.

[13] Записано автором від респондента 1978 р.н. в дитячому санаторії "Іскра", Євпаторія.

[14] Моржина Е.В. Формирование навыков сомообслуживания на занятиях и дома. – М., 2006. – С. 3.

[15] Блинова Л.Н. Диагностика и коррекция в образовании детей с задержкой психического развития. – М., 2003. – С. 101 – 102.

[16] Алвин Дж., Уорик Э. Музыкальная терапия для детей с аутизмом / Пер. с англ. Ю.В.Князькиной. – М., 2004. – С. 14 – 16.

[17] Баенская Е.Р. Помощь в воспитании детей с особым эмоциональным развитием (ранний возраст). – М., 2007. – С. 87.

[18] Движение, игра и спорт вместе с детьми, страдающими умственной отсталостью: Азбука для родителей. Пер. с немецкого. – Минск, 1996. – С. 92 – 93.

[19] Записано автором від респондента 1981 р.н. у Вінницькій обл. психоневрологічній лікарні імені О.І.Ющенка.

[20] Водинская М.В., Шапиро М.С. Развитие творческих способностей ребенка на занятиях изобретательной деятельностью. – М., 2006. – С. 33.

[21] Записано автором від респондента 1978 р.н. в дитячому санаторії "Іскра", Євпаторія.

[22] Нуриева Л.Г. Развитие речи у аутичных детей: Методические разработки. – М., 2003. – С. 76 – 77.

[23] Опыт работы интегративного детского сада. – М., 2004. – С. 24.

[24] Янушко Е. Игры с аутичным ребенком. Установление контакта, способы взаимодействия, развитие речи, психотерепия. – М., 2004. – С. 122 – 123.

В статье рассматривается проблематика места ребенка-аутиста в современном украинском обществе. Использован эмпирический метод исследования с широким цитированием первоисточников, а также метод общего анализа.

Ключевые слова: аутизм, расстройства аутистического спектра, синдром Кеннера, десоциализация, общество, ребенок.

Article deals with the problem of the place of a child with Autism in modern Ukrainian society. Empirical method of research with a wide citing of sources, as well as the general method of analysis is used.

Key words: Autism, autism spectrum disorders, Kenner syndrome, child, modern society.

Олексій ВЕРБОВИЙ
Київ

ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ НА КИЇВЩИНІ У СПАДЩИНІ В.М.БАЗИЛЕВИЧА

Проведено аналіз дослідження В.М.Базилевичем повстання Чернігівського піхотного полку на Київщині та пам'яток історії цього періоду.

Ключові слова: декабристи, декабристознавство, історіографія, історична школа, Київщина, краєзнавство, Чернігівський піхотний полк.

Активна наукова діяльність В.М.Базилевича припадає на постреволюційний період в історії України. Падіння Російської імперії, буремні революційні роки призвели не лише до змін у суспільстві, але й у науковому просторі. Зокрема, однією із проблем, які виринули із забуття, стала тематика декабристського руху. І саме в 1920 – 1930-ті роки формується українська школа вивчення декабризму. Її фундаторами виступають такі видатні науковці, як М.В.Довнар-Запольський[1], М.Н.Покровський, Д.І.Багалій[2], В.В.Міяковський[3], Л.П.Добровольський[4], Ю.Г.Оксман, Ю.Г.Гермайзе, П.П.Филиппович, К.Д.Багалій-Татариновата, низка інших видатних українських істориків, які зробили значний внесок у розвиток дослідження історії таємних товариств[5]. Саме зазначені вище науковці стояли біля витоків формування нового радянського підходу до вивчення історії декабристських організацій. Перед ними постало завдання дати оновлену оцінку діяльності декабристів, спираючись, як на відомі раніше факти та архівні документи, так і на ті матеріали архівних фондів, що раніше не надавалися до розгляду науковців.

До науковців-декабристознавців постреволюційного періоду належить і професор Київського університету В.М.Базилевич. Однією із характерних рис його наукових досліджень була актуалізація регіональної і краєзнавчої проблем історії декабризму. Не даремно Василя Митрофановича називають основоположником краєзнавчого напрямку в дослідженні руху декабристів[6].

Підтверджує дану тезу і сам В.М.Базилевич. Відразу ж варто зазначити, що він є представником української школи декабристознавства, яка акцентувала свою увагу на вивченні руху "Апостолів Правди" на теренах України. Він зазначає, що науковці, згадуючи про повстання декабристів, пов'язують його з певною датою – 14 грудня 1825 р. – і з певним місцем – Сенатською площею в Петербурзі. І як наслідок, поза увагою залишається другий виступ декабристів – повстання Чернігівського піхотного полку на Київщині. Хоча, як наголошує В.М.Базилевич, деякі тогочасні історики називають "українське" повстання декабристів єдиним дійсно збройним повстанням, причому таким виступом, що був огорнутий ореолом трагічної величі, коли люди йшли прямо на загибель, остаточно вирішивши пожертвувати собою, щоб вказати шлях наступним поколінням[7]. Маємо погодитися з Василем Митрофановичем щодо того трагізму ситуації, в яку потрапили представники Південного товариства перед своїм виступом. Адже, перед початком повстання вони залишилися без свого керівника, що був заарештований, без чіткого плану дій, без зв'язків з іншими членами товариства, без потенційної підтримки з боку північного крила товариства. Складається враження, що декабристи змушені були піти на цей крок під загрозою арешту. Однак, можна було не застосовувати рішучих заходів, щоб не ускладнювати свою провину в очах імператора, але, як на представників Південного товариства, ці дії носили б зрадницький характер стосовно своїх переконань та розцінювалися б як відступ перед небезпекою, до того ж без прийняття бою, що, в свою чергу, для героїв війни 1812 року було неприйнятним.

В.М.Базилевич твердить, що напередодні повстання на Півдні лідери таємної організації "намагалися виробити нові плани", але про зміст даних планів він не повідомляє. Інші історики

© Вербовий Олесій

також не переконані, що декабристи-південці мали розроблений план виступу, хоча деякі вчені і схиляються до думки, що у керівництва Південного товариства була розроблена певна програма дій. До таких дослідників належить і Д.С.Мережковський. Він пише, що С.І.Муравйов-Апостол, "ведучи війська вперед, чим далі, тим більше втрачав план"[8]. П.Парадизов також лише констатує факт, що "на півдні розроблявся план великого повстання"[9], але складових його не визначає. Він припускає, що "остаточно визначити план заколоту" керівники так і не зуміли[10]. М.В.Нєчкіна, згадуючи про теоретичну розробку збройного виступу, підкреслює, що його розробляли і зупиняється на деталях його варіантів. Вона пише: "Першим планом слов'ян був такий: заарештувати терміново командира полку Гебеля, зібравши для цього солдатів..."[11]. І далі: "Обговорювали й інші плани, думаючи про повстання"[12].

В.М.Базилевич детально зупиняється на подіях, які відбувалися між 25 і 29 грудня 1825 р.: на балу у Василькові з нагоди принесення присяги Миколі І; приїзді фельд'єгерів, що мали заарештувати С.І.Муравйова-Апостола; поїздці Г.Гебеля із жандармами, а також М.П.Бестужева-Рюміна до Житомира, де в цей час перебували брати С.І.Муравйов-Апостол та М.І.Муравйови-Апостол; поверненні братів до Триліс і приїзді сюди Гебеля та жандарма Ланге; арешті Муравйових-Апостолів[13].

На відміну від М.В.Нечкіної, виклад В.М.Базилевича не тільки стисліший, але й більш обережний. У ньому відсутня ідеалізація членів Товариства об'єднаних слов'ян І.І.Сухинова, В.М.Соловйова, М.О.Щепилло, А.Д.Кузьміна, яка має місце у М.В.Нечкіної[14]. Праці обох істориків відбивають різні трактування початку повстання. М.В.Нечкіна пише: "В ніч на 29 грудня Кузьмін одержав записку від Муравйова"[15]. "Пізно увечері 28 грудня (9 січня) Кузьмин одержав із Триліс від Муравйова записку, – фіксує В.М.Базилевич, – в якій той запрошував Кузьмина, барона Соловйова, Щепилу й Сухинова..."[16].

Сперечаються автори між собою про те, чи запрошував С.І.Муравйов-Апостол до Триліс І.І.Сухинова. М.В.Нечкіна твердить: "Сухинов поїхав з ними, хоч Муравйов не кликав його"[17], а В.М.Базилевич наводить у своїй праці текст записки С.І.Муравйова-Апостола, в якій зазначено і прізвище І.І.Сухинова[18].

До питання про початок повстання "чернігівців" зверталися й інші вчені. Так, П.О.Парадизов і С.Я.Гессен вважають, що приїзд до Триліс чотирьох членів Товариства об'єднаних слов'ян і звільнення ними С.І.Муравйова-Апостола "є фактично початком повстання"[19]. Поділяє це положення і В.М.Базилевич, щоправда, уточнює, що думка "зараз же розпочати повстання" виникла у С.І.Муравйова-Апостола ще до приїзду в Триліси[20].

Вчений звернув увагу на те, що в той час, як С.І.Муравйов-Апостол був на шляху з Житомира до Триліс, "так само даремно об'їздив членів Васильківської управи член Товариства з'єднаних слов'ян підпоручик Андрієвич. Попоїздивши багато між Васильковим і Житомиром, нарешті завітав до Повало-Швейковського; коли той грубо відмовився зняти в Радомишлі повстання Алексопольського пішого полку, Андрієвич через Васильків селянською підводою повернувся до Києва, поспішаючи сповістити про події київських членів товариства"[21]. М.В.Нєчкіна висунула своє бачення поїздки, зокрема вона навіть поправила В.М.Базилевича стосовно дати приїзду братів Муравйових-Апостолів до Житомира[22]. П.О.Парадизов і С.Я.Гессен також вважають, що приїзд до Триліс чотирьох членів Товариства об'єднаних слов'ян і звільнення ними С.І.Муравйова-Апостола "є фактично початком повстання"[23].

Описуючи поїздки М.П.Бестужева-Рюміна, В.М.Базилевич звернув увагу на цікавий факт. Під час його перебування у Олізара "слуга Олізарів, діставши в лице, мусів оддати свій новий кожух. Так само й сільського старосту, почастувавши кийком по спині, Бестужев примусив дати йому сані й пару коней, що ними він і поїхав далі"[24]. Це свідчить про те, що ставлячи за мету ліквідувати кріпацтво і стани, деякі декабристи самі ще не позбулися кріпосницьких звичок.

Дослідник детально описує місію до Києва прапорщика Чернігівського полку Модзалевського з унтер-офіцером Харитоновим та рядовими Прокоф'євим, Федоровим та Сафроновим. Проте членам Південного товариства не вдалося підготувати повстання у Києві, зокрема, в Курському піхотному полку, "присяга в Києві відбулась спокійно". Сам О.Мозгалевський, як і запідозрені в причетності до таємних товариств Поджіо, Капністи, Олізар, Яблоновський, Гродецький та інші був заарештований[25]. Вчений проілюстрував ставлення населення Києва до декабристського руху, прослідкувавши долю розкиданих примірників "Православного катехізиса". Так, робітники суконної фабрики Ф.Кублицький та І.Іванов передали його доглядачеві фабрики Стежицькому, а той – у поліцію. Міщанин С.Горбиковський ознайомився з текстом і "поклав за образи, думаючи, що це має бути молитва"[26].

Дослідник зауважив, що під час повстання цивільна адміністрація Київщини і особисто губернатор І.Ковальов вживали заходів "щодо припинення безладдя та до уважливого догляду над населенням". Ще 30 грудня 1825 р. у зв’язку з подіями в Петербурзі цивільний губернатор повідомив про необхідність "таємно у власні руки" повідомляти його про всі важливі випадки. Це попередження мало своє значення: про початок повстання та про багато епізодів його перебігу Ковальов довідався раніше, ніж військова влада Києва. Коли почалося повстання, він надіслав до місць подій декількох урядовців повітової адміністрації та свого "чиновника з особливо важливих доручень" Долинського. Під час повстання в Контрактовому будинку, де відбувався ярмарок, були посилені патрулі солдатів, жандармерії і поліції, його по кілька разів на день відвідували командир корпусу та губернатор[27].

Головними причинами поразки повстання Чернігівського піхотного полку В.М.Базилевич визначив "відсутність належного зв’язку між змовниками, нерішучість декого з них, нарешті арешти, ... нерішучість проводиря, ця блуканина з однієї дороги на другу"[28]. Останньою стратегічною помилкою С.І.Муравйова-Апостола вчений вважає перехід з Ковалівки до Триліс чистим степом, "вигідним для кінних атак", солдати "не розуміли гаразд, за що саме вони борються, бо навряд чи були зрозумілі й ясні їм туманні слова в "Катехізисі"[29].

Серед інших головних причин поразки повстання В.М.Базилевич цілком слушно називає помилки його керівників. Так, замість того, щоб вдатися до активних дій, "чернігівські офіцери у Василькові даремно чекали Муравйова, занепокоєні тим, що немає відомостей, щоб розпочати повстання". "Не всі вони серйозно поставилися до своїх відповідальних доручень". Так, розжалуваного у солдати полковника Башмакова та капітана Фурмана, "що Муравйов вирядив їх до "З’єднаних слов’ян" у 8 артилерійську бригаду та 8 піший дивізіон, по дорозі було заарештовано за столом, як грали вони в карти і дуже п’яних"[30].

Дослідника цікавив не лише хід подій, а й вплив їх на місцевих жителів. Він відзначив, що пересічне населення залишилося байдужим до подій грудня 1825 – січня 1826 рр.[31]. Населення тих районів, де відбувалися події повстання не тільки не підтримало заколот, а, навпаки, висунуло владі претензії за збитки, які нібито завдали повсталі солдати[32].

Існують дослідження Василя Митрофановича щодо оцінки повстання серед представників різних армійських кіл. Так, його дослідження "Солдати про повстання Чернігівського піхотного полку" дозволяє певною мірою оцінити ставлення солдатських мас до збройного виступу, причини, які спонукали їх приєднатися до лав декабристів. У даній роботі повідомляється, що рядовий Олексій Федоров та унтер-офіцер Іван Харитонов, даючи свідчення на допиті, розповіли, що вони були направлені до Києва під командуванням прапорщика Модзалевського для встановлення зв’язку із членами таємного товариства та для підготовки даного міста до прийняття повсталих частин і надання їм допомоги. Також солдати повідомили про події, що стосувалися прочитання у Василькові "Катихизиса" та про реакцію на даний факт солдатських мас[33].

В.М.Базилевич також зумів з’ясувати імена тих солдатів Чернігівського полку, які захищали мотовилівського поміщика Й.Руликовського "від натовпу й нахабності підпилих солдатів"[34].

Загалом, В.М.Базилевич, який одним із перших істориків в Україні розпочав дослідницьку роботу над проблематикою руху декабристів, отримав схвальні відгуки своїх колег. Так, Л.П.Добровольський високо оцінив працю В.М.Базилевича про декабристів на Київщині: "Це найперша, до речі, праця українською мовою писана про декабристський рух у межах України, до того на нашій Київщині. Живо й цікаво виконана, вона по заслузі викликала, між іншим, три докладних і, взагалі, прихильних оцінки в спеціальних історичних журналах"[35]. Правда, Л.П.Добровольський, з властивим йому педантизмом, не міг не вказати і на деякі недоліки. Так, "недокладно й неясно подано відомості про кару солдатів Чернігівського полку за їх провини. Ще можна було б за нагоди повідомити, що Соловйов, Сухина і Мозалевський та Бистрицький у київській тюрмі, згідно з Горбачевським, зустрілися з юнкерами та солдатами колишнього Чернігівського полку перед їх засланням на Кавказ". "З недоліків, – веде далі Л.П.Добровольськй, – можна занотувати низку погріхів у топономастиці". Наприклад, річку Тясмин названо Тясминкою тощо[36].

В.М.Базилевич своїми науковими дослідженнями значно поповнив спадок української школи декабристознавства. Наукові розвідки, статті, монографії містили у собі якісно нові тенденції, які були закладені в основу вивчення історії "Споборників Святої Волі" післяреволюційного періоду. Завдяки Василю Митрофановичу було відкрито ряд сторінок історії "Апостолів Правди". Він звернув увагу на дослідження майже усіх основних проблем руху декабристів: діяльності Південного таємного товариства; повстання Чернігівського піхотного полку; арешту, слідства та судового процесу над "Споборниками Святої Волі"; перебування окремих членів Південного товариства на засланні й на каторзі. Він був одним із перших в Україні, хто започаткував написання біографічних праць, у яких досліджувалися життєвий шлях і діяльність окремих членів таємних товариств. Змістовними є розвідки, присвячені братам Борисовим, Вольфу, братам Крюковим, Рилєєву, Фаленбергу, Юшневському. В.М.Базилевич є основоположником краєзнавчого напрямку в дослідженні руху декабристів.

Ще однією характерною рисою В.М.Базилевича була плідна праця, спрямована на збереження пам'яток декабристського руху. Зокрема, у листі про завдання місцевих архівів до сторічного ювілею повстання декабристів науковець вказував на необхідність "вивчення місцевостей, пов'язаних із декабристами, будинків, де вони жили або збирались, їхніх реліквій і портретів", пропонував архівістам "зайнятися матеріалами про перебування декабристів у Тульчині"[37].

В.М.Базилевич і сам чимало зробив у цьому напрямку. У 1925 – 1926 рр. він організував виставку "Декабристи" в Музеї війни та революції[38]. Краєзнавець показав зв'язок діяльності "Провісників Свободи" з багатьма населеними пунктами Київщини, відтворивши карту повстання Чернігівського піхотного полку. "Тільки такою місцевою "краєзнавчою" роботою можна виявити нові дані для вивчення історії декабристів і слідів їх в тій чи іншій місцевості", – зазначав дослідник[39].

З болем науковець повідомляв про втрати історичних пам'яток. Так, у Василькові не збереглося жодного міщанського будинку, що зостався від доби декабристів. Будинок урядових установ, натомість, мав всі риси архітектури 1820 – 1830-х рр. "У ньому, – припускав В.М.Базилевич, – декабристи даремно шукали полкового ад'ютанта Павлова, і це потім дало привід обвинувачувати їх, що вони хотіли пограбувати скарбницю". До початку XIX ст. відноситься й будівля в'язниці, але історик не знав, чи хтось із декабристів був тут ув'язнений. З жалем дослідник також зауважував, що й майдан Т.Шевченка (колишній Соборний) – місце, де почався виступ Чернігівського полку, "не має ніяких слідів старовини" [40].

В.М.Базилевич дослідив і декабристські місця у Кам'янці, де була розташована одна із управ Південного товариства. У 1920-х рр. автор зазначає, що "давно вже немає величезного панського будинку – він стояв пусткою після 1825 р.; на його місці виріс сад. Немає й флігеля, де проживали гості й серед них декабристи. Не зберігся й будинок більярдної, де збиралися декабристи, де молодь, підглядаючи в дірочку в замку, бачила "кучерявого поета" (О.С.Пушкіна)[41].

У 1925 р. В.М.Базилевич визначив місцезнаходження братської могили декабристів І.І.Муравйова-Апостола, А.Д.Кузьміна і М.О.Щепилли в кургані "у старого виїзду з села (Триліс – О.В.) на перехресті доріг, у так званого Корчієвського цвинтаря". На жаль, курган був розкопаний влітку 1924 р. Тут було знайдено 4 скелети. "Череп одного з них був дуже попсований, череп другого мав дірку від кулі", – зауважує В.М.Базилевич. Він припускає, що перший з них належав А.Д.Кузьміну, а другий І.І.Муравйову-Апостолу[42].

В.М.Базилевичу належить також коротенька стаття про будинок генерала М.М.Раєвського у Києві, який розташований на розі вул. Грушевського, буд. 14 і Садової 1, і який вчений називає "будинком декабристів". Тут у 1820-х рр. відбувалися засідання ложі "Об'єднаних слов'ян", а потім збиралися декабристи. В.М.Базилевич зазначає, що у ті часи будинок мав критий балкон з колонами, з банею в класичному стилі. Наприкінці XIX ст. його фасад з боку вул. Грушевського було обкладено цеглою і перебудовано. У 1925 р. на будинку з'явилася таблиця "Тут збиралися декабристи"[43], яка знаходиться там і досі.

В.М.Базилевич висловлював хвилювання з приводу аварійного стану, в якому опинився будинок П.І.Пестеля в Тульчині, і звертався до Тульчинської окружної інспекції народної освіти з проханням вжити всіх можливих заходів "для збереження цього історичного будинку"[44]. Дослідник також писав про місцезнаходження і долю тульчинських будинків, у яких жив О.П.Юшневський[45].

Отже, В.М.Базилевич, який належить до фундаторів українського декабристознавства, своїми науковими студіями суттєво збагатив історичну скарбницю вітчизняної історіографії даної проблеми. Однак, суто теоретичними розробками його діяльність не обмежувалася. Саме завдяки його самовідданій праці були збережені й культурні історичні пам’ятки даної епохи.

---

[1] Довнар-Запольский М. В. Мемуары декабристов. (Записки, письма, показания...). – К., 1906. – 392 с.

[2] Багалій Д. Декабристи на Україні. – Харків, 1926. – 56 с; його ж. Солдатські маси в декабристському русі. – К., 1926. – 21 с.

[3] Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / Ред. С.Єфремов, В.Міяковський. – К., 1926. – Т. 1. – 207 с.

[4] Добровольський Л.П. "Decembriana" // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – Ч. 1. – С. 901 – 921.

[5] Казьмирчук Г. Д. Декабристоведение. Итоги и проблемы. 1917 – 1993 рр. – К., 1993. – С. 33 – 34.

[6] Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. Базилевич та зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві в 1920-х роках // Всеукраїн. конферен. "Історичне краєзнавство України: традиції та сучасність". – У 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 37 – 39.

[7] Базилевич В.М. Декабристы. Очерки. I – III. – К., 1926. – С. 5.

[8] Мережковский Д.С. Первенцы свободы: История восстания 14 декабря 1825 г. – Пг., 1917. – С. 24.

[9] Парадизов П. Декабристы. – Харьков, 1930. – С. 104.

[10] Там само. – С. 110.

[11] Нечкина М. В. Восстание Черниговского полка // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8. – С. 90.

[12] Нечкина М. В. Общество соединенных славян. – М., Л., 1927. – С. 144.

[13] Базилевич В. Восстание Черниговского полка в 1825 – 26 гг. // Из эпохи борьбы с царизмом. – К., 1926. – № 5. – С. 42 – 46.

[14] Казьмирчук Г.Д. Історіографія руху декабристів. – Ч. 2.: Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.). – К.,Черкаси, 2001. – С. 159.

[15] Нечкина М.В. Восстание Черниговского полка // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8. – С. 93.

[16] Базилевич В. Восстание Черниговского полка в 1825 – 26 гг. // Из эпохи борьбы с царизмом. – К., 1926. – № 5. – С. 44.

[17] Нечкина М.В. Восстание Черниговского полка // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8. – С. 93.

[18] Базилевич В.М. Декабристи на Київщині. 1825 – 1925. – К., 1926. – С. 28.

[19] Парадизов П. Декабристы. – Харків, 1930. – С. 108.

[20] Базилевич В.М. Декабристы. Очерки. I – III. – К., 1926. – С. 10.

[21] Базилевич В.М. Декабристи на Київщині. 1825 – 1925. – К., 1926. – С. 27.

[22] Нечкина М.В. Восстание Черниговского полка // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8. – С. 90; її ж. Общество соединенных славян // Историк-марксист. – 1926. – Кн. 1. – С. 144.

[23] Парадизов П. Декабристы. – Харьков, 1930. – С. 108.

[24] Базилевич В.М. Декабристи на Київщині. 1825 – 1925. – К., 1926. – С. 30.

[25] Базилевич В.М. Восстание декабристов и Киев // Из эпохи борьбы с царизмом. – № 5. – 1926. – С. 64.

[26] Базилевич В.М. Декабристи на Київщині. 1825 – 1925. – К., 1926. – С. 39.

[27] Базилевич В.М. Восстание декабристов и Киев // Из эпохи борьбы с царизмом. – № 5. – 1926. – С. 57.

[28] Базилевич В.М. Декабристи на Київщині. 1825 – 1925. – К., 1926. – С. 40, 42.

[29] Базилевич В.М. Декабристы. Очерки. I – III. – К., 1926. – С. 28.

[30] Базилевич В.М. Декабристи на Київщині. 1825 – 1925. – К., 1926. – С. 27 – 28.

[31] Базилевич В. З приватного листування 1825 – 1826 рр. // Декабристи на Україні. – К., 1930. – Т. 2. – С. 175 – 179.

[32] Базилевич В. Збитки від повстання 1825 – 1826 рр. // Декабристи на Україні. – К., 1926. – С. 101 – 113.

[33] Базилевич В.М. Солдати про повстання Чернігівського полку // Декабристи на Україні. Збірник праць

комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1926. – С. 151 – 152.

[34] Повстання Чернігівського полку. Із споминів Йосипа Руликовського // Декабристи на Україні. – К., 1926. – С. 69.

[35] Добровольський Л.П. "Decembriana" // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. – К., 1926. – С. 901.

[36] Критика, звідомлення, обговорення // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 147.

[37] Базилевич В. М. Задачи местных архивов к юбилею декабристов // Червоний архівіст. – 1925. – № 1 – 2. – С. 14 – 17.

[38] Центральний державний історичний архів України. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1 – 2.

[39] Базилевич В.М. Задачи местных архивов к юбилею декабристов // Червоний архівіст. – 1925. – № 1 (2). – Січень. – С. 73.

[40] Базилевич В.М. Декабристи на Київщині 1825 – 1925. – К., 1926. – С. 49.

[41] Там само. – С. 50.

[42] Там само. – С. 51.

[43] Базилевич В. Будинок декабристів // Київ. Провідник / За ред. Ф.Л.Ернста. – К., 1930. – С. 433 – 434.

[44] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9410. – Арк. 98.

[45] Базилевич В. М. Декабрист О.П.Юшневський. Спроба біографії // Декабристи на Україні. – К., 1930. – Т. 2. – С. 47.

Проведен анализ изучения В.М.Базилевичем восстания Черниговского пехотного полка на Киевщине и исторических памятников этого периода.

Ключевые слова: декабристы, декабристоведение, историография, историческая школа, Киевский регион, краеведение, Черниговский пехотный полк.

Article deals with the analyses of V.Bazylevych's study of the revolt of Chernihiv infantry regiment in Kyiv region and historical monuments of that period.

Key words: Decembrists, Decembrists studies, historiography, historical school, Kyiv region, regional studies, Chernihiv infantry regiment.

Володимир ОВЧАРЕНКО
Київ

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ (1991 – 2010 рр.)

У статті висвітлюється ряд ключових питань щодо впливу соціально-економічних особливостей регіонів України, що склалися історично, на сучасні етнонаціональні процеси в державі.

Ключові слова: державна етнополітика, етнонаціональні відносини, етнорегіон, національна меншина, поліетнічність, регіоналізм.

Для нинішнього історичного етапу розвитку України різко актуалізувалося значення локально-територіальних, регіонального виміру етнополітичних процесів. Для їхнього цивілізованого перебігу і регулювання необхідне здійснення виваженої державної етнополітики. Це цілковитою мірою відповідає як загально-національним інтересам, так і специфіці соціально-економічного та культурного розвитку регіонів України, що склалася історично. Тільки за послідовної, науково обґрунтованої державної політики Україна здатна зконструювати свою оптимальну модель регіонального розвитку, впоратися з проблемами поліетнічності регіонального характеру в рамках унітарної держави на тривалу перспективу.

Загальновизнаною реальністю є регіональні відмінності між окремими територіями нашої держави. Вони обумовлені своїми самобутніми історичними, соціальними та культурно-духовними коренями, які сягають іноді в далеке минуле. Вчені-суспільствознавці, відповідно до їхньої спеціалізації, досліджують сучасний регіоналізм в Україні, виділяючи такі його визначальні ознаки: економіко-господарські особливості; етноісторичну і культурну різнорідність; релігійно-конфесійні традиції. На думку таких авторитетних вчених-експертів, як В.Семиноженко і Б.Данилишин, розробка нового формату регулювання регіонального розвитку потребують врахування всього комплексу чинників регіоналізації та всебічного аналізу їх історичної специфіки і сучасного стану[1].

Актуалізація питань державної регіональної етнополітики в Україні стала закономірною відповіддю на значні суспільно-політичні трансформації, що відбувалися в регіонах за роки державної незалежності. Це викликано низкою наявних протиріч у взаємовідносинах між центральними та регіональними органами виконавчої влади, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо вирішення нагальних проблем регіонального та місцевого розвитку.

Помітним є доробок вітчизняних науковців, в якому розглядаються проблеми регіоналістики, зокрема етнополітичного характеру. Зарубіжний досвід формування та здійснення регіональної політики, а також сьогоденні проблеми та підходи до формування нової регіональної політики України, стратегічні пріоритеті розвитку українських регіонів всебічно аналізуються в працях З.Варналія, М.Данилишина, М.Долішнього, С.Злупка, І.Лукінова, Ю.Макогона, А.Максюти, А.Мокія, Я.Олійника, А.Павлюка, С.Романюка, В.Симоненка, Д.Стеченка, В.Чужикова, М.Чумаченка та інших вітчизняних вчених.

Регіоналістика, як науковий напрямок, має давні витоки і тривалі традиції, що базуються на класичній концепції регіоналізму. Академік І.Ф.Курас вказував, що західноєвропейський регіоналізм розвивається на тлі розвинутої економіки країн Європейської Співдружності, стабільної політичної системи і соціального консенсусу – тобто за умов, яких поки що немає в

© Овчаренко Володимир

Україні. Відтак, за його досить слушним висновком, механічне запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму (а саме вони є наріжним каменем ідей федералізму) неможливе: "Такий однозначний підхід був би некоректним з наукової точки зору і сумнівним – з політичної. В Європі, Північній Америці успішно діє регіоналізм співробітництва, у нас в абсолютизованому варіанті він може нині виявити себе переважно як регіоналізм конфліктогенний, відцентровий"[2].

Регіональні відмінності українських територій обумовлені, насамперед, тим, що етнічний фактор історично переплітався з економічним. Це визначалося характером міжрегіональних зв’язків, сформованих історично як в межах України, так і з пограничними з нею державами. Однією з прикметних ознак соціально-економічної диференціації регіонів в Україні є збереження значного розриву між соціальними та економічними рівнями розвитку окремих із них, інституціальна неврегульованість розмежування управлінських компетенцій регіонів та центру[3].

Слід зауважити, що для оцінки рівня загального розвитку регіонів використовується дещо неузгоджені (незбалансовані) критерії. Це, зокрема, показники валового регіонального продукту на душу населення, вартісні показники рівня життя населення, характер фінансово-економічних взаємозв’язків регіону з центром; виробництво валового суспільного продукту на душу населення на 1 км^2 території, обсяги промислової продукції, капіталовкладення в народне господарство[4].

Ми солідаризуємось із тими фахівцями, які стверджують, що одним із ключових чинників регіоналізації України історично стала багатоетнічність. Адже тривалий час певні частини земель нашої Батьківщини входили до складу інших держав. Остаточно ж процес формування нинішньої території України у теперішніх її кордонах завершився тільки у середині XX ст.[5].

На кінець XX ст. в Україні, крім українців, проживало багато громадян неукраїнської етнічної приналежності (понад 130 національностей). При цьому 22,1 % від загальної чисельності населення становили росіяни; по 0,9 % – євреї і білоруси; по 0,2 % – молдовани, греки і татари; 0,1 % – вірмени, болгари, поляки, румуни та ін. Тобто майже 10 етнічних спільнот були представлені спільністю понад 100 тис. осіб. Це, звичайно, потребувало особливо виважених, по-науковому обґрунтованих і законодавчо підкріплених підходів у здійсненні державної регіональної політики, спрямованих як на максимальне врахування інтересів національних меншин, так і на забезпечення територіальної цілісності Української держави[6].

Належить враховувати ще на один чинник, який підживлює регіоналізм, – ментально-політична неоднорідність України. Причиною такого результату послужило тривале входження окремих частин українських земель до різних держав. Воно сформувало певні мовні, культурні, релігійні відмінності між регіонами України, помітні розходження у світогляді та ментальності населення. Максимально поліетнічними регіонами є Захід – Закарпатська і Чернівецька області, а також Схід – Луганська і Донецька області та Південь – Крим, Одеська, Миколаївська і Херсонська області.

Беззаперечно, історичний чинник є одним із важливих в регіоналізації країни. Проте він не найголовніший. Даний фактор присутній завжди, але стає помітним і дієвим лише в певні періоди політичної активності того чи іншого суспільства.

Фахівці, які активно займаються проблемами регіоналістики, наголошують на тому, що однією з прикметних ознак сучасної етнологічної науки та соціально-економічної політики є посилення інтересу до поглибленого аналізу регіональної проблематики в усіх її вимірах, а регіоналістика стає нині своєрідною формою теоретичного й практичного опанування новітніми інтеграційними процесами, що визначають долю держав й особливості історичного поступу людства в цілому[7].

Важливим аспектом регіоналістики незмінно залишається чинник впливу на національну безпеку країни. Так, наукові фахівці і експерти у зв’язку з намаганнями певних політичних сил розіграти "етнічну карту" в Криму постійно застерігають від спроб гратися на відмінних ціннісних орієнтирах населення Сходу та Заходу України, від впровадження стандартизованих підходів до визначення пріоритетів регіональної політики[8].

У рамках висвітлюваної проблеми уявляється доцільним окремо подати визначення регіоналізму (англ. regional, від лат. Regionalis – місцевий, обласний) вітчизняними вченими, як "врахування національних, економічних та інших особливостей, притаманних певному регіонові тієї чи іншої країни; політика, спрямована на об’єднання групи держав певного регіону, залежних одна від одної в економічному, політичному та військовому аспектах"[9].

Конкретне визначення поняття "регіон" несе в собі виокремлення різних елементів такого супровідного від нього явища, як "регіоналізація". Так, за висновком І.Ф.Кураса: "Регіоналізація у політичному розумінні має прихований зміст, оскільки вона за певних умов може підривати державу як таку, загрожуючи її єдності. Йдеться про державу, в межах якої регіоналізація є реальною спробою знайти вихід із політичного напруження, що позначається на інституційній єдності через значну різноманітність її складових формувань…, у політичному розумінні регіоналізація є концепцією, наближеною до федералізму, а отже, виникає новий тип держави – регіоналізована держава"[10].

Деякими послідовниками вітчизняного регіоналізму цей феномен, за подачею окремих науковців, розглядається навіть як форма суспільної ідеології. При цьому аргументовано вказується, що етнічний регіоналізм є політичною практикою регіональних груп у межах певних етносів, які відстоюють ідеали і цінності, які доповнюють або відрізняються від загальнонаціональних цінностей[11]. Виходячи з тих міркувань, що етнонаціональні відносини в Україні великою мірою визначають регіональні особливості, В.Устименко доводить, що процес регіоналізації (під яким він розуміє керованість цим процесом з боку держави, аби не допустити непрогнозованого розвитку ситуації в цілому в Україні і на рівні регіону) є одним з найбільш складних питань внутрішнього життя. Відтак, як слушно зазначає цей дослідник, "зараз як ніколи потрібна державна програма наукових досліджень стану та особливостей етнополітичних процесів в різних регіонах України"[12].

Узагальнюючи близькі точки зору, можна констатувати, що регіоналізація за своєю суттю є заходом, спрямованим на належне визначення рівня децентралізації, розвитку (економічного, соціального і культурного) та координації, зокрема на засадах взаємозалежності та взаємодії, які нині властиві європейським територіям, а також достатньо наближені до громадян для того, щоб залишатися під їхнім контролем. Отже, регіон, як соціотериторіальний комплекс являє собою цілісну просторову форму життєдіяльності населення (в т.ч. – поліетнічного), що охоплює сфери проживання, професійно-трудової, суспільно-політичної та культурно-духовної, підпорядкований єдиному політико-адміністративному центру і об’єднаний різноманітними соціальними зв’язками[13].

В аналітичній характеристиці місця проблем регіоналізму в сучасних етнополітичних дослідженнях важливим є зроблений провідними вітчизняними вченими акцент на висвітлення державної політики у сфері національних відносин. Це, насамперед, стосується міжрегіональної політики врахування етносоціальних особливостей розвитку країни, дотримання економічного балансу та культурних традицій тощо. У загалі наукових праць, що започаткували процес класифікації та типологізації етносів України за системою певних ознак, варто відмітити розробки М.Шульги, у яких виділені такі індикатори розвитку та зміни етнонаціональної структури держави, як кількісний склад, мовна характеристика, етнографічні особливості побуту, фольклору, релігійно-конфесійні ознаки, а також регіональні відмінності[14].

Органічним соціальним елементом українського регіоналізму є його релігійні корені. Це впливовий чинник політизованости етносів, який необхідно постійно враховувати управлінським структурам держави. У реальному житті належність громадян до тієї чи іншої конфесії має одночасно територіальну і етнічну основу. Так, Українська греко-католицька і Українська автокефальна церкви майже безроздільно домінують у західних областях, а Українська православна церква Московського патріархату переважає традиційно на сході[15]. Прикметним видається те, що питомішу вагу тут має не розмежування названих релігійних конфесій по лінії існування домінуючих в Україні двох християнських церков – православної і греко-католицької, а інтегрованість церковного чинника до тієї чи іншої сторони етнічного регіоналізму. Тобто йдеться про локальний синтез в окремих регіонах територіально-етнічного і релігійного чинників, що значно посилюють регіоналістський аспект суспільно-політичного життя держави[16].

Процесам регіоналізації зокрема визначенню сутності і характеру регіонализму, присвячено низку робіт канадського соціолога В.Заславського. Він притримується думки, що явище регіоналізму "виявляється в незадоволенні, протестах чи навіть у повстаннях найрозвинутіших частин країни проти центрального уряду, який перерозподіляє державний бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політичної стабільності". Цей дослідник стверджує, що у поліетнічних країнах з виразними регіональними відмінностями "перерозподіл ресурсів держави створює передумови для виникнення сепаратистських і національних рухів"[17].

Відомий науковець і експерт М.Долішній рекомендує розглядати регіональну політику крізь призму конкретизації інтересів, які вона реалізує: "Наскільки специфічними є інтереси регіонів, що відображають історичні, етнічні, природні, економічні, культурні особливості територій, настільки конкретно диференційованими є інтереси держави по відношенню до них"… За його визначенням, "у широкому розумінні регіональна політика – це система цілей і дій, що спрямовані на реалізацію інтересів держави щодо регіонів та внутрішніх інтересів самих регіонів, яка реалізується за допомогою методів, що враховують історичну, етнічну, соціальну, економічну та екологічну специфіку територій"[18]. На додаток до цього цілком доречно подати таке тонке і слушне зауваження С.Римаренка:"Етнонаціональні відносини регіоналістського масштабу, як складова соціальних відносин у державі, опосередковують будь-яке буття – економічне, політичне, моральне і т.д., взаємодією етносів один з одним. Ці відносини являють собою об'єктивний зріз суспільних відносин, процес життєдіяльності людини, яка включається в ці відносини… задовго до того, як стає суб'єктом відносин виробничих, політичних, культурних, духовно-ідеологічних та ін."[19].

Ретельний розгляд спеціальної наукової літератури з проблеми свідчить про наявність суттєвих розбіжностей у визначенні поняття "регіональна політика", часте ототожнення його з "регіональним розвитком". При цьому в найбільш поширеному варіанті розуміння регіональної політики (так само як і регіоналізму) економічний аспект домінує над іншими складовими регіонального життя. Однак у дійсності регіональні процеси є значно багатограннішими і складнішими.

За концептуальним баченням вітчизняного дослідника проблем регіонального розвитку України Д.Стеченка, комплексний системно-діагностичний розгляд регіонального розвитку (в т. ч. – етнонаціонального) передбачає проведення аналізу соціально-демографічних змін, зайнятості, міжетнічних відносин, політичної структури, рівня життя, якості розвитку соціальної сфери стану громадської думки представників конкретного регіону. Тільки такий розгляд дозволяє отримати об'єктивну і системну картину як нинішніх реалій, так і тенденцій розвитку регіону, а також виявити проблемні лінії зв'язку між перебігом самих цих процесів[20].

Як спадщина минулого Україні дісталися істотні відмінності у показниках економічного, гуманітарного, культурного та в цілому людського розвитку, які свідчать про нерівномірність розподілу ресурсів на душу населення, що, безперечно, впливає на політичні настрої та орієнтири українських громадян.

Асиметрія регіональних показників соціального розвитку торкається як показників прожиткового мінімуму стосовно зарплати, який у Києві, Донецькій та Дніпропетровській областях перевищує середній рівень по державі, так і показників у рівнях освіченості та тривалості життя населення. Не можна не погодитися з тими експертами, які констатують, що в умовах значної соціальної поляризації населення назріла необхідність змін державного регулювання соціальної складової регіонального розвитку України.

Стосовно ж відмінностей національного складу населення, як одного із показників регіоналізації, то він торкається двох-трьох частин нашої держави, де спостерігається значна компактність населення неукраїнського етнічного походження. Йдеться, насамперед, про Крим, Закарпаття та частково Буковину, для яких взагалі характерна поліетнічність з усіма її проблемами.

У цікавому історико-культурному ракурсі фахівець-політолог В.Зуєва розглядає поліетнічність як один з чинників що загрожують дезінтеграції України. Разом з тим, регіональна розмаїтість, поряд з культурною, релігійною та мовною, на її думку, "повинна бути визнана і як позитивний фактор", нова парадигма регіональної політики України "не припускає перспективи деетнізації й втрати своєї етнічної та регіональної самобутності". При цьому дослідниця припускає можливість інкорпорації багатоетнічних регіонів в систему української державності[21].

Як значний позитив слід також констатувати, що регіоналізм є об'єктом активізації комплексних досліджень у працях вітчизняних вчених-соціологів[22].

Незаперечно, що Кримський регіон заслуговує на окремий етнополітичний аналіз. Як відомо, це єдина територія України, де у національному складі населення більшість становлять не етнічні українці. Але специфіка його ще й у тому, що тут мешкає народ, який претендує на статус корінного, хоча й перебуває у демографічній меншості. Маються на увазі кримські татари. Враховуючи таку особливість цієї території, Українська держава надала їй право окремого статусу, перевівши її з обласного на рівень автономної республіки. На наш погляд, це адекватно вписується у систему критеріїв, за якими визначається статус такої адміністративної території як регіон. Керуючись системним критерієм регіональності, є підстави стверджувати, що АР Крим є єдиним класичним регіоном на теренах України, який відповідає принципу системності при визначенні цього поняття. У нього закладені і присутні сукупність умов як економіко-географічного, так і національного та історичного характеру, що дозволяє розглядати цю територію у якості окремого - цілісного за всіма показниками регіону України.

Отже, насамкінець слід відзначити, що після проголошення незалежності України значно активізувалася увага політиків, громадських діячів і багатьох науковців до проблем регіоналістики. Концепція регіоналізму при цьому суттєво ускладнилася. Вона тепер розглядається не тільки в контексті економічного районування, яке мало місце і в період СРСР, а й у тісному поєднанні з питаннями національно-політичної самоідентифікації. Нині мова йде про пошук оптимальних варіантів державного устрою сучасної України. Це стосується і перегляду доктрини планової і монополізованої економіки, яка набула гіпертрофованого регіонального виміру. Сюди мають також бути включені, як обов’язкові і неодмінні, відродження та збереження етно- і соціокультурної своєрідності регіонів, яка склалася історично.

На жаль, сучасна теоретична думка, а тим більше політична воля перебувають на початковому етапі конструювання цілісної концепції регіонального поділу України, яка б ґрунтувалася на визнанні багатоваріантності організаційно-територіальних принципів побудови українського суспільства. До сьогодні в Україні немає єдиної точки зору стосовно етнорегіонального поділу. Основним критерієм тут фактично виступає лише етнічний склад населення. Фахівці вказують і на ту обставину, що межі етнорегіону (це – територія концентрованого прояву етнонаціональних чинників) можуть повністю співпадати з межами етнографічного ареалу, а можуть тільки частково. Співвідношення етнорегіону з економічним регіоном є ще складнішим. Безумовно і давно доведено, що структура економіки прямо пов’язана з етнічним складом населення та його історичними традиціями і звичаями. Етнонаціональні чинники впливають на диференціацію – розвиток окремих частин території; інтеграцію – об’єднання цих частин в єдине ціле, системоформування – виникнення територіальних соціальних, виробничо-економічних, рекреаційних та інших систем. Це – чинник загальної регіоналізації, а саме – утвердження регіонів як окремих об’єктів державної політики. Багато актуальних проблем етнонаціональної регіоналістики в Україні що чекають своїх дослідників.

---

[1] Семиноженко В.П., Данилишин Б.М. Новий регіоналізм. – К., 2005. – С. 22.

[2] Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 202.

[3] Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 273 – 274.

[4] Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997. – С. 263.

[5] Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / Ред. рада: В.М.Литвин (голова) та ін. – К., 2007. – С. 843 – 844.

[6] Литвин В.М. Історія України. Підручник. – К., 2010. – С. 723 – 724.

[7] Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть: нові пріоритети // НАНУ, Ін-т регіон. досліджень. – К., 2006. – С. 9.

[8] Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С. 45 – 46.

[9] Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенко. – К., 2004. – С. 562.

[10] Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – С. 194.

[11] Націоналізм як суспільний феномен (енциклопедичний словник). – Донецьк, 1997. – С. 303 – 304.

[12] Устименко В. Етнополітичні процеси: стан та особливості їх прояву в регіональному розрізі // Наукові

записки. 36. – К., 2002. – Сер. "Політологія і етнологія". Вип. 19. – С. 73 – 74.

[13] Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 788 – 789.

[14] Шульга Н. Этносоциальное и этнокультурное пространство Украины // Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. Материалы. конферен. (Киев, ноябрь 1995 г.) – К., 1997. – С. 8 – 22.

[15] Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999. – С. 8 – 10.

[16] Рибачук М., Уткін О., Кирюшко М. Національне відродження і релігія. – К., 1995. – С. 198 – 201.

[17] Політологічний енциклопедичний словник. – С. 562.

[18] Долішній М.В. Вказ. праця. – С. 13 – 16.

[19] Римаренко С. Регіоналізм чи регіоналізація // Наукові записки / Курасівські читання. – 2005. – К., 2006. – Сер. "Політологія і етнологія". Вип. 30. Кн. 1. – С. 140.

[20] Стеченко Д. Актуальні аспекти системно-діагностичного аналізу регіонального розвитку // Вісник УАДУ при Президентові України. – 2001. – № 2. – С. 144 – 146.

[21] Зуєва В.О. Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства. Автореф. дис.… канд. політ. наук // НАНУ; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2003. – С. 11, 13 – 14, 16.

[22] Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С. 217.

В статье раскрывается ряд ключевых вопросов относительно влияния социально-экономических особенностей регионов Украины, которые сложились исторически, на современные этнонациональные процессы в государстве.

Ключевые слова: государственная этнополитика, этнонациональные отношения, этнорегион, национальное меньшинство, полиэтничность, регионализм.

The article covers several key issues about the impact of socio-economic features of regions of Ukraine, formed historically, on modern ethnonational processes in the state.

Key words: state ethnopolitics, ethnic relations, ethnoregion, minority, multiculturalism, regionalism.

Людмила КРУГЛОВА
Київ

ТОВАРИСТВО "ЗНАННЯ" КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Розглянуто історію заснування, основні напрями діяльності, форми і методи роботи організації товариства "Знання" Київського університету.

Ключові слова: культурно-просвітницька організація, товариство "Знання", Київський університет.

Одна з найбільших всеукраїнських культурно-просвітницьких організацій – товариство "Знання" України було засноване 16 січня 1948 року. Метою цієї організації було поширення політичних і наукових знань УРСР. Нині це наймасовіша громадська науково-просвітницька установа нашої країни. Першим головою товариства "Знання" був Президент АН УРСР, академік О.В.Палладін – всесвітньовідомий вчений-біохімік. Упродовж 1948 – 1949 років були створені обласні організації товариства, у 1958 році засновані народні університети. В кризові 1990-ті роки організація намагалася всіма силами зберегти державну підтримку. У листопаді 1990 року XII позачерговий з'їзд республіканського товариства "Знання" (структурний підрозділ всесоюзної організації) конституювався в Установчий з'їзд товариства "Знання" України.

При Київській обласній організації товариства "Знання" України у 1948 році розпочала діяльність громадська організація лекторів при Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка. Перші фахові лекторські групи були створені в університеті у 1970 році. Офіційно організація товариства "Знання" Київського університету розпочала свою роботу у 1978 році у складі Київської міської організації товариства "Знання" Ленінського району.

Деякі найважливіші напрями діяльності, форми та методи лекційної роботи організації товариства "Знання" Київського університету у 1978 році висвітлює розвідка М.М.Артинова[1]. На вагому роль викладачів та співробітників Київського університету у науково-просвітницькій діяльності товариства "Знання" України вказують у своїх студіях О.Бобрик, П.П.Кононенко, Б.І.Корольова, М.М.Коропатник, В.І.Кушерець, В.І.Шинкарук та інші[2]. Про зміну форм і методів діяльності українських культурно-просвітницьких організацій (у тому числі й товариства "Знання") в умовах економічної кризи в перші роки незалежності України йдеться в статті К.Левчука[3]. Цінну статистичну інформацію містить звітна документація організації товариства "Знання" Київського університету, яка зберігається у фондах Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка[4]. Різноманітні матеріали про товариство "Знання" Київського університету містяться у газеті "За радянські кадри" (з 1969 р. – "Київський університет")[5].

Велику допомогу при зборі матеріалу про товариство "Знання" Київського університету надали співробітники Наукової бібліотеки ім. М.Максимовича М.І.Горбатюк, С.О.Канєвська, А.В.Козонущенко, Т.Є.Кравченко, Л.Р.Научитель.

Як свідчать джерела, у 1978 році товариство "Знання" Київського університету об'єднувало у своїх лавах 1530 осіб. Серед них 10 академіків, 160 професорів і докторів наук, 780 доцентів і кандидатів наук, 380 викладачів, асистентів і аспірантів, 200 студентів-старшокурсників[6].

Станом на 17 жовтня 1990 року товариство налічувало 946 членів, об'єднаних в 25 первинних організацій, в яких працювали висококваліфіковані фахівці: 8 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР і АН УРСР; 165 докторів, професорів; 518 кандидатів наук, доцентів. Разом з ними лекції читали й студенти[7].

Попри те, що за радянських часів пропаганда марксистсько-ленінської теорії, радянського способу життя, внутрішньої та зовнішньої політики КПРС були основною метою товариства

© Круглова Людмила

"Знання", вчені Київського університету у своїй лекторській діяльності прагнули якомога ширше висвітлити передові досягнення вітчизняної науки та культури.

Основними напрямами діяльності товариства були: актуалізація тематики лекцій, розробка тематичних циклів лекцій; удосконалення форм лекційної пропаганди; вивчення та застосування методів лекційної роботи колег з інших навчальних закладів країни; укладання планів-графіків лекцій, виховання лекторських кадрів та інші.

Тематика лекцій торкалася широкого кола питань, серед них: політичне життя; Шевченківські читання; маловідомі сторінки історії міста Києва; історія України; історія українського козацтва тощо. Товариством були розроблені тематичні цикли лекцій з історії, української мови та літератури, педагогіки, психології, хімії, астрономії, математики, географії, біології, охорони навколишнього середовища та інші[8].

Товариство застосовувало різноманітні форми роботи: круглі столи, диспути, прес-конференції, політичні ринги, клуби по інтересам, тематичні вечори, науково-практичні конференції, семінари, консультації, кінолекторії, курси по підготовці лекторів та інші.

Лектори товариства "Знання" виступали з лекціями в трудових колективах міста Києва, області, республіки. Добре зарекомендували себе колективні виходи вчених університету на підприємства під час проведення "Днів науки", "Днів кафедри" тощо[9].

Нагальними проблеми товариства "Знання" Київського університету на початку 1990-х років стали необхідність переходу на госпрозрахунок, організаційного оновлення та демократизації діяльності. Вирішенню цих питань були присвячені два пленуми правління Київської міської організації товариства "Знання", що відбулися 5 квітня та 15 травня 1990 року. Про шляхи перебудови товариства йшлося на Пленумі товариства "Знання" Київського університету і на засіданні круглого столу 18 вересня 1990 року.

В різний час товариство очолювали К.О.Джеджула, В.С.Бруз, А.Г.Слюсаренко та інші.

До складу правління товариства "Знання" входили: Й.Д.Ремезовський, Д.Л.Сергієнко, В.Д.Мирончук, І.П.Яровий, Л.П.Александрова, Є.В.Сидоренко, Є.В.Бузаньова, Н.І.Клименко, Ю.О.Калінцев, Я.С.Калакура, В.О.Корольов, В.М.Ткаченко, Л.М.Шербаум, Д.О.Сливінська (референт) та інші.

В авангарді роботи товариства "Знання" завжди були провідні вчені університету М.У.Білий, І.І.Ляшко, П.Г.Богач, А.А.Чухно, М.Г.Находкін, М.А.Акопов, В.С.Бруз, О.А.Бородін, С.В.Всехсвятський, К.О.Джеджула, Л.Г.Мельник, В.І.Наулко, М.В.Дученко, О.З.Жмудський, А.Ф.Кізченко, О.Л.Липа, М.М.Матвійчук, І.Ф.Надольний, Б.Г.Новіков, Є.В.Назаренко, Й.Д.Ремезовський, Б.І.Стеля, М.С.Ступницький, В.К.Танчер, Г.М.Цвєтков, К.С.Забігайло, В.П.Шевчук, О.В.Стеценко, М.Й.Ядренко, І.С.Ястремський, В.П.Діденко, Л.П.Александрова, В.Ю.Бичатін, В.М.Влезько, Л.І.Воротіна, Н.І.Клименко, П.П.Кононенко, О.Є.Маноха, Л.Й.Марісова, О.В.Сидоренко, М.І.Скуленко, В.М.Соломахіна, В.М.Фененко, С.Г.Фіногеєв, Ю.В.Шанін, Л.М.Козінцева, Г.Є.Чайка, Є.В.Бузаньова, В.К.Яцимірський, Я.С.Калакура, Л.В.Губерський, В.Й.Голуб та інші.

Цілеспрямовано працювали 24 первинні організації факультетів та підрозділів Київського університету. Найактивнішими лекторами були: на історичному факультеті – П.М.Овчаренко, О.А.Бородін, В.Є.Лось, Г.В.Стрельський, Г.Г.Письменний, Л.Ф.Гайдуков, М.М.Матвійчук, Г.П.Міщенко, О.А.Спірін, Я.М.Серіщев, О.П.Крижанівський, Є.В.Сафонова, Г.М.Кривошея, А.Ф.Кізченко, Л.Г.Мельник, Ю.А.Горбань, В.П.Мольченко, Ю.А.Калінцев, Г.І.Сургай, В.І.Наулко, Н.І.Миронець, М.І.Федорина, Ю.І.Шаповал, В.П.Шевчук, А.Г.Слюсаренко, В.П.Рябцев, Б.А.Шарафутдінов, С.Н.Саженюк, В.Ф.Колесник, В.І.Сергійчук, Б.М.Гончар, А.Ф.Мінгазутдінов, В.І.Полохало, М.М.Артинов, Г.Д.Казьмирчук, М.М.Карабанов, В.М.Мордвінцев, М.Г.Щербак, В.І.Червінський; на філологічному факультеті – А.В.Кулініч, А.О.Білецький, М.С.Грицай, В.В.Коптілов, І.К.Кучеренко, М.Й.Сиротюк, Н.Й.Жук, Л.П.Александрова, П.П.Кононенко, Н.В.Костенко, А.П.Могила, М.О.Семенов, П.М.Сіренко, Л.Д.Скирда та інші; на юридичному факультеті – Є.В.Назаренко, А.П.Ткач, В.В.Копейчиков, І.Г.Побірченко, В.М.Мунтян, Є.А.Тихонова, М.П.Стеценко, Ю.В.Майданник, П.С.Матишевський, М.Й.Штефан, Н.І.Клименко, М.О.Сенчик, Л.В.Коваль; на філософському – В.К.Танчер, В.Ю.Бичатін, Л.В.Губерський, А.Є.Конверський, Р.С.Приходько, О.В.Огнева, І.І.Бражнік, М.В.Дученко, В.О.Кудін, Л.Т.Левчук, І.Ф.Надольний, В.М.Фененко, О.І.Фортова, В.О.Суярко, Ф.М.Кирилюк; на біологічному факультету – Г.Д.Бердишев, Б.Г.Новіков, А.В.Капля, О.П.Кришталь, О.В.Сидоренко, О.В.Денісієвський, Г.К.Кравець, Н.Д.Міхновська, В.М.Соломахіна, І.О.Василевська, В.О.Межжерін; на радіофізичному факультету – М.Г.Находкін, С.М.Левитський, В.І.Стріха, П.А.Коротков, В.М.Безручко, Ю.В.Воробйов, Є.В.Бузаньова, І.П.Мацуй; на економічному факультеті – І.С.Ступницький, А.А.Чухно, І.С.Ястремський, М.С.Черненко, В.Г.Чепінога, Р.Х.Васильєва, Г.Н.Климко, Л.І.Воротіна, О.Д.Стеблянко, В.М.Влезько, І.П.Яровий, В.А.Вергун, М.Д.Миронов, В.П.Маруня, Н.Г.Петрович, І.О.Гриненко; на механіко-математичному факультеті – М.І.Кованцева, В.І.Лавренюк, Г.Й.Прізва, Д.С.Селівестрова, М.Й.Ядренко; на хімічному факультеті – Л.К.Мушкало, О.В.Стеценко, П.П.Попіль, Т.В.Табенська; на факультеті міжнародних відносин – Г.М.Цвєтков; на географічному факультеті – Л.М.Козінцева, Е.Т.Палієнко, М.І.Щербань; в Астрономічній обсерваторії – К.І.Чурюмов, Л.М.Шербаум.

Науково-просвітницькою діяльністю активно займались співробітники історичного та зоологічного музеїв Київського університету О.Л.Коханова, В.А.Короткий, Л.Б.Стельмах, О.П.Корнєєв, В.М.Соломахіна, Л.О.Смогоржевський, Б.Г.Новіков, М.М.Біляшівський та інші.

З 1953 року головою правління Українського республіканського товариства "Знання" була доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки УРСР (1966) Л.І.Кухаренко (1906 – 1971). З 1931 року Лідія Іванівна працювала в Київському університеті, з 1953 року завідувала кафедрою політичної економії. Ця енергійна жінка встигала поєднувати викладацьку, науково-дослідну та культурно-просвітницьку діяльність. Цінні матеріали про роботу в організації товариства "Знання" УРСР вона передала до фондів Музею історії Київського університету.

Тривалий час (1973 – 1993 рр.) референтом товариства "Знання" Київського університету працювала випускниця історико-філософського факультету університету (1960) Р.В.Карабенюк. За двадцять років роботи в цій організації вона неодноразово була відзначена подяками і почесними грамотами керівництва університету, міського й республіканського товариства "Знання".

Вагомий внесок у розвиток та діяльність організації товариства "Знання" Київського університету вніс його останній голова доктор історичних наук, професор А.Г.Слюсаренко.

Роботу товариства "Знання" систематично висвітлювала газета "Київський університет". Члени товариства щороку читали близько 14 000 лекцій по всій Україні. Ними були підготовлені науково-методичні посібники і рекомендації, серед яких "Поради лектору", "Поради рецензенту", "Пам’ятка рецензента", "Методичні рекомендації лектору-наставнику", "Методика рецензування публічної лекції" та інші[10].

У 1993 році товариство припинило свою діяльність. Його архів був переданий на збереження до фондів Музею історії Київського університету.

Вчені Київського національного університету імені Тараса Шевченка і нині продовжують науково-просвітницьку діяльність у складі товариства "Знання" України, займаються розробкою та впровадженням нових інформаційно-освітніх технологій, працюють над створенням інформаційної бази знань, корпоративної обчислювальної мережі на території України, яка забезпечить інтеграцію інтелектуального потенціалу членів товариства з національним та світовим інформаційними ресурсами.

З 1999 року товариство "Знання" України очолює Президент – академік НАН України В.Г.Кремень. Голова правління – доктор філософських наук В.І.Кушерець. Ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік НАН України, доктор філософських наук, професор, Герой України Л.В.Губерський є одним із віце-президентів товариства "Знання" України.

Основними напрямками роботи Товариства "Знання" України на сучасному етапі соціально-політичний, економіко-правовий, науково-просвітницький та міжнародна діяльність.

Соціально-політичний напрям роботи передбачає інформаційно-пропагандистське забезпечення курсу економічних реформ та політичних перетворень; пропаганду ідеології державотворення та пошук шляхів національної консолідації українського суспільства; роз’яснення державної регіональної політики та розвиток місцевого самоврядування; виховання національної та етнічної толерантності, принципів соціального порозуміння. Економіко-правовий напрям діяльності становлять правова освіта та надання правових послуг громадянам України; поширення економічних знань. Науково-просвітницький напрям включає поширення фундаментальних природничо-наукових знань; виховання екологічної культури громадян; інформатизація суспільства, поширення комп'ютерної грамотності; організація додаткової безперервної освіти дорослих. І, нарешті, міжнародна діяльність Товариства "Знання" України зосереджена на туризмі, в тому числі освітньому[11].

Великий досвід роботи та широкий тематичний спектр діяльності товариства "Знання" дає підстави стверджувати, що ця організаціє стала неформальним інститутом, який сприяє реалізації інтелектуального потенціалу нації, метою діяльності якого є забезпечення інформаційно-освітніх потреб громадян України. Слід зазначити, що серед найактивніших членів товариства "Знання" України – найкращі представники Київського національного університету імені Тараса Шевченка – провідного вітчизняного науково-дослідницького навчального закладу України.

---

[1] Артинов М.М. Досвід роботи організації товариства "Знання" Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1978. – 85 с.

[2] Бобрик О. Товариство "Знання" підготувало // Київський університет. – 14 травня 1993; Кононенко П.П. Звіт про роботу пленуму товариства "Знання" УРСР // Трибуна лектора. – 1990. – № 5. – С. 5; Корольов Б.І., Коропатник М.М. У пошуках шляхів підвищення ефективності лекційно-просвітницької роботи (1977 – 1990 рр.) // Трибуна лектора. – 2003. – № 1/2. – С. 14 – 17; Кушерець В.І. Знання як енергетика успішного розвитку України // Трибуна. – 2003. – № 5/6. – С. 10 – 13; Шинкарук В. Неминуща цінність знання // Наука і культура. Україна. – 1999. – Вип. 30. – С. 16 – 19.

[3] Левчук К. Діяльність українських національно-культурних товариств в перші роки незалежності (90-ті рр. XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. – К., 2011. – № 35. – С. 9 – 14.

[4] Колекція "Товариство "Знання" // Фонди Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

[5] Артинов М., Карабенюк Р. Щоб слово стало більш дієвим // Київський університет. – 2 квітня 1979. – № 3; Карабенюк Р. Дієвість лекційної пропаганди // Київський університет. – 26 листопада 1979. – № 35; її ж. Цикл лекцій // Київський університет. – 17 вересня 1979. – № 27; її ж. Грамота пропагандистам Київського університету // Київський університет. – 28 грудня 1984. – № 10; Овчаренко П.М. Завжди попереду // Київський університет. – 12 лютого 1970. – № 5.

[6] Артинов М.М. Вказ. праця. – С. 4.

[7] Слюсаренко А.Г., Карабенюк Р.В. Інформація про роботу правління товариства "Знання" Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка від 17 жовтня 1990 року. – К., 1990.

[8] Програма циклу лекцій з історії СРСР, української мови та літератури, російської мови та літератури. – К., 1990. – 16 с.; Програма циклу лекцій з суспільствознавства, математики, географії, української мови та літератури, російської мови та літератури. – К., 1990. – 15 с.

[9] Информация о ходе проведения очередной аттестации членов Общества в первичных организациях общества "Знание" г. Киева. – К.,1984. – С. 1 – 2; Постановление VI Пленума правления Киевской городской организации общества "Знание" от 12 апреля 1984 года. – К., 1978. – 8 с.; Справочный материал к отчёту правления Шевченковской районной организации общества "Знание" на Пленуме правления Киевской городской организации общества. – К., 1984. – 11 с.

[10] Комплексный план работы с лекторскими кадрами на 1981 – 1985 гг. – К., 1980. – 20 с.; Методические рекомендации в помощь лектору. – К., 1983. – 24 с.

[11] http://znannya.org.ua/services.htm

Исследована история создания, основные направления деятельности, формы и методы работы организации общества "Знание" Киевского университета.

Ключевые слова: культурно-просветительская организация, общество "Знание", Киевский университет.

Article deals with the history of formation, activities, forms and methods of organization of the Kyiv University society "Knowledge".

Key words: cultural and educational organization, society "Knowledge", Kyiv University.

Стелла ОНИЩУК
Київ

СУБКУЛЬТУРА КИЇВСЬКИХ ПАНКІВ

У статті розглядаються особливості діяльності та світогляду представників панк субкультури в Києві на початку XXI століття.

Ключові слова: субкультура, панк, сцена, фензін.

Одним із наслідків формування індустріального суспільства став феномен молодіжної субкультури. З самого початку молодіжні субкультури відрізняло протистояння базовій культурі суспільства. Субкультури створюють своє внутрішнє корпоративне життя, формуючи не лише власні естетичні смаки, мораль і преференції, а й власні комунікативні канали і все це – захисна реакція субкультур від самознищення[1].

Однією з молодіжних субкультур є субкультура панків. В Україні вона досі фактично не досліджена. Натомість, за кордоном ще з кінця 1970-х років панк субкультуру почали досліджувати на науковому рівні. Була написана низка праць, у яких розглядались передумови її виникнення та подальший розвиток[2].

У статті автор ставить на меті показати норми та особливості поведінки представників субкультури панків, з'ясувати основні ідеї та життєві принципи панків в Україні, спираючись на зібрані у Києві протягом 2006 – 2011 рр. польові етнографічні матеріали.

Субкультура панків зародилася наприкінці 60-х – 70-х років XX століття у Великобританії та США. Її появу спричинила криза влади, моралі, людських та соціальних взаємовідносин, поширення наркоманії, і, нарешті, економічна криза початку 1970-х років в розвинених країнах Заходу. Тоді безробіття стало масовим явищем серед молоді. Іншим чинником, що сприяв зародженню панк-культури, був розвиток індустрії дешевих електромузичних інструментів, внаслідок чого утворилося багато аматорських музичних гуртів, лірика яких була наповнена невдоволенням, зневірою у традиційних цінностях, бажанням протистояти суспільству.

З кінця 1970-х рр. бере свій початок незалежна панк-рок індустрія – приватні фірми грамзапису – "інді" (англ. "independent" – незалежний), самвидав журнали – "фензіни" (англ. *fanzine*, від *fan magazine*, іноді просто *зін*) – аматорські малотиражні періодичні чи неперіодичні видання з інформацією про панк рок. На цьому етапі визначилось негативне ставлення панків до поп індустрії, заможного життя тощо. Натомість, панки пропагували принцип DIY (англ. do it yourself – зроби це сам), який згодом став одним із основних у панк-русі. Цей принцип проголошував незалежність від держави, суспільства, шоу-бізнесу тощо.

В України субкультура панків за західним зразком почала зароджуватися наприкінці 1990-х років.

Зауважимо, що майже усі опитані нами респонденти критично поставились до терміну "панк субкультура", не вважаючи себе її представниками. Вони називали себе просто "панк" або "хардкор" – "сценою". Під словом "сцена" розуміються не лише музичні гурти, а й усі слухачі, які постійно відвідують концерти і намагаються сприяти розвитку панк-року в Україні. Зауважимо, що "панк-хардкор сцена" – загальносвітова самоназва представників досліджуваної нами субкультури.

В часи найбільшої активності панків в Україні на початку 2000-х років до субкультури належала молодь переважно віком 17 – 22 років. З часом субкультура "постаршала" й на 2011 – 2012 рр. найактивнішими її учасниками були молоді люди віком 20 – 27 років.

На початковому етапі нашого дослідження (2006 р.) відсоток дівчат у субкультурі коливався від 15 до 20. Упродовж наступних шести років цей показник зріс до 40 відсотків. Дівчата, які залучені до панк-субкультури, здебільшого, відіграють досить пасивну роль.

© Онищук Стелла

Більшість київських панків – студенти вищих учбових закладів, вихідці із заможних та середнього достатку сімей. Решта – школярі старших та середніх класів, а також люди, які закінчили навчання і стали до роботи. За нашими спостереженнями протягом 2008 –2011 рр. серед київських панків зріс відсоток одружених. Шлюби найчастіше укладають з представниками своєї субкультури: "...одружуємось зі своїми ж, вже давно один одного знаємо, люди перевірені часом і ділом"[3].

Як зазначали респонденти, у Києві протягом 1998 – 2002 рр. проводились регулярні панк концерти (так звані "давки") у клубі "Shelter" (Хрещатик, 15) і у "Барвах" (студентський клуб Київського політехнічного інституту). Тоді у місті виникло багато панк-гуртів. Найпопулярнішими у ті роки були "The Vareniks", "П’ятки", "Водолечебница", "Білки", "Ковбасний Цех", "Абздольц". Після 2003 "давки" відійшли у минуле. Після закриття "Shelter" у київському панк-році розпочався певний застій: "...у цей період з’явилось дуже багато гуртів, вони не дали жодного концерту, але вони в принципі є …як би сцена розвивалася, але без сцени"[4]. Кінець 2004 – 2006 роки – час нової активізації панку у Києві. Найактивнішими і популярнішими гуртами цього періоду були "Блюденс", "Димна Суміш", "Raspirators", "Humble opinion", "Swallow swallow splinter", "Ы". Музичні вподобання представників субкультури змінювалися протягом 2006 – 2009 рр. Більшу популярність почала набувати хардкор-музика (важчий та швидший піджанр панк-року). Як зазначив респондент: "Зараз якась мода, наче, пішла на хардкор; хардкор музику, хардкор-шмоткі і на стрейт едж ще"[5]. У 2010 – 2012 рр. основними гуртами, які грали хардкор у Києві, були "Homesick", "Bluesbreaker", "Woundead", "Undercurrents", "Ai Laika", "Buckwheat".

Київській панк-субкультурі властиве певне розшарування. Автор виділив три основні групи, що характеризуються ступенем активності у субкультурі. До першої належить так звана "еліта". Ці люди організовують концерти, запрошують гурти, поширюють літературу і музичні записи, створюють фензіни. Вони користуються чималим авторитетом серед однодумців. До другої групи належать менш активні учасники сцени. Вони постійно ходять на концерти, підтримують різні акції, купують самвидав продукцію. До третьої групи належать новачки.

Більшість панків у світі – прихильники анархічних поглядів. Не є винятком і представники української панк-субкультури. Однак, проаналізувавши відповіді респондентів нами було з’ясовано, що далеко не всі представники субкультури добре розуміються на історії та теорії анархізму, хоча більшість з них поділяє переконання, сформовані на принципах заперечення офіційної влади і цінує індивідуальну свободу та особисту відповідальність[6].

Київські панки обрали анархізм як альтернативу усім існуючим політичним системам у світі. Вони переконані, що сама природа влади містить в собі пригнічення та експлуатацію людини людиною. Реформи, що проводяться урядом, часто засуджують, як такі, що мають на меті заспокоїти людей, а не змінити їхнє життя на краще[7].

Концепція анархічного устрою в розумінні представників панк субкультури – суспільство, яке відмовилося від державного контролю. Панки вірять, що люди можуть організувати своє життя на засадах взаємодовіри та поваги, але це передбачає появу власної відповідальності у кожного члена суспільства. На їхню думку, анархія може стати реальністю, якщо люди контролюватимуть себе, що означає відповідальність, наявність закону усередині себе.

Сьогодні серед панків значне поширення набули ідеї захисту тварин і боротьби за їхні права. З цим пов’язано те, що в київській панк спільноті, починаючи з 2004 – 2005 рр. поширилося вегетаріанство. Панки розглядають ставлення людини до тварин як одну з форм пригноблення. Серед представників панк хардкор спільноти багато прихильників веганства[8]. Вони відмовились від м’яса, риби та усіх продуктів тваринного походження, не користуються косметичними засобами, які тестуються на тваринах, не носять одяг зі шкіри та хутра.

Представники панк субкультури негативно ставляться до засобів масової інформації. Спираючись на відповіді респондентів, автор дійшов висновку, що більшість представників субкультури рідко читає пресу, а з програм телебачення надає перевагу, в основному, музичним та спортивним каналам.

Більшість опитаних нами респондентів називала себе антиглобалістами. Вони заявляли, що виступають проти процесу глобалізації в його сучасній формі.

Практичні методи, за допомогою яких представники панк-спільноти намагалися протистояти процесу глобалізації – бойкот товарів великих фірм та транснаціональних корпорацій, які своєю діяльністю забруднюють довкілля, використовують працю дітей, порушують права працівників, підтримують авторитарні режими та вкладають гроші у військові проекти[9]. Унаслідок цього утворився список товарів та послуг, які стали табуйованими для київських панків. Наприклад, неприпустимим вважається відвідування "Макдоналдсу" через використання ним шкідливих для здоров'я людей технологій, забруднення довкілля та порушення екологічного балансу через використання величезної кількості одноразового пластикового та паперового посуду.

Згідно спостереженням автора, деякі представники субкультури брали участь у подібних бойкотах, не розуміючи їх причини. На нашу думку, це відбувається через несвідоме переймання поведінки своїх товаришів. У цьому переконують відповіді респондентів: "...не можна купляти Кока-колу…ну тому що це корпорація, та насправді я навіть і не знаю…"[10].

Одним із проявів ідей панків є проведення акцій "Food Not Bombs" (англ. "Їжа а не бомби"). Це антимілітаристська акція, яку проводять добровільні учасники для демонстрації протесту проти витрат держави на військову промисловість, утримання армії, ведення воєн, вимагаючи збільшити витрати на соціальне забезпечення. Суть цієї акції полягає у безкоштовній роздачі їжі нужденним у громадських місцях. Роздаючи їжу, учасники акції хочуть продемонструвати наявність голодних людей у країні, а також показати ідеальні відносини у суспільстві, побудовані на любові та взаємодопомозі: "... це просто як приклад співіснування людей у суспільстві… як люди можуть співіснувати без… зброї… без якоїсь вказівки зверху"[11]. Їжа, яку роздають панки, вегетаріанська. У Києві такі акції відбувались у 2006 – 2008 рр.

Українська панк субкультура не є монолітною. В кожному великому місті вона має особливості. Іноді групи панків ворогують між собою. Більшість панків-хлопців ставляться до дівчат як до рівних, до новачків (так званих "піонерів") – негативно, але без проявів агресії. Останнім не перешкоджають відвідувати концерти, отримувати інформацію.

Комунікація між членами субкультури здійснюється шляхом як безпосереднього спілкування, так і за допомогою Інтернету. У 2003 – 2007 рр. найпопулярнішим вітчизняним Інтернет-сайтом, на якому панки спілкувались, обмінювалися думками, розміщували реклами концертів тощо був сайт slam.kiev.ua. Сьогодні панки, в основному, спілкуються на сторінках livejournal.ru, vkontakte.ru, ICQ тощо. Українські панки активно спілкуються зі своїми однодумцями в Росії, Білорусі, Литві, Польщі, Чехії та інших країнах, користуючись сайтами myspace.com, lastfm.ru, facebook.com.

З представниками більшості інших субкультур київські панки підтримують нейтральні стосунки. Найсерйозніші сутички на підставі ідейних суперечок відбуваються з правими скінхедами. Спираючись на відповіді респондентів, зазначимо, що останнім часом ці суперечки загострились.

Неодмінною складовою панк субкультури є музичні концерти. Згідно з відповідями респондентів у Києві є кілька осіб, які займаються їх організацією. Ці люди належать до панк еліти. У них налагоджені контакти з музичними гуртами, вони домовляються безпосередньо з власниками клубів про проведення того чи іншого концерту. 70 – 80 % від отриманих грошей йдуть власнику клубу. Виконавці ставляться до цього нормально, тому що більшість з них займаються музикою не заради грошей, а щоб проявити талант: "... Гурти не вимагають гонорар. Просто, якщо приїжджають якісь гурти з-за кордону або інших міст то, в основному, намагаються оплатити їм проїзд"[12].

Сьогодні у Києві немає постійного місця для проведення концертів, їх проводять там, де дешевше – на репетиційних базах гуртів, у дешевих кафе, іноді у приміщеннях промислових підприємств та складах. З 2008 р. панк концерти часто проводяться у кафе "Сокіл" (вул. Бережанська 4 а).

Відмінною рисою панк-концертів є те що, на них не існує "кордону" між гуртом глядачами. Часто у приміщенні, де відбувається концерт, немає навіть сцени. Завдяки цьому між виконавцями і глядачами існує постійний зв'язок: "...це не просто так, це один з принципів панку. Всі рівні – ті хто грає і ті хто слухає, ми всі – одна сцена"[13]. Учасники гуртів часто спілкуються зі слухачами під час виступів.

Традиційним для панк-концертів є "слем" – поведінка на концертах, коли люди агресивно штовхаються і врізаються один в одного. Один із респондентів так описав це дійство: "...це просто рухи, якісь хаотичні, коли люди один з одним штовхаються, гасають, скачуть, що завгодно бісяться просто!"[14]. У "слемі" існує певна етика поведінки. Як зазначають респонденти, головне – пошана до оточуючих: якщо хтось впав, то йому обов’язково треба допомогти якнайшвидше піднятися.

На панк-концертах прийнято танцювати "мош", який виглядає як хаотичні рухи, символічне нанесення ударів ліктями, кулаками, рідше ногами. "Мош" виконує "верхівка" панк-сцени: "...це певною мірою елітарний вид діяльності, новачки туди взагалі не лізуть"[15].

Панк-гурти часто виступають у різних містах, деякі з них влаштовують тури Україною, відвідуючи, в основному, найбільші центри панк культури – Одесу, Львів, Рівне, Севастополь. Останнім часом до України часто приїжджають панк гурти з-за кордону – Росії, Білорусі, Польщі, Чехії, Словаччини, Франції, Німеччини, Нідерландів, Канади, США. Найбільшою популярністю серед київських панків користуються фестивалі "Флафф-фест" у Чехії, "Даром" у Литві.

Важливим комунікативним засобом в панк культурі є фензіни. Тут друкуються інтерв’ю з учасниками гуртів, рецензії на музичні альбоми, статті на політичні теми. У створенні випуску фензіну беруть участь дві-три особи, які приймають рішення про його зміст. Ці видання випускаються коштом видавців і продаються за собівартістю. Середня ціна видання у 2011 році складала 10 – 20 гривень.

Київські панки захоплюються екстремальними видами спорту, зокрема, скейтбордингом. Скейтери збираються, в основному, в скейт-парку "Міст", а також у місцях, де є багато парапетів, бровок, східців, перил, на яких можна виконувати трюки. Старші за віком представники субкультури займаються велосипедним спортом.

Сьогодні панки не мають певного стилю одягу. Їхній зовнішній вигляд часто залежить від музичних уподобань. Шанувальники хардкор-панку носять джинси, шорти до колін, футболки з назвами музичних гуртів, реглани з капюшоном, картаті сорочки, які одягають поверх футболок. У колористиці переважають темні тони. Шанувальники цього стилю віддають перевагу кедам Vans і Converse, скейтерським кросівкам. Із 2008 р. в моду увійшли кросівки фірми Nike, виконані у стилі 1980 – 1990-х рр.

Популярні татуювання, як монохромні так і кольорові. Їх роблять на руках, ногах, животі, шиї, рідше на спині. На тіло часто наносять написи-гасла "Never give up" (англ. "Ніколи не здавайся"), "True till death" (англ. "Вірний до могили (труни)"), "Young till I die" (англ. "Молодий до смерті") та інші.

Зачіски прихильників хардкор-панк стилю не відрізняються різноманітністю. Як правило, роблять короткі стрижки, іноді – дреди. Головні убори – кепки і шапки.

Прихильники краст-панку (англ. crust punk – музичний напрямок, який виник під впливом хардрок-панку. Пісні сповнені похмурою песимістичною лірикою, присвяченою політичним та соціальним проблемам) одягаються різноманітніше. Хлопці носять вузькі, часто подерті, джинси, шорти різних кольорів, картаті штани. "Класикою жанру" вважається червона "шотландка". Дехто оздоблює штани металевими блискавками. Іноді хлопці одягають спідниці-кілти поверх джинсів. Плечовий одяг, як правило, представлений футболками, регланами, косухами (коротка шкіряна куртка із завуженою талією та блискавкою навскіс), джинсовими куртками. На футболки наносять назви гуртів, гасла "No Gods, No Masters" (пісня англійської групи Arch Enemy), "Don’t trust politics" ("Не вір політикам") тощо.

Дівчата вдягають короткі спідниці, панчохи в сітку, лосини, оздоблені під леопарда або зебру, кеди, черевики фірми Dr. Martens.

Хлопці і дівчата часто фарбують волосся у яскраві кольори. Популярні ірокези рожевого, салатного, білого кольорів. На тіло наносять татуювання у стилі панк-естетики. Одягають багато прикрас та аксесуарів. Поширений пірсинг. Проколюють вуха, ніс, губи, брови, рідше роблять тунелі – навмисне розтягування дірки від 3 до 8 мм діаметром у мочці вуха.

Дівчата та хлопці носять, "напульсники" і ошийники будь-яких кольорів, як правило, оздоблені невеликими шипами або металевими заклепками. Неодмінним атрибутом є поясні ремені будь-яких кольорів, оздоблені великою кількістю шипів різних форм.

Представники київської панк-субкультури нашивають нашивки на куртки та реглани, чіпляють значки з назвами популярних гуртів, написами на соціальні теми: "Хутро – вбивство!", "М’ясо смердить", "Ставай вегетаріанцем!" тощо. Також поширені антивоєнні гасла, заклики проти генної інженерії, атомної енергетики, на захист довкілля, прав людини, тварин. Написи наносять на одяг власноруч акриловою фарбою за допомогою трафаретів. Одяг купують, в основному, на секондхендах. Вважається ганебним носити спортивний одяг та взуття.

Сьогодні київський панк-рух стрімко розвивається. Всупереч застарілим стереотипам щодо байдужості панків до проблем сьогодення, є підстави стверджувати, що київські панки дедалі активніше заявляють про себе. Субкультура панків зараз позбулася першопочаткової агресивності і набула більш оптимістичного і гуманного характеру, водночас зберігши яскраво виражений нонконформізм.

---

[1] Докладніше див: Маєрчик М. Чи є культура у субкультурі // Дзеркало Тижня. – 2005. – № 10 (538) 19 – 25.03.

[2] Аронсон Е., Общественное животное. Введение в социальную психологию. – М., 1998. – 214 с.; О'Хара К. Философия панка. – М., 2006. – 206 с.; Duncombe S. Notes from Underground: Zines and the Politics of Alternative Culture. – London-New York.,1997. – 232 p.; Давыдов А. Социология контркультуры. – М., 1980. – 264 с.; Оборонко В.И. Западные молодежные субкультуры 80-х годов: научно-аналитический обзор. – М., 1990. – 32 с.

[3] Записано автором 2011 р. у м. Одесса від Кінскі К. 1982 р. н.

[4] Записано автором. 2010 р. у м. Києві від Полцщук В. 1984 р. н.

[5] Записано автором 2009 р. у м. Києві від Юрія 1983 р. н.

[6] О'Хара К. Вказ. праця. – С. 104 – 109.

[7] Duncombe S. Вказ праця. – P. 45 – 49.

[8] Веганізм – суворе вегетаріанство, яке цілком виключає з раціону харчування і побуту продукти тваринного походження, оскільки їх неможливо отримати без експлуатації та вбивства тварин.

[9] Аксютина О. DIY панк-хардкор субкультура в России. – М., 2008. – С. 196 – 198.

[10] Записано автором у 2010р. в Одесі від Цехмістер К. 1988 р. н.

[11] Записано автором у 2006 р. у Києві від Проценко В. 1986 р. н.

[12] Записано автором у 2006 р. у Києві від Шмигони П. 1987 р. н.

[13] Записано автором у 2008 р. у Києві від Володимира 1986 р. н.

[14] Записано автором у 2010 р. у Чернігові від Казакова М. 1990 р. н.

[15] Записано автором у 2010 р. у Львові від Юровських А. 1984 р. н.

В статье рассматриваются особенности деятельности и мировоззрения представителей панк субкультуры в Киеве в начале XXI века.

Ключевые слова: субкультура, панк, сцена, фензин.

Article describes the peculiarities of the activity and worldview of representatives of the punk subculture in Kyiv at the beginning of the XXI century.

Key words: punk, subculture, scene, fanzine.

Євген СИНИЦЯ
Київ

ЩЕ РАЗ ПРО СКЛАВИНІВ ТА АНТІВ

У статті розглядається питання доцільності використання терміну "слов'яни" як еквіваленту склавинів ранньовізантійських джерел VI – VII ст. Таке вживання терміну, на нашу думку, призводить не тільки до підміни понять в рамках сучасного термінологічного апарату, а й не відповідає змістові, що вкладався у поняття "склавини" авторами початку середньовіччя. В цьому контексти згадуються також проблеми співставлення етнографічних груп слов'ян зазначеного періоду та етнокультурних процесів в їхньому середовищі з археологічними явищами.

Ключові слова: склавини, анти, слов'яни, раннє середньовіччя, археологічна культура.

Понятійно-термінологічні суперечки є неодмінною складовою наукових дискусій практично у будь-якій галузі знання, однак особливою їх палкістю "славляться" науки гуманітарні. Адекватність термінів, якими позначають певні поняття, часто бачиться різними дослідниками чи не діаметрально протилежно, й доволі часто саме певне розуміння терміну починає диктувати зміст та обсяг поняття, для визначення якого цей термін використовується. Одразу обумовимо, що пропонована стаття не має на меті детального історіографічного аналізу слушності застосування терміну ***слов'яни*** виключно щодо одного з угруповань ранньосередньовічних слов'ян, яких ранньосередньовічні автори називають ***склавинами***, для цього знадобилося б чи не монументальне монографічне дослідження. Йдеться радше про нарис, що фіксує сучасний стан справ, а також пропонує повернутися до суті проблеми.

Зазначена суть доволі проста: від часів перших наукових публікацій джерел, у яких згадуються ***склавини***, практично жоден з науковців не заперечував думки, що цей термін передає модифіковану у відповідності до норм грецької та латинської фонетики самоназву ***слов'ян***. Тож на думку помітної частини науковців цілком логічним вбачався наступний крок – заміна "не зовсім відповідного" еллінізму або латинізму ***склавини*** на "більш адекватний" етнонім ***слов'яни***, причому не лише у написаних сучасними мовами роботах, а й у перекладах цими мовами класичних текстів авторів початку середньовіччя[1].

Однак опоненти цієї точки зору вказували, що доцільність "знаку рівності" між ***склавинами*** та ***слов'янами*** доволі сумнівна з огляду на те, що поруч із ***склавинами*** у джерелах VI – VII ст. фігурують ***анти***, і є всі підстави вбачати в останніх одне з відгалужень ранньосередньовічних ***слов'ян***. Походження "від одного кореня" *склавинів* та *антів* засвідчене Йорданом[2] та Прокопієм Кесарійським[3]. Подібність їхніх мови, господарчої моделі, побуту, соціального устрою, військової справи, вірувань стверджують Прокопій[4] та "Стратегікон"[5]. При цьому дослідники звертають увагу на такий парадокс: за всієї етнографічної тотожності *склавинів* та *антів* в описах візантійців автори чітко їх розрізняють. Тож, слід думати, існували якісь-то цілком наочні відмінності між представниками обох зазначених народів.

Йордан[6] та "Стратегікон"[7] зазначають також, що обидва ці народи не є суцільними "монолітами", а являють собою конгломерати чисельних племен. Ці повідомлення, а також зазначення величезних обширів, заселених *склавинами* та *антами*[8], дозволило сучасним дослідникам вбачати у визначених цими термінами спільнотах союзи племен. Етнічна складова щодо подібних утворень доби військової демократії сумнівів не викликає, питання ставиться інакше: а чи були ***анти***, власне, ***слов'янами***? Формальний привід ставити таке питання є. Попри визначення цілого набору зовнішніх атрибутів етнічності, всі, хто так чи інакше торкався теоретичних засад цієї проблематики, доходили висновку, що наріжним каменем цього феномену є, все ж таки, самосвідомість, а найпереконливішим наочним проявом цієї само-

© Синиця Євген

свідомості є самоназва. Із *склавинами* в цьому плані все гаразд (щоправда, останнім часом були висловлені сумніви й щодо них, однак, це тема для окремого розгляду[9]), *анти* ж у згаданому аспекті не настільки переконливі. Дійсно, цей етнонім не етимологізується зі слов’янських мов. Найбільш переконливу етимологію слово *анти* має в іранських мовах – "мешканці околиці, прикордоння". Тож термінологічні міркування відкривають широкі можливості для будь-яких гіпотетичних побудов.

Найбільше прихильників, зрозуміло, має слов’янська гіпотеза: мовна і етнографічна подібність, а також єдність походження *антів* та *склавинів* добре засвідчені писемними джерелами. Існують компромісні варіанти – іранізовані слов’яни чи-то скоріше – слов’янізовані іранці, аби врахувати як "слов’янськість" (вірніше – "склавиноподібність") мовну та етнографічну, так і явний іранізм етноніму. Нарешті, є прихильники однозначної "неслов’янськості" *антів*. Хід думок прибічників такої точки зору надзвичайно спрощений: якщо етнонім неслов’янський, то й етнос, напевно, теж. Щоправда, нехтувати при цьому відомостями про спорідненість та етнографічну подібність *антів* та *склавинів* однаково проблематично. Слід також зазначити, що використання в якості самоназви етнонімів іншомовного походження не є чимось нечуваним для слов’ян. Найближчий хронологічно та територіально до *антів* приклад – болгари. Суперстрат тюркомовних кочовиків-булгар порівняно швидко (в історичному, зрозуміло, вимірі) розчинився у слов’янському середовищі придунайських племен, втративши практично всі головні етнічні риси. Однак самоназва цього угруповання тюрок від раннього середньовіччя й до тепер залишається самоназвою одного зі *слов’янських* етносів.

В силу яких саме історичних обставин одне зі слов’янських угруповань початку середньовіччя почало позначати свою спільноту етнонімом іраномовного походження залишається лише гадати. Проте сумніватися в тому, що принаймні на середину VI ст. цей етнонім був вже самоназвою для представників зазначеного угруповання, особливих підстав немає. На цей час ромеї мали кілька десятиліть досвіду спілкування з *антами*, активно вивчали їх як небезпечних військових супротивників та потенційних союзників. Зокрема, Прокопій, який виклав достатньо розлогий етнографічний нарис щодо слов’ян, на власні очі спостерігав *антів*-найманців у складі імперського війська, що на чолі з Велізарієм воювало проти готів в Італії. Навряд-чи за таких обставин візантійські книжники вперто користувалися штучним терміном для позначення "нових варварів". Слід припускати, що представники цієї спільноти самі себе атестували як *антів*.

Отже, прямолінійна логіка "іраномовний етнонім" – "іранський етнос" у випадку *антів* вбачається нами хибною, а сумніви в тому, що *анти* були одним зі слов’янських угруповань, радше надуманими. У контексті основної теми пропонованої розвідки це означає, що ставити "знак рівняння" між ***склавинами*** та ***слов’янами*** для початку середньовіччя, м’яко кажучи, некоректно.

Вже згадувалося, що під назвами *склавинів* та *антів* у ранньовізантійських джерелах фігурують союзи племен. Тобто йдеться про два масштабних об’єднання, у середовищі котрих рекрутувалися військові контингенти, що здійснювали напади на Імперію або ж виступали її союзниками. Зокрема, за повідомленням Прокопія у 545 р. принаймні якась-то частина *антів* уклала з Імперією дипломатичну угоду "на найвищому рівні" й отримала дозвіл імператора Юстиніана І оселитися навкруги міста Турріса на лівобережжі Дунаю за умови дотримання миру з Імперією та надання військової допомоги ромеям в разі конфліктів з "третьою стороною"[10]. Від цього часу *анти* жодного разу не з’являються на сторінках візантійських джерел як нападники. Показовою є й остання згадка про *антів* в писемних джерелах: 602 року авари, які в силу обставин не могли конфліктувати безпосередньо з Імперією, здійснили каральну експедицію проти союзників ромеїв *антів*. В описі Феофілакта Симокатти ця військова акція подана чи не як геноцид *антів*[11], але більш слушною здається думка, що внаслідок зазначених подій *анти* перестали існувати саме як помітна військово-політична сила. Причому останнє стосується виключно *антів*, які мешкали у прикордонні Імперії; стан справ у глибині антського ареалу, що простягався на схід від Дунаю аж до Дніпровського Лівобережжя, перебував поза фокусом уваги ромеїв.

Зайвий раз підкреслимо, що вже на середину – другу половину VI ст. візантійські автори усвідомлювали строкатий склад двох головних слов’янських союзів племен. "Стратегікон" прямо рекомендує використовувати протиріччя між племенами, що їх складали, як інструмент політичного маніпулювання[12]. Це дозволяє припускати, що племінна ідентичність для ранньосередньовічних слов'ян була більш вагомою, аніж приналежність до військово-політичного союзу. Однак в разі контактів (як мирних, так і, насамперед, конфліктних) приналежність до *склавинів* або *антів* представників певного малого племені, ймовірно, висувалася на перше місце, адже у такий спосіб демонструвалася потенціальна військова підтримка. Ромеїв "нові варвари" цікавили здебільшого з військово-політичної точки зору, тож недивно, що для них вони були насамперед *склавинами* та *антами*, а не представниками дрібніших племен. "Зникнення" *антів* зі сторінок візантійських джерел є доволі показовим у цьому контексті: щойно *анти* перестали являти собою військово-політичну силу, що цікавила Імперію безпосередньо, вони перетворюються на "позаісторичний" народ.

Показовою є й еволюція вживання терміну *склавини* у візантійських джерелах середини VII ст. та пізніше. Ймовірно, саме у першій половині VII ст. склавинський союз починає поволі розпадатися, а провідну роль у військово-політичній сфері перебирають на себе дрібніші племінні об'єднання, значна частина котрих спромоглася закріпитися на Балканах, на теренах, що de jure вважалися імперськими. Візантійці стають краще обізнаними з племінним різноманіттям слов'ян, добре виокремлюючи з їхнього загалу окремі племена (союзи племен?), а термін *склавини* набуває значення об'єднавчого, призначеного для позначення того чи іншого загалу слов'яномовного населення. Найяскравішою ілюстрацією зазначеної еволюції є "Чудеса св. Димитрія Солунського". Перше зібрання пам'ятки, присвячене подіям кінця VI ст., знає лише *склавинів* як таких. Натомість, друге зібрання, що описує події другої половини VII ст., цей термін вживає лише коли йдеться про кілька слов'янських племен (ріхнини, велегезити, стримонці тощо), що вдаються до спільних дій[13].

Таким чином, слідуючи логіці вживання терміну *склавини* ранньосередньовічними авторами, варто розрізняти два хронологічних пласти. Для VI – першої половини VII ст. йшлося, слід думати, про конкретне військо-політичне об'єднання (союз племен) слов'яномовної людності, причому *склавини* не були єдиними представниками слов'янства, відомими ромеям. Лише від середини – другої половини VII ст. термін *склавини* набуває значення, що відповідає сучасному терміну *слов'яни*, себто народи, які розмовляють слов'янськими мовами. Тож зайвий раз підкреслимо, що *склавини* авторів VI – першої половини VII ст. не тотожні *склавинам* джерел пізнішого часу, тому вживати терміни *склавини* та *слов'яни* як синоніми щодо союзу племен періоду Великого розселення слов'ян (V – середина VII ст.) навряд-чи доцільно.

Проблема, що обговорюється, має ще один доволі суттєвий ракурс, археологічний. Ототожнення *склавинів* та *антів* з носіями празьких та пеньківських старожитностей відповідно не викликає суттєвих заперечень вже кілька десятиліть. Однак сталість, аби не сказати хрестоматійність, такого ототожнення створила у значної кількості науковців стереотип щодо абсолютної відповідності між археологічним матеріалом (рештками побутової культури давнини) та етнополітичними реаліями початку середньовіччя. Вперше на небезпеку настільки прямолінійних побудов (принаймні, у вітчизняній літературі з археологічної славістики) звернув увагу О.М.Приходнюк[14], критикуючи концепцію етногенезу східних слов'ян, запропоновану В.Д.Бараном[15].

Ані празька, ані пеньківська археологічні культури не є абсолютно гомогенними. Кожна з цих культур має по декілька локальних варіантів, й хоча ця проблематика поки що знаходиться на початковій стадії опрацювання, наявність певних особливостей просторово обмежених груп пам'яток в рамках празького та пеньківського ареалів не викликає сумнівів[16]. Зазначена археологічна картина, на перший погляд, цілком відповідає уявленням про *склавинів* та *антів* як про союзи племен: локальні групи пам'яток відповідають племенам, а ареали культур в цілому – двом військово-політичним об'єднанням. Проте, чіткі кордони між ареалами празької та пеньківської культур існують хіба що на картах, укладених сучасними дослідниками. В контактній зоні зазначених культур археологічний матеріал (насамперед, керамічний посуд та будівлі) з чималої кількості пам'яток в різних пропорціях поєднує риси, притаманні обом археологічним явищам. Це свідчить на користь активних контактів носіїв празької та пеньківської традицій, обмін населенням тощо, внаслідок чого формувалася "метисна" побутова культура. За суворого дотримання однозначного ототожнення склавинів з носіями празької культури, а антів – пеньківської, доволі складно відповісти на питання з приводу того, до якої ж саме спільноти – склавинської чи-то антської – слід відносити носіїв таких "метисних" пам'яток.

Наведений приклад, на наш погляд, яскраво ілюструє абсурдність самої постановки питання в археологічному ракурсі як жорсткої опозиції "склавинської" празької та "антської" пеньківської культур. Слід зважати й на те, що союзи племен доби військової демократії були доволі несталими об'єднаннями, конфігурація котрих постійно модифікувалася з огляду на конкретні політичні обставини. Намагання відшукати якісь-то археологічні сліди зазначених змін навряд-чи будуть успішними, адже значно консервативніша сфера побуту напевне не реагувала блискавично на мінливу політичну кон'юнктуру. Згадані "метисні" пам'ятки, матеріали котрих фіксують переплетення кількох традицій побутової культури давнини, є наслідком значно триваліших процесів.

Таким чином, інтерпретуючи археологічні матеріали доби Великого розселення слов'ян варто, на наш погляд, не припускатися надмірної схематизації. Пам'ятки празької та пеньківської культур на археологічному рівні відбивають особливості побутової культури двох етнографічних груп слов'ян початку середньовіччя[17]. *Склавини* та *анти* візантійських авторів VI – першої половини VII ст., як було показано, є назвами союзів племен, тобто термінологічно позначають військово-політичні об'єднання, структура яких не обов'язково співпадала із структурою згаданих етнографічних груп. Відповідно, коректніше вести мову не про "склавинську празьку культуру", а про "склавинів, які у більшості були носіями празької культури", або ж не про "антську (пеньківську) культуру", а про "антів, які головним чином були носіями пеньківської традиції".

---

[1] Прикладом останнього, зокрема, може слугувати переважна більшість перекладів з фундаментальної праці "Свод древнейших письменних известий о славянах". – Т. I. – М., 1991; Т. II. – М., 1995.

[2] Тут та далі посилання на тексти творів ранньосередньовічних авторів подаються за вказаним у попередньому посиланні виданням: Свод … – Т. I. – С. 111.

[3] Там само. – Т. I. – С. 185.

[4] Там само. – Т. I. – С. 183 – 185.

[5] Там само. – Т. I. – С. 369 – 373.

[6] Там само. – Т. I. – С. 107.

[7] Там само. – Т. I. – С. 375.

[8] Там само. – Т. I. – С. 107 – 109, 201.

[9] Доволі своєрідний погляд як на походження слов'ян взагалі, так і на походження самого терміну "склавини", зокрема, був викладений порівняно нещодавно американським дослідником румунського походження Ф.Куртою (Curta F. The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region. – Cambridge, New York, 2001. – P. 500 – 700). Критичному розгляду побудов Ф.Курти був практично повністю присвячений цілий номер часопису Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. № 2 (4). – СПб., 2008.

[10] Свод … – Т. I. – С. 185.

[11] Там само. – Т. II. – С. 43.

[12] Там само. – Т. I. – С. 375.

[13] Там само – Т. II. – С. 91 – 211.

[14] Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – К.-Чернівці, 2001. – С. 50.

[15] Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 33 – 50.

[16] Див., наприклад, Приходнюк О.М. Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования. – Воронеж, 1998. – С. 61 – 71; Гавритухин И.О. Понятие пражской культуры // Труды Государственного Эрмитажа. – Вып. XLIX. – СПб.,2008. – С. 10 – 17.

[17] За сучасними поглядами празька та пеньківська археологічні культури не вичерпують всього культурного різноманіття ранньосередньовічного слов'янства (див., наприклад, Гавритухин И.О. Вказ. праця. – С. 18 –19.), однак оскільки увага у пропонованій нами статті зосереджена саме на склавинах та антах, то ми обмежуємося тільки цих культурних традицій, репрезентованих певними старожитностями.

В статье рассматривается вопрос о целесообразности использования термина "славяне" как эквивалента склавинов ранневизантийских источников VI – VII вв. Такое употребление термина, на наш взгляд, приводит не только к подмене понятий в рамках современного терминологического аппарата, а и не отвечает содержанию, вкладывавшегося в понятие "склавины" авторами начала средневековья. В этом контексте также затронуты проблемы соотнесения этнографических групп славян указанного периода и этнокультурных процессов в их среде с археологическими явлениями.

Ключевые слова: склавины, анты, славяне, раннее средневековье, археологическая культура.

The article examines the relevancy of using of the term "Slavs" as the equivalent of Sklaveni in Early-Byzantine sources of VI – VII c. In our opinion, using of this term not only leads to the substitution of ideas within modern terminological body, but also does not correspond the meaning of the term "Sklaveni" conveyed by Early-Mideaval authors. In this context the correlation of ethnographic groups of Slavs of the mentioned period and ethnocultural processes in their environment with archaeological phenomena have been shown.

Key words: Sklaveni, Antes, Slavs, Early-Medeival, archaeological culture.

Сергій КОШОВИЙ
Київ

ЖИТТЄПИС ШАН ЦЗЮНЯ У КНИЗІ СИМА ЦЯНЯ "ШИ ЦЗІ, ІСТОРИЧНІ ЗАПИСИ"

Розглянуто життєпис (біографію) державного діяча Стародавнього Китаю, який проливає світло на його діяльність в царстві Цінь з огляду на впроваджені суспільно-політичні реформи та піднесення цього царства серед інших. Даний життєпис є джерелом для вивчення історії Китаю періоду "Чжаньго, борючі царства" (далі – "Чжаньго"). Іноді можна зустріти назву цього періоду як "царства, що воюють", "епоха воюючих держав", Мак-Ніл у своїй останній книзі пропонує термін "протиборчі царства"[1]. *На нашу думку, доцільно використовувати саме назву "Чжаньго, борючі царства".*

Ключові слова: Історія Стародавнього Китаю, біографія Шан Яна (Шан Цзюня), реформи Шан Яна, періо д "Чжаньго".

Метою даного дослідження є розгляд та переклад на українську мову 68 розділу "Історичні біографії, ле чжуань" книги Сима Цянь "Ши цзі, Історичні записи" присвяченого життєпису Шан Цзюня (більш відомого в історії як Шан Яна, 395 – 338 рр. до Р. Х.) – видатного діяча доби "Чжаньго" родом з царства Вей, який перебував на службі у правителя Сяо гуна з царства Цінь та був засновником філософського-політичного вчення легізму, яке вплинуло на розвиток та посилення царства Цінь серед інших. Завдяки проведеним реформам Шан Яна було впроваджено ідеї та реформовано державні інституції, які стали нормативними для подальших поколінь. Що врешті решт призвело до першої в історії Стародавнього Китаю об'єднаної імперії Цінь.

В українському науковому дискурсі нажаль немає спеціальних робіт, які б досліджували історію Стародавнього Китаю. Проте суть та основні положення легізму (школи фа цзя, "законників") були викладені в підручниках, посібниках, довідниках та енциклопедичних виданнях[2].

Серед радянських та російських фахівців, які вивчали або вивчають згаданий період, слід зазначити Л.С.Васильєва[3], Ю.Л.Кроля[4], Л.С.Переломова[5], Л.Д.Позднеева[6], Р.В.Вяткина[7], В.А.Рубина[8] та інші. Серед іноземних експертів питання історії Стародавнього Китаю та періоду "борючих царств" вивчають Д.Бодде[9], Я.Дайвендак[10], М.Льове[11], Б.Вотсон[12].

Для перекладу життєпису використано китайське джерело твору Сима Цяня "Ши цзі, Історичні записи"[13]. Це монументальний історичний твір, яким було закладено початок нової традиції біографічного опису. У ньому знайшли широке віддзеркалення відомості політичного, економічного, історичного та культурного характеру, що стосувалися розвитку Китаю протягом 3000 років, а саме від давніх часів до початку правління династії Західна Хань.

Розділ 68 вищезгаданого твору присвячений життєпису Гунсунь Яна видатного державного діяча, воєначальника і реформатора періоду "Чжаньго", більш відомого в історії під іменами Шан Яна або Шан Цзюня – правителя області Шан, подарованою йому у володіння.

Шан Ян з'явився на світ у збіднілій аристократичній родині в царстві Вей, тому іноді можна зустріти його ім'я як Вей Ян. Він здобув традиційну освіту, проте його соціальне походження не давало йому змоги зробити чиновницьку кар'єру в себе на Батьківщині. Шан Ян подався в сусіднє царство Цінь, де за його ініціативою були здійснені кардинальні суспільно-політичні реформи, які перетворили Цінь у найсильніше китайське царство. Доля Шан Яна виявилася трагічною. Родова аристократія ненавиділа його, оскільки реформи, що проводились ним, підсилювали центральну владу та ослабляли місцеву знать. Після смерті Сяо гуна він втікає з царства Цінь, але не знаходить прихистку у царстві Вей. Він повертається в своє володіння і намагався з челяддю та наближеними до нього людьми напасти на царство Чжао, але, оточений Ціньськими військами, був убитий. Для "науки іншим" його труп був розірваний колісницями, а весь його рід знищений.

Гунсунь Ян був відомим теоретиком та одним з основоположників школи законників (або легістів) фацзя. Термін "легізм" походить від латинського legis ("закон"). Китайці ж називали легістську доктрину "фацзя".

Шан Ян вважається автором знаменитого трактату "Шан цзюнь шу" ("Книга правителя області Шан")[14] в двадцяти шести розділах. В цьому творі викладені його погляди щодо

© Кошовий Сергій

управління державою у вигляді збірки указів, промов та політичних рекомендацій. Твір переведеного на багато мов, у тому числі на німецьку – А.Пфіцмайером, на англійську – голандським синологом Я.Дайвендаком. Фундаментальний переклад російською мовою зроблено Л.С.Переломовим.

Засади політичної теорії, що домінували в Китаї аж до повалення маньчжурської династії Цін у 1911 р. були закладені ще за доби "Чжаньго". Впродовж багатьох століть китайської історії цей трактат був настільною книгою для китайських можновладців, у тому числі для діячів сучасної доби Китаю – Чан Кайші та Мао Цзедуна. Сучасні очільники Піднебесної також час від часу повертаються до принципів, які були впроваджені багато років тому.

Розділ шістдесят восьмий

Шан цзюнь ле чжуанъ – "商君列傳", Життєпис Шан-цзюня [Сима Цянь "Ши цзі, Історичні записи" Розділ 68]. У квадратних дужках представлені доповнення автора.

№ з/п	Китайська	Українська	Коментарі
1.	商君者，衛之諸庶孽公子也，名鞅，姓公孫氏，其祖本姬姓也。鞅少好刑名之學，事魏相公叔座為中庶子。公叔座知其賢，未及進。會座病，魏惠王親往問病，曰：「公叔病有如不可諱，將柰社稷何？」公叔曰：「座之中庶子公孫鞅，年雖少，有奇才，願王舉國而聽之。」王嘿然。王且去，座屏人言曰：「王即不聽用鞅，必殺之，無令出境。」王許諾而去。公叔座召鞅謝曰：「今者王問可以為相者，我言若，王色不許我。我方先君后臣，因謂王即弗用鞅，當殺之。王許我。汝可疾去矣，且見禽。」鞅曰：「彼王不能用君之言任臣，又安能用君之言殺臣乎？」卒不去。惠王既去，而謂左右曰：「公叔病甚，悲乎，欲令寡人以國聽公孫鞅	Шан Цзюнь був княжичем, позашлюбним сином правителя Вей. Звали його Ян, він належав до роду Гунсунь, його предки мали прізвище Цзі. У юності Ян був послідовником сінмін (легістів). Служив чжуншуцзи при Вейському сяні Гун Шуцзо. Хоча Гун Шуцзо розумів, що Ян був розумний, [він] не квапився рекомендувати його князеві. Сталося так, що Цзо захворів, Вейський Хуей ван особисто прийшов відвідати хворого і сказав: "[Ви], Гун Шу, хворієте, і всяке може статися. Як бути в майбутньому з принесенням жертв на вівтарі духів Землі і злаків?" Гун Шу відповів: "Мій чжуншуцзи, якого звуть Гунсунь Ян, хоч і молодий, але має вражаючі здібності. Я хотів би, щоб ви, ван, доручили йому ведення справ князівства і прислухалися до його думки". Але ван у відповідь промовчав і зібрався піти. Тоді Цзо попросив людей, що оточували його, віддалитися і сказав вану: "Якщо ви, ван, не маєте наміру використовувати Яна, потрібно його убити, [але] у жодному випадку не дозволяйте йому виїхати за межі князівства". Вейський ван погодився і пішов. [А] Гун Шуцзо покликав до себе Яна [та] із збентеженням розповів: "Тільки що ван запитував, кого можна поставити сяном, і я заговорив про тебе, але по обличчю вана я зрозумів, що він проти. Я ставлю на перше місце [інтереси] правителя і на останнє – підданих, тому сказав вану: "Якщо ви не бажаєте використовувати [Гунсунь] Яна, потрібно його убити". І ван погодився зі мною. Тобі слід терміново тікати, не то тебе схоплять". Ян сказав: "Раз вже ван не побажав прийняти вашу пропозицію з приводу призначення підданого на посаду, то з чого	Гун (公 gōng) – один з найвищих аристократичних титулів феодальної знаті по системі уденцзювей (**五等爵位** wǔ děng jué wèi) відповідно: гун (gōng 公, князь), князь-володар хоу (hóu 侯), гегемон (бо/ба, bo/ba 伯), управитель цзи (zǐ 子), найнижчий титул нань (nan 男). Сінмін (**刑名之学** xíng míng zhī xué) – вчення про покарання і відповідальність за скоєне, про співвідношення суті і форми в управлінні. Чжуншуцзи (中庶子 zhōng shù zǐ) – посада в свиті чиновної особи, трішки вище секретаря. Сян гун(相公 xiàng gōng) – вищий

	也，豈不悖哉！」	ж він послухає вашої ради стратити підданого?" Так він і не виїхав. Коли Хуей ван покинув Гун Шуцзо, він сказав своїм наближеним: "Гун Шу серйозно хворий. Це дуже прикро. Він хоче, щоб в державних справах я прислухався до порад Гунсунь Яна, – що він, розуму позбувся?"	сановник, перший радник правителя.
2.	公叔既死，公孫鞅聞秦孝公下令國中求賢者，將修繆公之業，東復侵地，乃遂西入秦，因孝公寵臣景監以求見孝公。孝公既見衛鞅，語事良久，孝公時時睡，弗聽。罷而孝公怒景監曰：「子之客妄人耳，安足用邪！」景監以讓衛鞅。衛鞅曰：「吾說公以帝道，其志不開悟矣。」后五日，復求見鞅。鞅復見孝公，益愈，然而未中旨。罷而孝公復讓景監，景監亦讓鞅。鞅曰：「吾說公以王道而未入也。請復見鞅。」鞅復見孝公，孝公善之而未用也。罷而去。孝公謂景監曰：「汝客善，可與語矣。」鞅曰：「吾說公以霸道，其意欲用之矣。誠復見我，我知之矣。」衛鞅復見孝公。公與語，不自知厀之前於席也。語數日不厭。景監曰：「子何以中吾君？吾君之驩甚也。」鞅曰：「吾說君以帝王之道比三代，而君曰：『久遠，吾不能待。且賢君者，各及其身顯名天下，安能邑邑待數十百	Після смерті Гун Шу, Гунсунь Ян дізнався, що ціньський Сяо гун, прагнучи продовжувати і удосконалювати справу Му гуна, видав указ про залучення в своє царство мудрих людей, [і] має намір рушити на схід, щоб повернути захоплені [в Цінь] землі. Ян вирушив на захід і досягнув Цінь. Завдяки сановнику Цзін Цзяню, який був наближеним до Сяо гуна, Ян намагався зустрітися з Сяо гуном, і коли ця зустріч відбулася, вейський Ян досить довго розповідав Сяо гуну про справи [управління]. Сяо гун час від часу засинав і не слухав співрозмовника. Коли ж зустріч закінчилася, Сяо гун роздратовано сказав Цзін Цзяню: "Твій гість – погана і безрозсудна людина, як можна використовувати його на службі?" Цзін Цзянь почав докоряти вейському Яну. Той відповів: "Я говорив гуну про шляхи управління правителів[минулих часів], але він доки не зрозумів, що йому потрібне". Через п'ять днів гун побажав знов зустрітися з Яном. Тепер вже гун прихильно віднісся до нього, але все ще не наважувався залучити до служби. Після зустрічі Сяо гун сказав Цзін Цзяню: "Твій гість хороший, з ним є про що поговорити". Ян сказав [Цзін Цзяню]: "Я розповів гуну про шляхи управління ванів-гегемонів, він схиляється до того, щоб використовувати ці методи. Я зрозумів, що він щиро хоче побачитися зі мною ще". І вейський Ян був ще раз прийнятий Сяо гуном. Під час їх розмови гун, захопившись, сповз зі своєї рогозівки; так вони спілкувалися без втоми декілька днів. Цзін Цзянь запитав Яна: "Чим це ти причарував нашого правителя? Він дуже захоплений". Ян відповів: "Я сказав правителеві, що необхідно порівняти свій шлях [метод] управління з шляхами [методами] управління при трьох династіях, на що гун мені сказав: "Вони були дуже давно, для того, щоб я міг дотримуватися [їх порад]. Крім того, у них були мудрі правителі, кожен з яких прославив своє ім'я в Піднебесній. Як я зможу в своєму місті багато сотень років після слідувати шляху колишніх	П’ять гегемонів періоду "Чуньцю" (春秋五霸 chūn qiū wǔ bà, 770 – 476 рр. до н.е.): гун Хуань з царства Ці (齐桓公 Qi Huan gōng), гун Вень з царства Цзінь (晋文公 Jin Wen gōng), ван Чжуан з царства Чу (Chu Zhuang wang 楚庄王), гун Сян з царства Сун (Song Xiang gōng 宋襄公), іноді гун Му з царства Цінь (Qin Mu gōng 秦繆公) або ван Хелу з царства У (Wu wang Helu 吴王阖闾) та ван Гу Цзянь з царства Юе (Yue wang Gou Jian 越王勾践).

	年以成帝王乎？』故吾以彊國之術說君，君大說之耳。然亦難以比德於殷周矣。」	імператорів і ванів?" Тоді я розповів гуну про мистецтво зміцнення [посилення] держави, чим вельми потішив його. А рівнятися чеснотами з династіями Інь і Чжоу дійсно важко".	
3.	孝公既用衛鞅，鞅欲變法，恐天下議己。衛鞅曰：「疑行無名，疑事無功。且夫有高人之行者，固見非於世；有獨知之慮者，必見敖於民。愚者闇於成事，知者見於未萌。民不可與慮始而可與樂成。論至德者不和於俗，成大功者不謀於眾。是以圣人苟可以彊國，不法其故；苟可以利民，不循其禮。」孝公曰：「善。」甘龍曰：「不然。圣人不易民而教，知者不變法而治。因民而教，不勞而成功；緣法而治者，吏習而民安之。」衛鞅曰：「龍之所言，世俗之言也。常人安於故俗，學者溺於所聞。以此兩者居官守法可也，非所與論於法之外也。三代不同禮而王，五伯不同法而霸。智者作法，愚者制焉；賢者更禮，不肖者拘焉。」杜摯曰：「利不百，不變法；功不十，不易器。法古無過，循禮無邪。」衛鞅曰：「治世不一道，便國不法古。故湯武不循古而王，夏殷不易禮而亡。反古者不可	Після того, як Сяо гун став використовувати вейського Яна на службі, Ян вирішив змінити закони, але боявся, що в Піднебесній його засудять. Він казав: "Той, хто вагається, не заслуговує на пошану, а хто нерішучий в справах – не досягне успіху. Крім того, дії, що знаходяться вище за розуміння [простих] людей, неодмінно зустрічають протидію з боку сучасників. Того, хто вміє розміркувати і має власну думку, обов'язково засуджуватимуть. [Кажуть, що] дурень ніколи насправді не знає, як завершити справу, той, хто ж знає – схоплює [суть] справи ще до того, як вона починає виявлятися. Тому не можна обговорювати з людьми свої починання, а можна лише надавати їм [можливість] радіти результатам. Той, хто міркує про вищу чесноту, не повинен зважати на розхожі думки. Той, хто досягає великих успіхів, не повинен радитися з масою людей. Якщо мудра людина захоче за будь-яку ціну укріпити своє царство, вона не братиме за зразок старовину [минуле], а якщо захоче за будь-яку ціну принести користь народові, то не буде слідувати її ритуалам [лі]". Сяо гун вигукнув: "Чудово!" Гань Лун сказав: "Це невірно. Мудра людина наставляє народ, не змінюючи [його звичаїв], той, хто знає як управляти, не змінює законів. Той, хто наставляє народ, слідуючи [його устремлінням], легко досягає успіху; в того, хто управляє згідно із сталими законами, чиновники досвідчені і народ перебуває в спокої". Вейський Ян сказав: "Слова Луна є поширеною думкою, поширеною у наш час. Звичайні люди звикають до сталих звичаїв і відчувають себе спокійно з ними, а освідченні мужі заглиблюються в те, що звично. Ці дві категорії людей тому годяться на те, щоб обіймати чиновницькі посади і дотримуватися [старих] законів, проте з ними не можна обговорювати що-небудь, що виходить за ці межі. Кожна з трьох династій володарювала, дотримуючись своїх ритуалів [усталених правил]. Кожен з правителів управляв, застосовуючи свої закони. Той, хто знає, сам створює закони,	Цзошучжан (zuǒshùzhǎng 左庶長) – 10-й ранг в 20-розрядній шкалі Цінь. Лі (禮 lǐ) – обряди, ритуал, церемонія, звичаї, усталені правила, норми моральної поведінки.

	非，而循禮者不足多。」孝公曰：「善。」以衛鞅為左庶長，卒定變法之令。	а поганий ними обмежений; гідний змінює ритуал, а нікчемний ними міцно пов'язаний". Ду Чжі сказав: "Якщо вигода не буде стократною, то закони не міняють, якщо успіх не буде десятикратним, не міняють підходів. Коли наслідують минуле, то помилок не здійснюють, коли слідують лі [ритуалу], не буває викривлень". Вейський Ян [на це] сказав: "Управління в різні часи не було однаковим, добробут держави досягався не наслідуванням минулого, тому [шанський] Тан і [чжоуський] У ван володарювали, не наслідуючи старовини, а Ся і Інь, не міняючи старого ритуалу, загинули. Ось чому виступ проти старовини не можна вважати помилковим. Той же, хто слідує колишнім ритуалам, не гідний великих похвал". Сяо гун на це сказав: "Чудово!" [Він] призначив вейського Яна цзошучжаном і врешті-решт розпорядився зайнятися йому переглядом законів.	
4.	令民為什伍，而相牧司連坐。不告姦者腰斬，告姦者與斬敵首同賞，匿姦者與降敵同罰。民有二男以上不分異者，倍其賦。有軍功者，各以率受上爵；為私斗者，各以輕重被刑大小。僇力本業，耕織致粟帛多者復其身。事末利及怠而貧者，舉以為收孥。宗室非有軍功論，不得為屬籍。明尊卑爵秩等級，各以差次名田宅，臣妾衣服以家次。有功者顯榮，無功者雖富無所芬華。	Було наказано [так]. Народові розділитися сім'ями на п'ятірки і десятки, які повинні були піклуватися один про одного, відповідати за вчинки сусідів. Той, хто не доносив про того, що порушив [закон], підлягав обезголовлюванню. Той, хто доносив про того, що порушив [закон], нагороджувався нарівні з людиною, [у бою] що відрубувала голову супротивника. Той, хто покривав злочинця, карався нарівні з тим, що здався в полон. Сім'ям, що мали більше двох дорослих чоловіків і що не розділялися, подвоювалися всі податки. Всякому, хто має заслуги в бою, передбачається підвищення на ранг знатності, а хто проявив користолюбство – передбачалось велике або мале покарання, залежно від серйозності провини. Той, хто докладав усіх сил в головних заняттях – землеробстві і ратній справі, хто виробляв більше зерна і шовку, – звільнявся від трудових повинностей. Всіх, хто отримував вигоду із заняття другорядною справою, що впали в убогість дайчже – їх слід було перетворювати на рабів. Сім'ї і роди, що не мали бойових заслуг, не повинні були включатися в списки знатних прізвищ [і отримувати особливі права]. Почесне або низьке положення людини, його ранг знатності і забезпечення визначалися кожного разу за його заслуги. У відповідності до його місця в суспільстві йому передбачалися землі і будинки, раби і слуги, одяг. Той, хто мав	Шиу (什伍 shí wǔ) – система розділення сімей на п’ятірки та десятки, кругова порука, колективна відповідальність за злочини. Дайчже (怠者 dài zhě) – той, що лінується (не займається землеробством).

		заслуги, ставав відомим і користувався славою; той же, хто заслуг не мав, навіть якщо він і [був] багатим, не прославлявся.	
5.	令既具，未布，恐民之不信，已乃立三丈之木於國都市南門，募民有能徙置北門者予十金。民怪之，莫敢徙。復曰「能徙者予五十金」。有一人徙之，輒予五十金，以明不欺。卒下令。	Коли закони вейського Яна були укладені, [він їх] не оприлюднив, оскільки мав побоювання, що [люди] сприймуть їх з недовірою. Він поставив жердину завдовжки в три чжана біля південних воріт поблизу столичного ринку і звернувся із закликом до народу: той, хто зможе перенести цю жердину і поставити її біля північних воріт, отримає десять цзіней золота. Люди дивувалися, але ніхто не наважувався [її] перенести. Тоді повторно оголосили: хто перенесе цю жердину, отримає п'ятдесят цзіней золото. Знайшлася одна людина, яка перемістила жердину, і йому негайно були вручені п'ятдесят цзіней золота, щоб стало зрозумілим, що [зі сторони влади] немає обману. І після цього стали виголошувати закони.	Чжан (丈 zhàng) – "чжан", міра довжини (рівна 3,33 м). Цзінь (金 jīn) – "цзінь", міра ваги (приблизно 516 *г).*
6.	令行於民朞年，秦民之國都言初令之不便者以千數。於是太子犯法。衛鞅曰：「法之不行，自上犯之。」將法太子。太子，君嗣也，不可施刑，刑其傅公子虔，黥其師公孫賈。明日，秦人皆趨令。行之十年，秦民大說，道不拾遺，山無盜賊，家給人足。民勇於公戰，怯於私斗，鄉邑大治。秦民初言令不便者有來言令便者，衛鞅曰「此皆亂化之民也」，盡遷之於邊城。其后民莫敢議令。	Протягом року дії [цих законів] в столицю Цінь прибували тисячі людей, що заявляли про їх непридатність. Потім сам спадкоємець престолу порушив ці закони. Вейський Ян сказав: "Закони не діють тому, що верхи суспільства їх порушують". І хотів віддати спадкоємця під суд. Але спадкоємця не можна було карати. Тоді суворо покарали наставника княжича Цяня – випалили клеймо на лобі вчителя Гунсунь Цзя. Наступного ж дня всі ціньці поспішили підкоритися [новим] законам. Так закони діяли десять років, і всі жителі Цінь вельми раділи цьому, на дорогах ніхто не підбирав забутого [іншими], в горах не було розбійників, в сім'ях всього було в достатку. Воїни сміливо воювали, припинилися дрібні усобиці, волості і селища добре управлялися. [Численні] ціньці, що спочатку заявляли про непридатність нових законів, приходили і говорили [тепер] про їх правильність [відповідність]. [Проте] Вейський Ян казав: "Ці люди пізнали смак смути", – і всіх [їх] переселяв в прикордонні міста. Тепер уже ніхто з жителів не наважувався обговорювати нові закони.	
7.	於是以鞅為大良造。將兵圍魏安邑，降之。居三年，作為筑冀闕宮庭於咸陽，秦自雍徙都之。而令民父	Тоді вейський Ян отримав ранг далянцзао. [Він] очолив війська і оточив вейський Аньі, змусивши вейців до капітуляції. Через три роки спорудили величні ворота і палацові будівлі в Сяньяні, після чого ціньський правитель переніс столицю царства з Юн в Сяньян. Згодом наказом було заборонено	Далянцзао (大良造 dàliángzào) – 16-й ранг знатності в Цінь. Таким чином, вейський Ян стрибнув з 10-го рангу до 16-го,

	子兄弟同室內息者為禁。而集小（都）鄉邑聚為縣，置令、丞，凡三十一縣。為田開阡陌封疆，而賦稅平。平斗桶權衡丈尺。行之四年，公子虔復犯約，劓之。居五年，秦人富彊，天子致胙於孝公，諸侯畢賀。	жити разом в одному приміщенні батькам, синам, старшим і молодшим братам [з їх дружинами]. Об'єднали всі дрібні поселення і селища, утворивши з них повіти. На чолі повітів поставили лінів і ченів. Всього утворили 31 повіт. Було впорядковано землекористування, прокладені подовжні [з заходу на схід], і поперечні шляхи[з півночі на південь], позначені кордони володінь, [по справедливості] зрівняли податі і податки, ввели єдину систему мір ваги і довжини. Через чотири роки княжич Цянь знов порушив закони. Він був покараний відрізанням носа. Ще через п'ять років ціньці стали заможніми і сильними. Син Неба дарував Сяо гуну жертовне м'ясо, всі чжухоу поздоровляли його.	що свідчило про його успішну кар'єру. Цян (阡qiān) дорога[шлях], яка веде з півночі на південь. Мо (陌mò) поперечна дорога [шлях]. Лін (令 lìng) – начальник повіту. Чен (丞 chéng) – помічник начальника повіту. Чжухоу (諸侯 zhū hóu) – князі володарі.
8.	其明年，齊敗魏兵於馬陵，虜其太子申，殺將軍龐涓。其明年，衛鞅說孝公曰：「秦之與魏，譬若人之有腹心疾，非魏并秦，秦即并魏。何者？魏居領阨之西，都安邑，與秦界河而獨擅山東之利。利則西侵秦，病則東收地。今以君之賢圣，國賴以盛。而魏往年大破於齊，諸侯畔之，可因此時伐魏。魏不支秦，必東徙。東徙，秦據河山之固，東鄉以制諸侯，此帝王之業也。」孝公以為然，使衛鞅將而伐魏。魏使公子卬將而擊之。軍既相距，衛鞅遺魏將公子卬書曰：「吾始與公子卬，今俱為兩國將，不忍相	Наступного року армія князівства Ці завдала поразки військам Вей під Маліном, узявши в полон вейського спадкоємця Шеня і убивши їх воєначальника Пан Цзюаня. Ще через рік вейський Ян сказав Сяо гуну: "Цінь і Вей один для одного – смертельна хвороба. Або Вей поглине Цінь, або Цінь поглине Вей. Чому це так? Князівство Вей розташоване на захід від важливих гірських утворень, його столиця – Аньі, вона межує з Цінь по річці Хуанхе, і воно одне володіє перевагою володіння землями на схід від гір. Використовуючи ці вигоди, Вей може вторгнутися в Цінь зі своїх західних земель і в несприятливому для нас випадку захопить наші східні землі. Нині, завдяки вашій, правитель, мудрості і досконалості, наше царство процвітає, а армія Вей торік потерпіла сильну поразку від військ Ці, чжухоу відвернулися від Вей. Це дозволяє напасти на Вей. Вейські війська не зможуть стримати [армію] Цінь, [і] вони повинні будуть відійти на схід. Їх відхід на схід дозволить нам зміцнитися на Хуанхе і на гірських просторах. Так, рухаючись на схід, можна буде усмирити [приборкати] чжухоу, це і стане великою справою нашого правителя – вана". Сяо гун вважав ці думки правильними, поставив вейського Яна на чолі військ і відправив походом на Вей. Вейський правитель, призначивши командувати своїми військами княжича Ана, наказав	Малін (馬陵 mǎ líng) – власна географічна назва території Пан Цзюань (龐涓 Páng Juān, –342 р. до н.е.) – воєначальник та стратег школи дипломатії Цзун хен цзя (纵横家 Zòng héng Jiā) яка існувала в період "Чжаньго". Лідерами цієї школи були Су Цінь (Su Qin 苏秦 (340–284 рр. до н.е.) та Чжан І (Zhang Yi 张仪 (–309 р. до н.е.). Шан цзюнь (商君 shāng jūn) – територія на правому березі Хуанхе.

	攻，可與公子面相見，盟，樂飲而罷兵，以安秦魏。」魏公子卬以為然。會盟已，飲，而衛鞅伏甲士而襲虜魏公子卬，因攻其軍，盡破之以歸秦。魏惠王兵數破於齊秦，國內空，日以削，恐，乃使使割河西之地獻於秦以和。而魏遂去安邑，徙都大梁。梁惠王曰：「寡人恨不用公叔座之言也。」衛鞅既破魏還，秦封之於、商十五邑，號為商君。	завдати удару у відповідь. Обидві армії стали один проти одного. Тоді вейський Ян послав командувачеві вейськими силами княжичеві Ану лист, в якому говорилося: "Ми колись з княжичем були в дружніх взаєминах. Нині ми командуємо арміями двох держав, і нам важко зважитися напасти один на одного. Я б міг зустрітися з княжичем один на один, укласти союз, посидіти за приємною трапезою, а потім відвести війська і тим самим принести спокій і в Цінь і в Вей". Вейський княжич Ан з цією [пропозицією] погодився. Після зустрічі і укладення союзу, під час трапези, озброєні воїни вейського Яна, які сховалися несподівано напали на княжича Ана і полонили його, а вслід [ціньці] напали на вейську армію, повністю розбили її і повернулися [з перемогою] в Цінь. Оскільки війська вейського Хуей вана неодноразово були розбиті арміями Ці і Цінь, в князівстві були витрачені всі запаси, з кожним днем воно ставало слабкішим і в ньому наростала тривога. І вейці відправили послів до Цінь, запропонувавши поступитися царству Цінь землями на захід від Хуанхе (район Хевай) в ім'я підписання з ним мирного договору. Потім правитель Вей покинув Аны і переніс столицю в Далян. Лянський (вейський) Хуей ван казав: "Я дуже жалкую, що не послухався поради Гун Шуцзо". Вейський Ян, розбивши армію Вей, повернувся назад. Ціньський правитель подарував йому володіння в Шан, що складається з 15 селищ, і його почали називати Шан Цзюнь.	
9.	商君相秦十年，宗室貴戚多怨望者。趙良見商君。商君曰：「鞅之得見也，從孟蘭皋，今鞅請得交，可乎？」趙良曰：「仆弗敢願也。孔丘有言曰：『推賢而戴者進，聚不肖而王者退。』仆不肖，故不敢受命。仆聞之曰：『非其位而居之曰貪位，非其名而有之曰貪名。』仆聽君之義，則恐仆貪位貪	Шан Цзюнь служив радником ціньського правителя десять років. І знатні роди і заможні сім’ї дивилися на нього із злістю. Якось Чжао Лян зустрівся з Шан Цзюнем. Шан Цзюнь сказав йому: "Я, Ян, зміг побачитися з вами завдяки Мен Ланьгао. Я хотів би встановити з вами дружні стосунки. Чи можливо це?" Чжао Лян відповів: "Чи смію я, нікчемний, сподіватися на це? У Конфуція є такі слова: "Коли висувають мудрих і слідують їх порадам, то рухаються вперед; коли ж [ван] збирає довкола себе безталанних, то дорога вана повертає назад". Я, покірливий, не володію здібностями, тому не насмілююся прийняти ваші вказівки. Я, нікчемний, чув наступне: той, хто займає місце, не відповідне його здібностям, займає його незаслужено; той, хто прагне	Чжао Лян (趙良 zhào liáng) – один з прославлених своєю мудрістю відлюдник в Цінь. Мен Ланьгао (孟蘭皋 mèng lán gāo). Жун (戎 róng) та Ді (翟 dí) – племінні об’єднання, які мешкали на півночі та заході. Байсін (百姓 bǎi xìng) – простолюдини, народ, населення.

	名也。故不敢聞命。」商君曰：「子不說吾治秦與？」趙良曰：「反聽之謂聰，內視之謂明，自勝之謂彊。虞舜有言曰：『自卑也尚矣。』君不若道虞舜之道，無為問仆矣。」商君曰：「始秦戎翟之教，父子無別，同室而居。今我更制其教，而為其男女之別，大筑冀闕，營如魯衛矣。子觀我治秦也，孰與五羖大夫賢？」趙良曰：「千羊之皮，不如一狐之掖；千人之諾諾，不如一士之諤諤。武王諤諤以昌，殷紂墨墨以亡。君若不非武王乎，則仆請終日正言而無誅，可乎？」商君曰：「語有之矣，貌言華也，至言實也，苦言藥也，甘言疾也。夫子果肯終日正言，鞅之藥也。鞅將事子，子又何辭焉！」趙良曰：「夫五羖大夫，荊之鄙人也。聞秦繆公之賢而願望見，行而無資，自粥於秦客，被褐食牛。期年，繆公知之，舉之牛口之下，而加之百姓之上，秦國莫敢望焉。相秦六七年，而東伐鄭，三置晉國之君，一救荊國之禍。發教封內，而巴人致貢；施德諸侯，而八戎來服。	користуватися репутацією, на яку він не заслужив, краде її. Якщо я послухаюся вашої волі, боюся, про мене, нікчемного, скажуть, що я жадаю місця і слави. Через те я і не наважуюсь прийняти вашу пропозицію". Шан Цзюнь на це сказав: "Ви невдоволені моїм управлінням в Цінь?" Чжао Лян відповів: "Той, хто повертається до почутого, вважається розумним; той, хто в змозі перемогти самого себе, вважається сильним. Юйський Шунь говорив: "Той, що вважає себе нікчемним стає високошанованим". Вам краще слідувати шляхом юйського Шуня, а не запитувати мене, нікчемного". Шан Цзюнь сказав: "Спочатку в ціньців були традиції і звичаї, як у варварів жунів і ді, між батьками і синами не існувало розділення, всі жили разом. Зараз я змінив ці порядки, встановлені відмінності між чоловіками і жінками, ми будуємо бічні башти біля царських воріт, по аналогії з князівствами Лу та Вей. Погляньте, хто гідно управляв Цінь – я або ж сановник, придбаний за п'ять баранячих шкур?". Чжао Лян на це відповів: "[Кажуть, що] шкури тисячі баранів не коштують однієї лисячої пахви, піддакування тисячі людей не коштує одного безстороннього слова [гідного] сановника. [Чжоуський] У ван [завдяки чиновникам], що висловлювалися з прямотою, привів державу до процвітання; іньський Чжоу [із-за] мовчання [чиновників] державу загубив. Якщо ви, не відкидаєте шляху У вана, то я, покірливий, прошу дозволу говорити вам цілими днями прямі безсторонні слова, не боячись при цьому страти. Чи згодні ви?" Шан Цзюнь відповів: "Кажуть, що лицемірні слова – це прикраса, правдиві висловлювання – це діло, гіркі [викривальні] слова – це ліки; солодкі слова – це хвороба. Якщо ви, поважний, дійсно в змозі цілими днями говорити мені безсторонні слова, то це буде для мене, Яна, ліками. Я вважатиму вас вчителем. Невже ви зможете мені відмовити?" Чжао Лян сказав: "Байлі Сі був простолюдином з царства Чу; почувши про мудрість ціньського Му гуна, він вирішив зустрітися з ним, але у нього не було грошей на дорогу. Він продав себе ціньцю, носив грубий одяг, годував [доглядав] худобу. Але через рік Му гун дізнався про його [здібності] і підвищив його із скотарів, поставивши вище всіх байсінів[простолюдинів], і в ціньській	"Шицзін" 诗经 Shī Jīng ("Книга пісень", "Книга віршів") – видатна пам'ятка. китайської літератури, створена невідомими творцями в 11 – 6 ст. до н. е. Байлі Сі (百里奚 bǎi lǐ xī, також в історичних хроніках згадується під ім’ям міністр У Гу 五羖大夫 wǔgǔ dài fu) – родом з царства Чу, відомий державний діяч, управлінець, політик періоду Чуньцю ("Весна і осінь"). Ю юй(由余 yóu yú) – управлінець, політик періоду Чуньцю ("Весна і осінь"), який допомагав цінському Му гуну в управлінні та був одним з поважних сановників. "Шуцзін" (書經 shū jīng) – Книга записаних переказів – епічний твір, що викладає ритмічною прозою легенди про освіту китайського народу і про стародавню його історію. Біньке (賓客 bīn kè) – прибулі радники, гості.

	由余聞之，款關請見。五羖大夫之相秦也，勞不坐乘，暑不張蓋，行於國中，不從車乘，不操干戈，功名藏於府庫，德行施於後世。五羖大夫死，秦國男女流涕，童子不歌謠，舂者不相杵。此五羖大夫之德也。今君之見秦王也，因嬖人景監以為主，非所以為名也。相秦不以百姓為事，而大筑冀闕，非所以為功也。刑黥太子之師傅，殘傷民以駿刑，是積怨畜禍也。教之化民也深於命，民之效上也捷於令。今君又左建外易，非所以為教也。君又南面而稱寡人，日繩秦之貴公子。《詩》曰：『相鼠有體，人而無禮，人而無禮，何不遄死。』以詩觀之，非所以為壽也。公子虔杜門不出已八年矣，君又殺祝懽而黥公孫賈。《詩》曰：『得人者興，失人者崩。』此數事者，非所以得人也。君之出也，后車十數，從車載甲，多力而駢脅者為驂乘，持矛而操闟戟者旁車而趨。此一物不具，君固不出。《書》曰：『恃德者昌，恃力者亡。』君之危若朝露，尚將欲延年益壽乎？則何不歸十五都，灌園於	державі ніхто не був розчарований. Байлі Сі був сяном в Цінь шість-сім років, на сході він здійснив похід проти Чжен, тричі допомагав ставити правителів в Цзінь, допомагав в біді тим, хто страждав від Чу. Його ідеї стали відомі [набули поширення] багатьом чжухоу, йому вдалося переконати жителів царства Ба платити дань. Він успішно проповідував чесноту серед чжухоу, і варвари всіх сторін стали йому підкорятися. Ю юй почув про все це і прибув до застави з проханням прийняти його. Байлі Сі, будучи ціньським сяном, працював напружено, ніколи не їздив в колісниці, в спеку не розтягував над собою запони, під час поїздок по країні за ним не слідував супровід і озброєна охорона. Записи про його славні справи зберігалися в палацових архівах, про його добродійні вчинки дізналися і подальші покоління. Коли "сановник, куплений за п'ять баранячих шкур", помер, чоловіки і жінки царства Цінь проливали сльози, хлоп'ята перестали наспівувати свої пісні, замовкли навіть товкачі тих, хто товк рис, – такі були чесноти Байлі Сі. Нині ви, пан, наближені до ціньського вана. Але те, що ця прихильність була досягнута в основному завдяки улюбленцю двору Цзін Цзяню, не додало вам честі. А коли, будучи сяном в Цінь, ви не заклопотані справами байсінів перш за все, а споруджуєте бічні башти палацових воріт [для вивішування указів], ви не отримуєте заслуг. А те, що ви покарали спадкоємця, таврували його вчителя і наставника і суворими покараннями терзаєте народ, веде до нагнітання ненависті і до бід. Вплив на людей [за допомогою] виховання глибше розпоряджень, наслідування вищестоящим для людей важливіше за накази. Нині ви, пан, будуєте свою діяльність на неправильній основі і міняєте закони, цим не можна виховати народ. Ви стоїте[знаходитесь] в свиті лицем на південь як власник долі і називаєте себе принизливо гуажень і в той же час щоденно обмежуєте дії ціньськой знаті і княжичів. У піснях Шицзіна говориться: "Поглянь на щура – тіло що треба. А ось людина, що не сприймає ритуалу, – то хіба його не чекає швидка загибель?". Якщо, виходячи із слів цієї пісні, поглянути на [ваші дії], вони не обіцяють вам довголіття. Адже княжич Цянь зачинився вдома і не виходить вже вісім років [через те, що у	Гуажень (寡人 guǎ rén) звернення високопосадовця у формі "ми" "я" про себе.

	鄙，勸秦王顯巖穴之士，養老存孤，敬父兄，序有功，尊有德，可以少安。君尚將貪商於之富，寵秦國之教，畜百姓之怨，秦王一旦捐賓客而不立朝，秦國之所以收君者，豈其微哉？亡可翹足而待。」商君弗從。	нього відрізали ніс]; окрім цього, ви убили Чжу Хуаня, покарали тавруванням Гунсунь Цзя. В [Шицзіні] сказано: "Той, хто завойовує серця людей, процвітає, той, хто втрачає серця людей, терпить крах". Такі дії зовсім не ведуть до завоювання вами людських сердець. Коли ви, управитель, виїжджаєте з будинку, за вами слідує декілька десятків колісниць. На них сидять пліч-о-пліч озброєні панцерники, воїни ж управляють колісницями. Всі вони, слідуючи за вами по обох сторонах, озброєні списами і мечами. Ви не виїжджаєте з воріт без цього супроводу. Але в Шуцзіні сказано: "Хто дотримується чесноти – процвітає; хто сподівається на силу – гине". Ваша безпека, управитель, подібна до вранішнього туману; про яке продовження ваших днів і довголіття можна говорити? Чом би вам не повернути подаровані 15 селищ і не зажити скромним сільським життям, зайнявшись городництвом, не переконати ціньського вана призначити на посаду мужа [талановитого, мудрого], що живе в самоті, зайнятися турботою про людей похилого віку і вихованням сиріт, шанувати батьків і старших братів, щоб висували людей згідно з їх заслугами, щоб поважалися ті, у кого сильні чесноти. Тоді можна буде досягти деякого спокою [у державі, царстві]. Якщо ж ви і далі жадібно користуватиметеся багатствами свого шанського володіння, ходитимите у фаворитах-наставниках в ціньського вана – накопичуватиметься невдоволеність і ненависть байсінів, і одного чудового дня ціньський ван виявиться без біньке і втратить свій престол [управління]. Тому те, що царство Цінь знайшло вас, – то хіба не його нещастя і слабкість? Вашу загибель можна вже бачити, якщо піднятися на носочки". Шан Цзюнь не прислухався до його порад.	
10.	后五月而秦孝公卒，太子立。公子虔之徒告商君欲反，發吏捕商君。商君亡至關下，欲舍客舍。客人不知其是商君也，曰：「商君之法，舍人無驗者坐之。」商君喟然嘆曰：「嗟乎，為法之敝一至	"Через п'ять місяців після цього помер Ціньський Сяо гун. Владу успадкував його старший син. Прибічники княжича Цяня донесли, що Шан Цзюнь має намір підняти бунт. [Правитель] Направив чиновників схопити Шан Цзюня. Шан Цзюнь втікав і дійшов застави, де збирався зупинитися в будинку для приїжджих гостей. Господар цього будинку не зрозумів, що перед ним сам Шан Цзюнь, і сказав йому: "Якщо господар заїжджого двору не перевірить приїжджих, він, у відповідності з законами	Міньчі (黽池 mǐnchí) – місцевість і поселення в князівстві Чжен, пізніше – в Хань на межі трьох царств Цінь, Вей та Хань. В "Люй ши чуньцю" причиною

	此哉！」去之魏。魏人怨其欺公子卬而破魏師，弗受。商君欲之他國。魏人曰：「商君，秦之賊。秦彊而賊入魏，弗歸，不可。」遂内秦。商君既復入秦，走商邑，與其徒屬發邑兵北出擊鄭。秦發兵攻商君，殺之於鄭黽池。秦惠王車裂商君以徇，曰：「莫如商鞅反者！」遂滅商君之家。	Шан Цзюня, карається". Шан Цзюнь зітхаючи мовив: "О! Ось до чого довели мене недоліки моїх законів!". І відправився він у Вей. Але вейці, обурюючись на нього за те, що він обдурив їх княжича Ана і розгромив вейські війська, його не прийняли. Шан Цзюнь вирішив відправитися в яке-небудь інше князівство, але вейці сказали: "Шан Цзюнь – Ціньський лиходій. Він [сприяв] посиленню Цінь і злочинно вторгся в межі Вей, не можна не повернути його назад". Після чого його видворили [вигнали] в Цінь. Знову опинившись в Цінь, Шан Цзюнь відправився в своє володіння Шан, де з родичами, прислугами і місцевим ополченням вирішив напасти на князівство Чжен, розташоване на півночі. Тоді ціньці підняли війська і напали на Шан Цзюня. Його вбили під чженським Міньчі, а ціньський Хуей ван наказав для науки іншим розірвати його тіло колісницями, сказавши при цьому: "Немає більшого бунтівника, чим Шан Ян!" Услід за чим знищив весь рід Шан Цзюня.	ненависті цінського Хуей вана до Шан Яна названа підозра в небезпечних планах проти вана. "Люй ши чуньцю" (Lǚ shì chūn qiū 吕氏春秋), ("Хроніки/Анали пана Лю періоду Чуньцю Весна і осінь") авторство належить Лю Бувею (Lǚ Bù wèi 吕不韦 ?291–235 рр. до н.е.) – торговець та політик царства Цінь, в подальшому правитель, нібито батько Ін Чженя (嬴政,Ying Zhen), якого згодом ми знаємо в історії під ім’ям Цінь Шихуан(秦始皇Qin Shihuang), перший імператор держави Цінь. Збірка складена в царстві Цінь близько 239 р. до н.е.
11.	太史公曰：商君，其天資刻薄人也。跡其欲干孝公以帝王術，挾持浮說，非其質矣。且所因由嬖臣，及得用，刑公子虔，欺魏將卬，不師趙良之言，亦足發明商君之少恩矣。余嘗讀商君開塞耕戰書，與其人行事相類。卒受惡名於秦，有以也夫！	Я, тайшигун, скажу так. Шан Цзюнь був за своєю вдачею жорстокою людиною. Те, як він спочатку намагався завоювати довіру Сяо гуна розмірковуваннями про шлях правителя, вказує на те, що це були поверхневі думки, які не відображали сутності його поглядів. І те, як він за допомогою дрібного чиновника – улюбленця вана досягнув високої посади, покарав княжича Цяня, обдурив Вейського воєначальника Ана, не прислухався до порад Чжао Ляна, з достатньою ясністю демонструє, наскільки мало доброго було в Шан Цзюні. Мені доводилося читати твори Шан Цзюня Кайсай і Ген Чжань. Дії і вчинки цієї людини подібні до описаного там. Недивно, що він врешті-решт залишив про себе в Цінь недобру славу.	Тайшигун (太史公 tài shǐ gōng) – придворний історіограф, старший історіограф двору. Так у творі "Ши цзі" сам себе називає автор – Сима Цянь. Кайсай (開塞 kāi sài) назва 7 розділу "Шан цзюнь шу" "Відкриття і закриття шляху". "Ген Чжань" (耕戰

			gēng zhàn) "Оранка і війна" велика схожість з назвою 3 розділу "Шан цзюнь шу" "Нун чжань" (農戰 nong zhàn)"Землеробство та війна".

---

[1] Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти [пер. з англ. О.С.Волинський, А.Галушка, Є.Т.Марічев]. 2-е вид., уточн. й виправл. – К., 2011. – 960 с.

[2] Крижанівський О.П. Історія стародавнього Сходу: Курс лекцій. –К., 1996.; Крижанівський О.П. Історія стародавнього Сходу: Підручник. – К., 2000.

[3] Васильев К.В. Из истории древнекитайских письменных памятников / Страны и народы Востока. Вып. XI. – М., 1971.

[4] Кроль Ю.Л. "Записи историка" как литературное произведение / Литература Древнего Китая. – М., 1969; Кроль Ю.Л. Сыма Цянь – историк. – М., 1970.

[5] Переломов Л.С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221 – 202 гг. до н.э.). – М., 1962; Переломов Л.С. (пер.) Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). Пер. с кит., вступ. статья, коммент. Л.С.Переломова. – М., 1968.

[6] Позднеева Л.Д. Атеисты, материалисты, диалектики Древнего Китая. – М., 1967.

[7] Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). Т. VII. Пер. с кит., предисл., коммент. Р.В.Вяткина. – М., 1996. – 464 с.

[8] Рубин В.А. Два истока китайской политической мысли // Вопросы истории. – 1967. – № 3.

[9] Bodde D. China's First Unifier. – Leiden, 1938.

[10] Duyvendak JJ. (transl.). The Book of Lord Shang. – L., 1928.

[11] Loewe M. Didactic Art in Han China // Journal of the Royal Asiatic Society. Vol. I. – 1991, April.

[12] Watson B. Ssu-ma Ch'ien – Grand Historian of China. – N.Y., 1958.

[13] *Сима Цянь "Ши цзі, Історичні записи" /* Шан цзюнь ле чжуанъ "Життєпис Шан-цзюня" / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ctext.org/shiji/shang-jun-lie-zhuan (китайською).

[14] Шан цзюнь шу "Книга правителя області Шан" / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ctext.org/shang-jun-shu (китайською та англійською).

Рассмотрено жизнеописание (биография) Шан Яна государственного деятеля Древнего Китая. События, описанные в 68 разделе "Шан цзюнь ле чжуань" (Жизнеописание Шан цзюня) книги Сыма Цяня "Ши цзи" повествуют о его деятельности в царстве Цинь, проведенных им общественно-политических реформ и подъем этого царства среди других.

Ключевые слова: История Древнего Китая, царство Цинь, реформы Шан Яна, период "Чжаньго".

This article is devoted to the biography of Shang Yang – statesman of ancient China. The events described in Section 68 "Shang jun liezhuan" (Biography of Lord Shang) of the book "Shi ji" by Sima Qian put light on his activities in the state of Qin, taking into account the social and political reforms carried out by Shang Yang and the rise of Qin state among others.

Key words: History of Ancient China, state of Qin, Shang Yang reforms, Warring States period.

Анатолій БУРАВЧЕНКОВ
Київ

РЕЦЕНЗІЯ

на книгу Сегеди С.П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття): монографія. – Рівне: Овід, 2012. – 504 с.

Українська військова преса є важливим історичним джерелом, де зафіксовано хід збройної боротьби за самостійну соборну державу Україну, долі її учасників, подано хронікально-документальні засади для відтворення процесів побудови та трансформації українського війська, становлення національної військової думки, відображено реформування Збройних Сил сучасної незалежної України. С.П.Сегеда всебічно розкриває ці особливості військової періодики, зосередившись на тому, що й сама історія української військової преси є невід'ємною частиною історії національних збройних сил. У праці автор переконливо показує, що існування військових видань прямо пов'язано зі створенням, бойовим шляхом та розформуванням військових частин та об'єднань, редакції військових часописів були структурним підрозділом війська, а військова періодика слугувала не тільки засобом інформування воїнів, а й завжди була пропагандистом, активним творцем державницького менталітету, що мало суттєвий вплив на процес будівництва українського війська, підвищення його боєздатності. Досвід становлення та вдосконалення системи військових друкованих засобів масової інформації має значення як для реформування їх на сучасному етапі, так і для прогнозування їхньої участі в подальшому будівництві Збройних Сил України**.**

Дослідження виконано автором на тлі формування суспільної думки про зменшення значення друкованих видань на сучасному етапі, яка обґрунтовується зростанням ролі електронних засобів масової інформації в інформаційно-пропагандистському забезпеченні армії. Висовуються передбачення, що це призведе до неминучого витіснення на "допоміжні позиції" військової преси, а з часом і до цілковитої її ліквідації. Однак такі твердження гіпотетичні і, як переконливо доводить автор монографії, не спираються на комплексні наукові дослідження, адже праці істориків фрагментарно висвітлюють окремі аспекти, які стосуються функціонування військової преси, аналізуючи окремі газети і журнали у системі національно-патріотичних видань чи використовуючи публікації військових часописів як джерело при висвітленні тих чи інших питань воєнної історії та історії України в цілому.

Праця є відповіддю на назрілу потребу всебічно дослідити процес розвитку української військової преси, щоб виявити спільні тенденції та характеристики для прогнозування шляхів її подальшого розвитку, тому актуальність дослідження не викликає сумнівів. Автору вдалося дослідити та систематизувати значний обсяг історіографії, широкої за територіально-географічними межами, неоднорідної за ідейним представництвом і різнопланової за оцінюванням досліджуваних подій.

У монографії автор досить детально реконструював процес виникнення та становлення української військової преси від часу її виникнення на початку XX століття до сьогодення, тим самим ліквідувавши "білу пляму" в історичній науці про цілісність цього процесу. С.П.Сегеда охарактеризував особливості трансформації системи військової преси на різних етапах її розвитку, функціонування редакцій військових часописів як повноправних структурних підрозділів українського війська в контексті його творення, подав періодизацію цього процесу і виявив зв'язки між окремими періодами та етапами розвитку військової преси; охарактеризував історичні передумови становлення української військової періодики, висвітлення на сторінках військової періодики проблем збройного захисту держави і розвитку української військової справи. У цьому полягає наукова новизна праці, до якої також належить запро-

© Буравченков Анатолій

поноване автором монографії обґрунтування змісту низки понять і категорій, зокрема сформульованих та уточнених автором на основі сучасних нормативних актів тих понять, що визначають предмет даного дослідження: "українська військова преса", "збройне (озброєне) формування", "воєнізоване формування", "парамілітарна організація" тощо.

Автор, скориставшись принципом українодентризму, пропонує всебічний розгляд питань становлення військової періодики й української військової справи з точки зору побудови української держави. Традиційні для історичних досліджень методи роботи у поєднанні зі специфічною для пресознавців методологією дозволили здійснити дослідження предмета наукової роботи, органічно скомпонувати зібраний та проаналізований матеріал. Охарактеризовані в розділі базові принципи та загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи дослідження були використані у комплексному й органічному поєднанні, вони дозволили з достатньою повнотою та ґрунтовністю вивчати явища виникнення, розвитку і згортання діяльності українських військових видань у XX – на початку XXI ст., аналізувати весь цілісний процес функціонування національно-патріотичної військової преси. Багата методологічна основа забезпечила формування концептуального поля для достовірних результатів дослідження та створила об’єктивні передумови досягнення мети дослідження, а різновидова джерельна база дослідження, представлена первинними джерелами, є достатньою для історичної реконструкції створення і розвитку української військової періодики, дає можливість зробити достовірні висновки.

Монографія С.П.Сегеди "Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття)" висловлює авторську оцінку становлення та розвитку української військової преси. Практичне значення полягає в тому, що зібраний автором фактичний матеріал, основні положення та висновки можуть слугувати основою для проведення подальших наукових пошуків у царині військової історії, історії української військової преси, при підготовці узагальнюючих праць з історії України, для розробки курсу лекцій та проведення практичних занять з курсантами і слухачами вищих військових навчальних закладів широкого кола спеціальностей, зокрема, військових істориків та військових журналістів, фахівців з історії України, а також у системі гуманітарної підготовки. Матеріали монографії можуть бути застосовані для формулювання рекомендацій щодо корегування Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України, зокрема їх інформаційно-пропагандистського забезпечення.

Завдяки праці С.П.Сегеди було визначено теми, що вимагають подальшого дослідження, створено бібліографічну базу історіографічних джерел та введено у науковий обіг низку архівних матеріалів. Військовим історикам варто продовжити дослідження діяльності українських військових періодичних видань як невичерпного джерела досвіду національно-патріотичного виховання військовослужбовців та консолідації українського народу.

Анатолій КОЦУР
Київ

ОДИН В ПОЛІ НЕ ВОЇН…
Рецензія на монографію Могильного Леоніда Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті України. – К.: ТОВ ПанТот, 2011. – 296 с.

Протягом останніх років інтерес до історії діячів українського національного руху і пов'язаного з ним комплексу подій та явищ помітно зріс і серед вітчизняних, і зарубіжних дослідників. У період Радянського Союзу ця тематика вважалася неактуальною, дрібнобуржуазною та націоналістичною, але в наш час дослідження суспільно-політичної діяльності представників різних ідеологічних течій в Україні стало надзвичайно привабливою сферою наукових студій. Так, конкретні вчинки окремої людини, її бачення морально-етичних цінностей своєї доби, суспільних проблем дозволяє нащадкам долати часові бар'єри, максимально наближатись до розуміння подій, що відбувались десятки років тому.

Постать Сергія Олександровича Єфремова органічно поєднана з епохою динамічного розвитку українського національно-визвольного руху. У його газетних публікаціях, "Щоденнику", численних листах до політичних побратимів та недругів читачеві відкриваються глобальні суспільні колізії, шляхи їх вирішення, які здавались дієвими в контексті епохи і, на жаль, видадуться дещо утопічними сучасному досліднику. Варто згадати, що С.Єфремов був одним із яскравих представників ліберальної течії українства в 1917 – 1921 рр., а ліберальні ідеї за популярністю значно поступались на той час соціалістичним. Так чи інакше, у своїй монографії автор вміло висвітлює кореляції між різними політичними платформами того часу і досить точно встановлює місце С.Єфремова в державотворчих і культурно-просвітницьких процесах першої третини XX ст.

Праця складається зі вступу, 6 розділів, які поділені на підрозділи, та висновків. Структура наукового дослідження дозволяє повною мірою розкрити поставлені вченим завдання. Загалом, в праці здійснено комплексне дослідження постаті визначного українського діяча.

Перший розділ "Історіографія та джерела дослідження" досить вдало характеризує наукову літературу та публіцистику, присвячену постаті С.Єфремова. Детально проаналізовано значний масив джерел, розміщених в українських архівах, які дозволяють по-новому, більш детально переглянути окремі сторінки багатогранної діяльності видатного публіциста, вченого і громадського діяча. Серед матеріалів, які вводяться в науковий обіг вперше, варто згадати комплекси джерел, розміщені в Інституті рукопису НБУВ, ЦДАВО України і ЦДАГО України.

Другий розділ "Формування світогляду Сергія Єфремова" розглядає один із найважливіших, на мою думку, періодів життя дослідника – становлення світоглядних переконань, формування характеру, отримання необхідного життєвого досвіду. Подвижницька праця стала для вченого постійною необхідністю. Культурно-освітнє середовище сприяло кристалізації переконання про виключну роль інтелігенції у підвищенні освіченості народу, про потребу національної а також мовної самоідентифікації для формування себе як цільної особистості. Уже саме використання української мови С.Єфремовим у стінах духовної академії свідчить про твердість його характеру та вірність обраним принципам. Леонід Могильний вдало відзначає подібні подробиці життя юнака, в цікавій формі розповідає про культурницьку роботу і захоплення С.Єфремова, його стосунки з видатними представниками громадівського руху – В.Антоновичем, М.Лисенком, І.Нечуєм-Левицьким, Є.Чикаленком та ін.

Участь у діяльності громади у Київській духовній семінарії, студентському гуртку університету імені Св. Володимира, на думку Л.Могильного, відкрили нову сторінку в житті вченого. Робота в Київській Старій громаді та її видавництві відбирала багато часу як на вирішення адміністра-

© Коцур Анатолій

тивно-господарських проблем, так і на впорядкування значного масиву матеріалів, які подавалися до друку. Проте С.Єфремов знаходить себе і в організації публіцистичних проектів, редакторській, культурно-просвітницькій та адміністративній роботі. Автору монографії вдається досить невимушено поєднати цікаві деталі з життя молодої людини і статистику про об'єми відредагованих матеріалів, опублікованих художніх і науково-популярних видань, які побачили світ завдяки копіткій праці Єфремова.

У праці вдало висвітлено цілеспрямованість і наполегливість С.Єфремова, які проявились у його багатосторонній діяльності. Автор дослідження багато звертає уваги на поступальну еволюцію поглядів вченого, що фактично визначала ритм його громадсько-політичної і наукової активності. Працелюбність Сергія Олександровича цілком підтверджується усім наявним матеріалом і вдалими прикладами з його життя.

У третьому розділі монографії автор відзначив роль вченого у відстоюванні українських національних інтересів протягом 1901 – 1917 рр. Об'єктом громадських і наукових інтересів С. Єфремова стала, крім того, й розроблювана ним тема захисту прав національних меншин, пошуку компромісу з російськими ліберальними діячами. Науковий доробок вченого розглянуто детально і тому цікаво для читача. Матеріали дають цілісне уявлення про літературознавчу діяльність Сергія Олександровича. Така багатогранна діяльність вченого мимоволі перекидає асоціативний місток до ще однієї фундаментальної постаті української культури – Івана Франка, що також відзначався надзвичайною працездатністю і, в першу чергу, любов'ю до рідного краю.

У четвертому розділі проаналізовано громадсько-політичну діяльність С.Єфремова в добу Української Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського. Автор реанімує з забуття той важливий факт, що Сергій Олександрович протягом певного часу займав посаду Секретаря з Міжнаціональних справ в Генеральному Секретаріаті УЦР. Л.Могильний аналізує його ставлення до написання чотирьох універсалів та акцентує увагу на безпосередньому впливі Єфремова на їхній зміст у бік зменшення радикальних гасел. Цей період важливий і тим, що в політичних поглядах діяча відбулися зміни – відхід від ілюзорних сподівань на федерацію з Росією на правах рівноправ'я та усвідомлення потреби незалежності України.

Детальний аналіз діяльності С.Єфремова як очільника УПСФ може слугувати прикладом не надто вдалої партійної роботи, що відповідно позначилось на слабкій підтримці серед населення: нейтральна позиція щодо вирішення нагальних суспільно-політичних та соціально-економічних проблем країни, небажання співпрацювати з політичними опонентами призвели до самоізоляції партії і її керівника.

Відсутність національної єдності та злагоди, постійні суперечки й ворожнеча між різними політичними партіями завдали великої шкоди загальноукраїнській справі. Зазнавши невдачі в якості політика, С.Єфремов зосереджується на створенні Братства української державності, метою якого було об'єднання представників різних ідеологічних течій. Саме цій сторінці життя С.Єфремова присвячено п'ятий розділ. Автор монографії вдало розкриває ставлення українського діяча до політики більшовиків, через звернення до "Щоденника" передає помітний злам у його поглядах – С.Єфремов відмовляється бути федералістом і стає самостійником.

У шостому розділі досить переконливо створено образ С.Єфремова – "совісті нації", який склався в той час і визначав подальшу його долю. Крім того, відзначено визначну роль науковця у дослідженні історії української літератури. Підкреслено толерантне ставлення до думок інших вчених і нетерпимість до ненаукових концепцій. Таким чином, розділ становить значний інтерес для тих, хто цікавиться науковою діяльністю дослідника.

Всебічне вивчення суспільно-політичного життя України та українських діячів кінця XIX – першої чверті XX ст. є необхідною умовою пізнання нашого минулого. Доречно також згадати народну приказку, "що народ, який не знає свого минулого, не має майбутнього". Аналізуючи нашу історію часто приходили думки про свідоме замовчування, а то й перекручування окремими дослідниками подій нашої історії на догоду ідеології. Українців свідомо відгороджували від вітчизняної історії, натомість детально подавали історію іншого народу. Коли звертаєшся до документів, перед тобою вимальовується картина зовсім відмінна від тієї, яку для тебе підготували в офіційних виданнях. Спроби сучасних дослідників донести суть цих документів до широкого загалу вкрай потрібні й актуальні. Без сумніву, монографія Л.Могильного належить до кращих зразків об'єктивного відтворення подій минулого. Тому, для більш повного розкриття історичних подій цілком доречно публікувати такі праці.

НАШІ АВТОРИ

Бобир Ростислав **–** магістр кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Борисенко Мирослав – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Буравченков Анатолій – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Вербовий Олексій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Воробєй Ольга – магістр кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гонґ Соґу – професор факультету українських досліджень, Гангукський університет зарубіжних досліджень, Республіка Корея, Сеул.

Ігнатенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Йилдиз Берат – аташе з питань культури Посольства Турецької Республіки в Україні, здобувач історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Конта Ростислав – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кошовий Сергій – завідувач сектору нових центрів зростання, відділ зовнішньої політики Національного інституту стратегічних досліджень.

Круглова Людмила – кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кузіна Наталія – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левчук Костянтин – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.

Овчаренко Володимир – вчитель історії ЗНЗ "Школа екстернів" м. Києва.

Онищук Стелла – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рубель Костянтин – студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рудь Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савченко Григорій – кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Синиця Євген – кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Терес Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 37

Комп’ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки гравюра Олександра Шевченка "Дерево за парканом". 1920 – 1930-ті роки.

Підписано до друку 28.05.2012. Формат 61x86/8.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 12
Тираж 300.